

Цьогорічний випуск присвячено проблемам етногенезу українського народу, географічним дослідженням території України у XII–XVIII ст., значенню теоретичних надбань співробітників Київського університету для українознавства, аналізу освітньої політики російського самодержавства на Правобережній Україні у XIX ст., огляду й аналізу актових джерел та епістолярію з історії України XVII–XVIII ст., оприлюднених у часописі "Киевская старина", розвитку суднобудування в Україні XIX ст., громадсько-політичної та церковної діяльності Августина Волошина, психокультурним вимірам творчості Григора Тютюнника, проблемам соціокультурної трансформації в Україні під впливом глобалізаційних процесів.

Для викладачів, наукових працівників, аспірантів, студентів.

This year issue is devoted to the problems of the ethnical genesis, the geographical researching works of the Ukraine territory at the XII – XVIII centuries, the importance of theory's echieves of the Kyiv university workers to the Ukrainian studies, the analysis of enlightening policy of the Russian tsarist autocracy on the Right Bank Ukraine at the XIX century, the view and analysis of the act's sources and epistolarium of Ukraine history XVII – XVIII centuries, published in the magazine "Kyiv starina" ("Kyiv old times"), the development of shipbuilding in the Ukraine at the XIX century, the social and political, church's activity of Augustyn Voloshyn, the psychological and cultural aspects of Hryhir Tiutiunnyk's literature work, the social and cultural transformations in the Ukraine at the globalization time.

For scientists, professors, postgraduates, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.І. Сергійчук , д-р іст. наук
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	В.М. Піскун , канд. іст. наук (заступник відповідального редактора); А.В. Ціпко , канд. філол. наук; А.К. Мойсієнко , д-р філол. наук; Л.І. Мацько , д-р філол. наук; В.Ф. Погребенник , д-р філол. наук; Р.П. Радишевський , д-р філол. наук; О.М. Таланчук , д-р філол. наук; А.М. Лой , д-р філос. наук; І.В. Огородник , д-р філос. наук; В.С. Крисаченко , д-р філос. наук; В.І. Ярошовець , д-р філос. наук; М.В. Цюрупа , д-р філос. наук; В.Д. Баран , д-р іст. наук; Л.Г. Мельник , д-р іст. наук; Л.Л. Залізняк , д-р іст. наук; В.К. Борисенко , д-р іст. наук
Адреса редколегії	01033 Київ, вул. Володимирська, 60, к. 105. Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. ☎ (38044) 239 3496
Затверджено	Вченою радою Центра українознавства 07.10.04 (протокол № 46)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/1 від 25.01.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

І. Грабовська Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства.....	4
О. Мостяєв Чи можна назвати події листопада–грудня 2004 р. в Україні революцією?	7
Л. Ковтун Семантичний простір упестрених кольорів одягу "ряджених" у міфологічному вимірі м. гоголя	12
А. Зінченко Університет св. Володимира на сторінках київської преси на початку 1917 року	15
О. Щербатюк "Ідея комунікації" й досвід культури: перспективи дослідження контексту ранньомодерної України.....	19
Н. Рижева Традиції суднобудування за козацької доби	23
Н. Лобко До питання про зв'язок генеалогії та біографістики	26
С. Конча Етногенез і об'єктивність (відповідь в. балушку)	30
І. Федорченко До питання про національний характер українського народу	34
Л. Божук Концептуальні засади розвитку освіти українського зарубіжжя та практика реалізації	37
Я. Файзулін Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база	41
Л. Сорочук Символи-обереги в елементах українського костюма як вияв художньої реалізації образного світу (на матеріалах фольклору).....	45
Н. Авер'янова Т. Воропаєва Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства	47
Т. Печериця Уречевлений образ України й українця у баченні Павла Рябкова	51
В. Наконечний Переселення лемків у 1940–1946 роках як трагедія найзахіднішої гілки українства.....	55

CONTENTS

Hrabovs'ka I. Philosophical and outlook ground of presently ukrainology	4
Mostyaev O. Whether it is possible to name events of november – december 2004 in ukraine as revolution?.....	7
Kovtun I. Semantical space of brightening clothes of "desguised" at the mythological view of mykola hohol'	12
Zinchenko A. St. volodymyr's university on the pages of kyiv press in the first part of 1917.....	15
Sthcherbatyuk O. "The idea of communication" and experience of culture: perspectives of researching the early modern ukrainian context	19
Ryzheva N. The traditions of shipbuilding during the cossack period	23
Lobko N. Some questions of connection between historical – biographic and historical – genealogical researches	26
Koncha S. Ethnical genesis and objectivity (discussion with v. baluschock).....	30
Fedorchenko I. To the question about national character of ukrainian people.....	34
Л. Божук Концептуальні засади розвитку освіти українського зарубіжжя та практика реалізації	37
Faizulin Y. Winter war action: historiography and source base	41
Sorochuk I. Symbols-defenders in the ukrainian clothes elements as artist realization of character's world (on the folklore materials).....	45
Averyanova n., Voropayeva T. Becaming and developing of complete person at the modern transformational context of ukrainian society	47
Pecherytsya T. Material offective character of ukraine and ukrainian p. rybakov construction	51
Nakonechny V. Oppressional transition of lemki's at the 1940–46 as tragedy of most western branch	55

ФІЛОСОФСЬКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА

Аналізуються основні філософсько-світоглядні аспекти та напрями сучасних українознавчих досліджень.

The main philosophical and world outlook aspects and the directions of the modern ukrainological researches are analyzed in the article

Кожна сучасна нація повинна спиратися на бажано чітко розроблений, ґрунтовний проект власного розвитку. Потреба у фундаментальних гуманітарних наукових розробках сьогодні як ніколи актуальна для України й українців, де б вони не проживали. Адже ми живемо у часи зміни самої парадигми українського існування, зміни системи цінностей, поштовхом до чого стали події Помаранчевої революції. Як відомо, немає нічого практичнішого, ніж вдала теорія. Вона є фундаментом і засадничою основою будь-якого будівництва. Особливо зростає попит на серйозні наукові проекти в кризові моменти розвитку спільноти, коли руйнуються старі ціннісні та світоглядні орієнтації і не сформовані ще нові. А Україна й українці, як нація, останні чотирнадцять років перебувають у ситуації постійного вибору. І події Помаранчевої революції лише відкрили шлях до утвердження і на наших теренах тієї системи цінностей, яку пов'язують із феноменом сучасного європейського цивілізованого суспільства для українців, а не гарантували його. На жаль, українська історія доводить, що жодні позитивні суспільні зміни не гарантують власної незворотності.

І саме українознавству має належати важлива роль в осмисленні вище означеного процесу в силу специфіки вже самого предмета дослідження, яким є Україна як буття цілісність у тягlostі простору та часу. Дослідження українського буття у його специфічних проявах як політичної, соціальної, культурної, зрештою лінгвістичної реальності може і повинні стати методологічною основою осмислення як історичних українських реалій, так і сучасності. Крім того, концептуалізація українознавчих досліджень є необхідною умовою оформлення українознавства як цілісного сучасного напрямку науково пошуку. Попри всі драматичні історичні колізії як із самим цим напрямком досліджень, так і з дослідниками-українознавцями, на сьогодні накопичено чималий науковий матеріал, який можна означити як українознавчі дослідження. І у сфері історико-філософського українознавства та власне й української філософії як такої. Проте, часто ці знання схожі на поверховість, однозначність, фактологічність і описовість, спрощення у вирішенні дуже непростих проблем культури й історії України. Очевидно, настав той етап у розвитку українознавчих досліджень, коли накопичений масив знань вимагає інституалізації та концептуалізації у межах окремого фундаментального наукового напрямку.

"У 1954 р. в еміграції – у цьому, за його влучним висловом, "антракті" української історичної драми – Є. Маланюк висловив вельми непересічну за значенням тезу: "Може, найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде пізнати себе" [7, с. 38].

Як стверджував Г. Гегель, філософія – "епоха, схоплена думкою", або ж самосвідомість епохи. Саме філософія здатна запропонувати цілісну концепцію епохи, створити світоглядне підґрунтя розвитку національної єдності як певної завершеної цілісності. І якщо перед філософією стоїть завжди як основне запитання проблема вписаності вітчизняної філософської рефлексії в загальносвітовий чи принциповий європейський контекст, то для філософського українознавства, як видається, таким же важливим завданням є спроба запропонувати погляд на власну спільноту з позицій інтересів і цінностей саме цієї нації. Тобто, подивитись на себе, доволілишний світ і власну спільноту у цьому світі саме "українськими очима".

Сьогодні стало очевидним, що українська держава як самостійна, незалежна може існувати у сучасному світі. Можна стверджувати, що Україна нарешті долучилась до європейського "суспільства держав", процесу, який, за свідченням аналітиків, сформував сучасну Європу як спільноту держав-націй [2, с. 3]. Ситуація ускладнюється, коли постає запитання про сутнісне наповнення феномена "українська держава". Сьогодні українці вже досить добре знають, якою вона не повинна бути: постсовєтською, посттоталітарною, постколоніальною, олігархічно-клановою, кримінальною тощо, зрештою, такою, яка вписується в поняття "несправедлива" держава. Поглиблений аналіз традицій українського державотворення, компаративні дослідження в контексті світового досвіду одержавлення націй можуть і повинні стати одним із напрямів подолання болючих проблем сучасного українського державотворення, допомогти уникнути глухих кутів і помилок у перенесенні на український ґрунт чужого та часто неадекватного до наших реалій досвіду. Не можна державу і суспільство робити заложниками політичних та економічних експериментів. Кожна нова помилка поглиблює кризу суспільства, підриває оптимістичне налаштування громадян на спільну працю по витворенню українського єдиного дому. У справі формування ідеології "спільного українського дому" важливо визначити баланс між економічними і духовним підґрунтям. Адже, коли "...немає моральності, взаємної довіри, поваги до іншого, що є умовами будь-якої плідної справи, коли, крім вигоди індивіда чи групи, не існує сакральних заповідей, які ніхто не наслідують заперечувати, задля збереження яких кожен вважає гідним пожертвувати власним життям, ... піддається ризику саме існування спільноти..." [8, с. 209].

На жаль, за чотирнадцять попередніх років Україна перенесла на собі чимало експериментів, наприклад, із сумнозвісною "шоковою терапією", спробами реалізувати напрям рекомендації Міжнародного Валютного Фонду тощо. Не менш загрозливою виявилась і нездатність українських еліт запропонувати суспільству обґрунтований проект політичного розвитку країни, їх коливання між Заходом і Сходом, не кажучи вже про тривіальне та масштабне розкрадання національних багатств, прикриті політичною демагогією навіть на рівні найвищих за рангом владних структур.

На сьогодні, на жаль, можна констатувати, що більшість модернізаційних проектів, пов'язаних із реформуванням політичної, економічної та соціальної сфери, або не втілені, або ж зазнали фіаско внаслідок як власної нежиттєздатності, так і наявності як зовнішнього так і внутрішнього антиукраїнського тиску. Осмислення вимагає і співвіднесення модернізаційного українського проекту та європейського вибору України. Чималу загрозу українській державності становить і так званий новітній сепаратизм, спровокований прокучнівськими силами та донецькими кланами на чолі з Партією регіонів. Сьогодні знову з вуст В. Януковича лунають заяви про наміри політичних сил, орієнтованих на східні регіони України, боротися за федералізацію країни.

Не можна не враховувати ту реальність, що саме мовна розбіжність (інакшість) ще й до сьогодні активно використовується деякими політичними силами як основа для поділу України на Схід і Захід, для вишукування так званих принципових відмінностей, докорінної

відмінності, яка начебто заважає існуванню справжньої національної єдності в Україні. Сьогодні є не лише доцільною, але й об'єктивно обґрунтованою вимога розглядати мовний чинник – українську мову – не як окремих фактор формування справжньої національної єдності, а як один із важливих, але не єдиний складник. Розгляд ширшої системи об'єднуючих цінностей дозволяє шукати реальні шляхи порозуміння в середині спільноти. Наприклад, до такої системи ціннісних орієнтирів повинні сьогодні потрапити: утвердження прав людини в Україні, система дійсних демократичних цінностей, європейський вибір, справедлива держава, паритетна демократія тощо. Зрештою, цей досвід уже напрацьований у країнах західної демократії і він успішно пройшов перевірку часом. Такий підхід може стати реальною альтернативою проектам поділу України за будь-якими ознаками: економічними, політичними, мовними, культурними тощо. Українознавство, орієнтоване на фундаментальні дослідження, безумовно, повинне долучитися до створення сучасного модернізаційного українського національного проекту.

"В Україні і досі відбувається інтелектуальна міграція в російськомовний культурно-інформаційний простір. В Україні не сформувалася переважача чи хоча б значна україномовна "корпорація читачів" (Б. Андерсон). У сучасних умовах радше слід говорити про корпорацію читачів (глядачів) інтернетів. Разом з тим, поки що неможлива легітимна суржикомовна корпорація, хоча певні кроки у цьому напрямку вже є – широко відомі телепередачі на кшталт "Верки Сердючки", "довгоносики", "жовта" преса, начебто інтелектуальні видання на кшталт "прикинутого" журналу "НАШ", FM радіостанції ("Наше радио")..." [1, с. 16].

Не можна не погодитись із тими аналітиками, які стверджують, що по-суті, боротьба в Україні точиться не за обсяги прав для національних меншин (практично всі експерти визнають, що ці права в Україні є надзвичайно широкими). Боротьба йде за те, хто, власне в Україні стане меншиною – українці чи росіяни, а точніше, українофони чи русофони. "У практичному плані це означає, що боротьба йде за основну масу населення, яка ще "не визначилася" зі своєю мовно-культурною ідентичністю і перебуває в амбівалентному, донаціональному стані. Якщо Україна законсервується на домодерному рівні, то така домодерна, "тутешня" ідентичність у багатьох її мешканців може зберігатися дуже довго" [11, с. 75].

Як зазначив в одному інтерв'ю Ю. Андрухович "Протистояння двох мов в Україні є насправді одним із виразних проявів дещо глибшого протистояння: між новими можливостями України як нового державного утворення та імперською інерцією... Нові можливості України означили для неї цілком протилежний проект – радикального розриву з імперією і поступового вrostання в позаросійську, "європейську" цивілізацію..." [11, с. 75].

Цікавим є спостереження аналітика М. Рябчука щодо специфічної кореляції сучасного націоналізму країн Східної Європи, зокрема, України, та модернізаційних проектів прозахідного, європейського спрямування. "Впадає в око, що українці "відкривають" політичну Європу приблизно в той самий час, що й Європу культурну, і в тій самій ролі – як символічний центр для уявного самоототожнення та, відповідно, самоутвердження, всупереч несприятливим довколишнім обставинам". У той час, коли програмовим для сучасних модернізаційних теорій є положення про націоналізм, як течію традиціоналістську, консервативну, "відтак, імпліцитно, або й експліцитно антиєвропейську,... у багатьох країнах націоналістичні, і, зокрема, національно-визвольні рухи

мають виразну модернізаційну аґенду, що спонукає, своєю чергою, багатьох із них посідати прозахідну, європейську позицію" [11, с. 75].

Модернізаційний процес в Україні повинен бути підтриманий широкою системою змін, у тому числі і у сфері освіти. Як зазначають аналітики, "...перший етап на шляху до цього пов'язаний з європейським вибором України: вона активно прагне увійти до міжнародних європейських структур; здійснити реформи за європейськими стандартами, зокрема, у галузі освіти. Лотом у цих складних трансформаційних процесах мають стати ясно сформульовані національні пріоритети й інтереси" [2, с. 182]. І саме тут перед українознавством стоїть завдання запропонувати не лише методології дослідження українських реалій у просторі і часі, а й виробити певну ідеологію наукового знання про Україну з чіткою виписаною системою пріоритетів, цінностей і базових засад наукового пошуку. Зрештою, не можна не погодитись із відомим російським істориком А. Гуревичем у тому, що "...образ науки, яка керується виключно вимогами точності, істини, стерильної по відношенню до всього людського – до ідей, пристрастей, смаків, – здається мені багато в чому облудним. Стосовно до наук про культуру – особливо!"

Людські істини завжди і невідворотно антропологічні. Знаходячись у людських головах, володіючи живими серцями, істина, що спрямовує людей на певні дії, не може не бути емоційною, цільово спрямованою і навіть естетизованою. І немає потреби "ридати" над втратою її "хімічно чистої" нейтральності, якою вона ніколи не володіла. Для того, щоб служити людям, істина, наука повинні подихати їх повітрям, просякнути їх устремлінням та пристрастями" [4, с. 184].

За даними ООН, "за останні двадцять років у всіх регіонах світу, за винятком країн колишнього соціалістичного табору, спостерігалось істотне збільшення державних витрат на вищу освіту. Так, у США ці витрати зросли в 3 рази, у Західній Європі – у 3,4 рази, у Китаї – у 2 рази, у країнах Східної Азії – у 4 рази, і тільки в колишніх соціалістичних країнах відбулося зменшення витрат на 25 %" [2, с. 185]. Кошти, які витрачає сьогодні Україна на своїх науковців майже в чотири рази менші, ніж виділяє Росія, у 24 рази менші ніж Бразилія, і майже в 100 разів менші, ніж США. Унаслідок такої "політики" відбувався всі попередні роки та й сьогодні відплив талановитих перспективних кадрів науковців за кордон, масове зубожіння людей інтелектуальної праці, втрата матеріальних стимулів до якісної наукової роботи, зниження авторитету науковців у суспільстві, різке "старіння" української науки.

Сьогодні інтелектуальний потенціал української нації знаходиться у загрозовому стані. Проте, саме високотехнологічне виробництво, де наука перетворилася на виробничу силу, може гарантувати модернізаційний прорив економіки та наближення до найрозвиненіших країн світу.

Аналізуючи шляхи модернізаційного розвитку української спільноти не можна оминати і таке важливе питання, як специфіка, стан та перспективи української сім'ї. З сім'ї, як відомо, розпочинається структурування будь-якої спільноти, вона ж поєднує в собі як природні підвалини цього процесу, так є і першим інститутом соціалізації людини.

При оцінці української сім'ї як егалітарної (за аналітичними дослідженнями близько 70 відсотків українських сімей є егалітарними, демократичними, тобто такими, де 1) немає чітко визначено голови родини; 2) контроль за грошима ведеться чоловіком і дружиною разом, або за взаємною згодою покладається розподіл сімейних дохо-

дів на дружину; 3) внутрішньо сімейні питання та проблеми: місце проживання родини, виховання та навчання дітей, сімейний відпочинок, обговорюються подружніми партнерами разом часто із залученням дітей відповідного віку, все ж більшість аналітиків констатують патріархальність українського суспільства, втілену як у системі владних відносин, суспільної міжстатевої комунікації, так і масової свідомості. Тому українське суспільство – це не той випадок, коли можна не вести мову про ментальність. Адже відомо, що ментальні структури – це усталений базис, на якому виростають чи закріплюються суспільні міфи, зокрема і **ґендерно** марковані. Усім відомо сьогодні в Україні існування двох основних із них – жіночність України та козацький міф України. Перший міф виконує (крім всього іншого) функцію пояснення національних поразок, другий – перемог.

Нова доба, так яскраво розпочата Помаранчевою революцією, вимагає й принципово нових відносин в українській сім'ї. Не повернення чи витворення новітнього патріархату, а формування реального сімейного ґендерного партнерства та рівності, що власне і є реальною основою формування паритетної демократії в межах суспільства. Утвердження ґендерної рівності – одна з умов входження України до об'єднаної Європи. "Оскільки авторитарне суспільство відтворює себе в структурі психіки масового індивіда з допомогою авторитарної родини, з цього випливає, що політична реакція має захищати авторитарну родину як основу держави, культури та цивілізації" [9, с. 261], – зазначала відома дослідниця К. Мілет. Недаремно все, що "загрозувало" здоровій традиційній німецькій родині, на думку ідеологів III Рейху, наприклад, фемінізм (одна з найогидніших жидівських вигадок, як стверджував у "Міфі ХХ ст." А. Розенберг), не просто засуджувалось і відкидалось, а каралось на рівні найстрашніших злочинів проти нації. Гітлер заявляв у "Mein Kampf": "Німецька дівчина – це підданий держави, який стає громадянином держави лише тоді, коли вийде заміж" [9, с. 270].

Звичайно, традиційна сім'я виконувала роль опори тоталітаризму, якщо її використовували відповідно. Але у суспільстві вона завжди несла ще й інше навантаження – збереження етнічної специфіки спільноти. Здається доцільним і перспективним використати іншу українську давню традицію, а саме притаманну ще з давніх часів егалітарний, демократичний досвід устрою сім'ї. Усім відомо, що в українців, на відміну, скажімо, від росіян, жінка є дружиною, а сімейна пара – подружжям. Тобто маємо історично сформований приклад подружнього партнерства як певну альтернативу авторитарній патріархальній родині.

Саме завдяки цій існуючій ще з давніх часів традиції в українських сім'ях сьогодні маємо феномен, зафіксований сучасними соціологами: егалітарну, демократичну (в основному) українську родину при загалом патріархальному українському суспільстві. Уся ця проблематика не може бути не засвоєна сучасним українознавством на рівні філософсько-світоглядного аналізу.

Сьогодні накопичилась величезна кількість неосмислених проблем, феноменів, тенденцій в українській культурі як способі існування соціуму у світі. І вони потребують різнобічного та ґрунтового аналізу. Цей аналіз як спосіб самоусвідомлення спільноти є необхідною умовою для створення справжніх орієнтирів на шляху подальшого руху.

Сучасні дослідження культури українського соціуму (культуру тут розуміємо як специфічний, притаманний лише людині спосіб існування у світі) безумовно повинні ґрунтуватися на дослідженнях світової гуманітарної думки. Інакше завжди існуватиме загроза створювати власні

тупики там, де вони вже давно перетворені на широкі проспекти. Ця ж вимога має стосуватися і такої специфічної складової культури, як культура популярна.

Вагомий внесок у переосмислення сутності самої культури було зроблено Лотманом і його школою. Саме Лотманом "культура тлумачилася...не як "надбудова", а як головна рушійна сила, здібна трансформувати суспільство" [13, с. 96]. Власне, у відмові від ідеологічних доктрин – це базувались на розподілі життя суспільства на базис і надбудову, і полягала принципова незгода лотманівських побудов із існуючими в межах радянського марксизму-ленінізму доктринами, зокрема, щодо культури загалом.

Звичайно, "...ми не повинні вимагати від індивіда досконалості у всіх (видах мистецтва – І. Г.); власне, ми приходимо до висновку, що всебічно культурна особистість – це фікція, і що культуру слід шукати не в індивідумі або групі індивідів, а значно ширше; врешті ми приходимо до необхідності шукати у суспільній моделі в цілому" [6, с. 60]. Проте, це не означає, що говорити про культуру індивідуума, групи чи класу немає сенсу. Мова йде про те, що культуру індивідуума не можна відокремлювати від культури суспільної групи, а ту, у свою чергу, не можна розглядати поза культурою суспільства в цілому.

Культурологами визнається той факт, що суспільні групи із нижчим соціальним статусом схильні наслідувати і наслідують культурні практики груп із вищим соціальним статусом. Сьогодні в Україні відбувся переворот понять. Мірилом вищості соціального статусу став не особистісний вимір культурного розвитку, а банальний розмір платоспроможності незалежно не лише від культурної практики, але й від особистого культурного рівня.

Цей феномен Євген Сверстюк охарактеризував так: "Світ на початку ХХІ ст. раптом озлобився й опустився. Плебейський елемент у суспільстві стали називати "елітою", і він почав задавати тон у засобах масової інформації. Забруднення і засмічення стало загрозливим.

Рівень почуття відповідальності людей високопоставлених різко упав, усе низилося" [12, с. 135]. І далі: "Посткомуністична влада дозволила борцям проти власності – привласнювати "народне добро", деяким автомобілям їздити по тротуарах, по вулицях ходити, як на пляжі, і кидати недопалки попереду себе...

У лібералізації і в СНДі ми вмиць перегаляли Європу, а от після падіння заборон людина советської школи не мала сили триматися в межах пристойності. Розперезаність стала прикметою часу: ніщо не стримувало" [12, с. 134].

Звичайно, такий стан справ не може не впливати негативно на культурні практики суспільства, видаючи "на гора" такі "високі взірці", як Поплавський, Верка Сердючка чи дружина Бакая, "брендом" якої, за власним твердженням, стало прізвище її чоловіка.

Така вульгаризація культурних актів не проходить безболісно для суспільства. Як зазначав Т. С. Еліот, занепад верхів стає предметом уваги не лише тих груп, яких він безпосередньо стосується, а й усього народу. Адже "культуру можна взагалі визначити просто: як усе те, що робить життя вартісним. І це є якраз те, що дає підстави іншим народам, іншим поколінням, споглядаючи рештки цивілізацій, стверджувати, що цим культурам варто було існувати" [6, с. 63].

Самоусвідомлення себе як певної національної єдності відображається у певному цілісному культурному автообразі, який пропонує нація світові. Як зазначав І. Дзюба у розвідці "Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?": "...Національна культура – це не тільки твори професійного чи народного мистецтва, то

уже її вивершення, а її підґрунтя – це насамперед буденне життя слова і думки, незліченних душевних актів..." [5, с. 313].

"Не слід думати також, ніби в суспільстві будь-якого культурного рівня різні групи, що займаються тим чи тим різновидом культурної діяльності, мають бути відокремлені й виняткові, навпаки: лише через перехрещення і спільність їхніх інтересів, через їхню співучасть і взаємовизнання культура набуває необхідної цілісності. Релігія потребує не лише священиків, котрі знають, що роблять, а й вірних, котрі знають, що роблять священики" [6]. Не менш важливим є те, що "поява суспільних груп із вищою культурою своєю чергою впливає на решту суспільства, їхня поява фактично є складовою загальнішого процесу суспільних змін. Очевидно також, особливо коли йдеться про мистецтво, що з появою нових вартостей – більш розвинутого мистецького мислення, чутливості, засобів виразу – деякі давніші вартості відступають на другий план. Воно й зрозуміло: не можна бути відразу на всіх рівнях розвитку, жодна цивілізація не здатна породити геніальний фольклор і "Втрачений рай" водночас" [6].

Як зазначав М. Грушевський у роздумах "На українські теми. Іще про наше культурне життя", чех почував своє життя власним, чеським завдяки цілісності чеської культури. І тому, прогнозує автор, рано чи пізно ця внутрішня цілісність чеського культурного життя дасть світові і видатні приклади високої чеської культури. Цього ми не маємо сьогодні у випадку із українською культурою і до сьогодні. Не можна не погодитись із коментарем О. Гриценка щодо вище наведених роздумів М. Грушевського: "...нині кожен шанувальник Гашека, Кундери чи Мілоша Формана радо це підтвердить, заодно подивувавшись, що так недавно чеську культуру хтось міг назвати "слабеньким відблиском німецької" [10, с. 12].

Тобто, повинен нарешті сформуватися і єдиний цілісний простір української культури. Тоді реально можна буде говорити про неї як одну з найцікавіших складових сучасної загальнолюдської культури. Зрештою, цілісність культури дозволить і визначити цінність різних її шарів, не дозволяючи низькопробній шоу-продукції претендувати на презентацію найвищих рівнів культурного життя певної спільноти. Спеціальній увазі вимагає і повсякденна культура. Сьогодні ж, на жаль, "буденне життя слова й думки", або ж кажучи словами Р. Вільямса, "вписування себе в свою землю", не отримує поки що належної уваги з боку українських культурологів...

Таким чином, формування філософсько-світоглядних засад українознавства є невід'ємною складовою процесу концептуалізації цього напрямку гуманітарного знання в системі сучасної української науки.

1. Возняк Т. Украдена Україна. До формування української політичної нації // 10 років "проекту Україна". – І – Незалежний культурологічний часопис. – Л., 2001. – №22. – С. 16. 2. Габрієлян О. Вища освіта в епоху глобалізації // Покликання університету. – К., 2005. – С. 182. 3. Гелд Д., МакГрю С., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура. – К., 2003. – С. 60–62. 4. Гуревич А. Історія історика. – М., 2004. – С. 184. 5. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? // Україна. Наука й культура. Щорічник. – К., 1988. – Вип. 22. – С. 313. 6. Еліот Т. С. Три значення слова "культура" // І – Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1996. – №7. – С. 60. 7. Забужко О. Минуле не хоче минати // Філософські студії. – К., 1993. – №1. – С. 38. 8. Каюа Р. Людина та сакральне. – К., 2003. – С. 209. 9. Мілет К. Сексуальна політика. – К., 1998. – С. 261. 10. Нариси популярної української культури. – К., 1998. – С. 12. 11. Рябчук М. "У ліжку із слонем". До проблеми українсько-російських асиметричних відносин: конфлікт ідентичностей // Сучасність. – К., 2005. – № 7–8. – С. 75. 12. Свєрстюк Є. Налітайте, воріженьки, я вас накликаю... // Сучасність. – 2004. – №9. – С. 134–137. 13. Шеррер Ю. Культурологія як ідеологічний дискурс // Козелек Р., Шеррер Ю., Лігов К. Історичні пошуки ідентичності. Українсько-німецький колоквиум. – К., 2004. – С. 96.

Надійшла до редколегії 25.08.05

О. Мостяєв, канд. філос. наук

ЧИ МОЖНА НАЗВАТИ ПОДІЇ ЛИСТОПАДА–ГРУДНЯ 2004 Р. В УКРАЇНІ РЕВОЛЮЦІЄЮ?

Розкрито причини та подано історичну оцінку Помаранчевої революції в Україні у листопаді–грудні 2004 р.

In the article are opened the cause of Orange revolution in Ukraine in November–December 2004, and the historical valuation it is given.

В останні роки у постсоціалістичних країнах за схожими сценаріями відбулася низка "оксамитових" революцій. Вони розпочиналися як масові протести проти фальсифікації виборів або спроб відмінити їх результати, відбувалися як відносно безкровне протистояння між владою й опозицією та призводили до зміни не лише чинного президента, а і політичного курсу, правлячої еліти, завершення перехідних епох між тоталітарним соціалізмом і сучасним суспільством. Першою з таких стала так звана Бульдозерна революція у Югославії (нині – Державне співтовариство Сербії та Чорногорії) у 2000 р., яка відбулася як реакція на спробу правлячого режиму відмінити результати першого туру президентських виборів, на якому перемогла опозиція. Завдяки масовим протестам було скинуто авторитарний режим С. Мілошевича. 2003 р. у Грузії, після фальсифікованих президентських виборів, було скинуто Е. Шеварднадзе, а у 2005 р. унаслідок масових протестів проти фальсифікації виборів у Киргизстані було повалено режим А. Акаєва.

Однією з таких революцій, яка, утім, спричинила чи не найбільше враження на світове співтовариство, стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні. Вражала безкровність, висока організованість і масовість подій, тактовність дій опозиції щодо влади. Тому подекуди і

досі стверджується, що осінні події не були революцією – у масовій свідомості радянської людини відбулося отождолення революції зі збройним насильством.

Натомість, осінні події стали необхідним підсумком тривалої історії України і були запрограмовані ще у 1917 р., коли було проголошено створення УНР. Саме необхідність утворення незалежної Української держави і була найзагальнішою ретроспективою, яка підтримувала протягом 74 років існування Української РСР.

У 1991 р. уперше у своїй історії український народ отримав можливість створити національну державу, самостійно підтримувати стабільну економіку та розвивати національну культуру. Втім, процес переходу до справжньої незалежності вимагав здійснення ряду першочергових завдань, пов'язаних із колоніальним і тоталітарним минулим країни:

- формування інститутів національної держави;
- економічне реформування, пов'язане не лише з ретворенням України на країну з ринковою економікою, а і з подоланням колоніальної економічної спеціалізації;
- будівництво демократії, зростання правової свідомості та подолання правового нігілізму радянських часів, формування громадянського суспільства.

Але якщо перше завдання було вирішено вже у перші два–три роки існування незалежної держави, то вирі-

шення другого розтягнулося на 10 років, а третє почало здійснюватись знизу лише за останні чотири роки. І саме Помаранчева революція стала спробою завершити перехідну епоху від тоталітаризму до демократії, досягнути остаточної політичної та економічної незалежності.

Слід зазначити, що подібні перехідні епохи спостерігалися в історії всіх європейських країн другої половини ХХ ст., які здійснювали перехід від диктатури до демократії. Вони відбувалися як своєрідне поєднання авторитаризму та демократії з відхиленням у той чи інший бік. У ці періоди, з одного боку, влада значною мірою зберігалася за старою політичною елітою, які, з іншого боку, вже діяли під демократичними та націоналістичними гаслами; у ці періоди хоча і відбувалася детоталітаризація сфер життя соціуму, визрівали елементи громадянського суспільства та зберігалася певна непрозорість влади, інколи – контроль нею ЗМІ, демократизація відбувалася нерівномірно і з рецидивами авторитаризму; у соціумі зберігалися (у різному ступені, залежно від країни) вплив олігархії на владу й економіку, поширювалася корупція; здійснювалися роздержавлення власності, первісна приватизація (у постсоціалістичних країнах), провадилися економічні реформи, спрямовані, з одного боку, на формування відкритої ринкової економіки, а з іншого – на стабілізацію економічного розвитку.

Тривалість перехідних епох сягала 10–12 років, хоча, залежно від країни, мала відхилення у той чи інший бік. Перехідні епохи, як можна простежити на історичному матеріалі, мали місце і вже завершилися у Португалії (1974–1986); Іспанії (1975–1986); Польщі (1980–1990); Угорщині (1988–1994); НДР (1989–1990); Словенії (1989–1992); Чехії (1989–1993); Румунії (1989–1996); Словаччині (1989–1998); Болгарії (1989–2001); Хорватії (1989–2000); Сербії (1989–2000); Естонії (1990–1995); Литві (1990–1997); Латвії (1990–1998). У деяких з них економічні реформи частково здійснювалися ще у надрах попереднього тоталітарного ладу, який зазнавав поверхневої лібералізації (Іспанія, Португалія, Угорщина), однак більшість з них були змушені поєднати процеси політичної детоталітаризації з економічною. Безболісніше таке поєднання мало місце у Східній Німеччині, Словенії, Чехії, Естонії. Україні ж, як і більшості постсоціалістичних країн, довелося проводити і політичне, й економічне реформування. Відмінна специфіка країн пострадянського простору полягала у тому, що, по-перше, перехідні епохи розпочиналися за умови мінімальної розвиненості традицій приватної ініціативи та підприємництва і за низької правової культури населення, а, по-друге, в умовах подолання радянського колоніалізму (крім Росії).

Хоча безпосередньою причиною Помаранчевої революції була фальсифікація результатів виборів, однак за нею можна побачити принаймні п'ять інших, більш глибоких причин, котрі згуртували незадоволених чинною владою.

1) *Панування корупції, незаконного збагачення, кримінальної субкультури.*

Українська держава постала як результат збігу стратегічних інтересів керованого інтелігенцією національного руху, шахтарського руху та великої групи старої номенклатури, яка домінувала у новій державі політично [3]. За методами та цілями вона залишилася значною мірою радянською, використовуючи напівкримінальні радянські методи для збереження й укріплення влади та контролю над власністю. Ця сила з часом отримала назву "партія влади". З іншого боку, сил українських демократів й опозиціонерів спочатку виявилось недостатньо, щоб витіснити від влади вчорашні партійних функціонерів.

Незацікавленість партноменклатури сприяла тому, що процес реформ розпочався із великим запізненням. Йому передувало падіння виробництва, платоспроможного попиту, розвал економічних зв'язків, гіперінфляція (у 1993 р. рівень інфляції в Україні становив вже 10200 % і, за оцінкою Світового банку, був найвищим у світі). Вони призвели до зuboжіння 80 % населення (станом на 1993 р. середня заробітна плата в Україні становила близько \$8 США). Середній клас було практично ліквідовано, відбувся параліч легальної економіки та її "тінізація" на тлі занепаду системи освіти, наукової та культурної сфер, що слугують базою сучасного постіндустріального виробництва та "відпливу мозків" на Захід.

Реформування розпочалося з обранням президентом представника так званої "червоного директорату" Л. Кучми (який у жовтні 1992 – вересні 1993 рр. був прем'єром, але тоді реформ не здійснював). Діяльність Л. Кучми фактично стала шоковою терапією, аналогічною тій, яку здійснював Лешек Бальцерович у Польщі у 1990 р. і Єгор Гайдар у Росії у 1992 р.

У той же час "партія влади", зберігаючи з 1991 р. за собою керівні пости, на тлі обмеження гласності, свободи преси та непрозорості економічної і політичної стратегії уряду, могла казково наживатися – спочатку, в умовах гіперінфляції, за рахунок дешевих державних кредитів, а з її зменшенням – за допомогою корупції, фінансових махінацій, закріплення у приватне й акціонерне володіння об'єктів державної власності, прямого розкрадання державних коштів. Політична система набула олігархічного вигляду. Нагадаю, що під олігархією розуміється форма правління, за якої політичне й економічне панування здійснюється невеликими групами осіб, як правило економічно найбільш могутніх. Причому ці групи є відносно замкненими кланами, в яких влада тісно пов'язана із власністю, і діяльність котрих є відносно непрозорою для суспільної думки. Політична влада в олігархічній країні належить низці кланів, складених з лідерів (патронів) та клієнтів. В Україні це – низка могутніх фінансово-промислових корпоративних груп переважно сходу та центру країни, баланс сил між котрими у перехідну епоху був достатньо нестабільний, щоб подолати політичну та соціальну кризу [4]. Їхня влада реалізувалася за відсутності політичної відкритості, в умовах відсутності механізмів контролю над нею з боку громадянського суспільства, натомість при наявності механізмів контролю влади над громадою – за допомогою адмінресурсів, міліції, податкової адміністрації, ліцензування, мита тощо.

За прем'єрства, та, особливо, президентства Кучми олігархічна система інститутувалася політично. У 1995–1996 рр. він зосередив величезну владу, що було закріплено у Конституції 1996 р., яка перетворила Україну на президентську республіку. Пізніше було створено Президентську адміністрацію, яка фактично дублювала Кабмін. Понад чверть високопоставлених чиновників з оточення Кучми була з його рідного міста, президентська влада сконцентрувала величезні повноваження, політичні й економічні рішення приймалися у вузьких владних колах. Правова нестабільність, зумовлена безсистемною і часто суперечливою законотворчістю парламенту, уряду та президентської адміністрації, яка за Кучми отримала ряд неконституційних законодавчих прерогатив, дозволяли легко вносити зміни до чинного законодавства на користь тих чи інших кланів.

Суспільство поляризувалося. Вищим класом були корпоративні клани, котрі були зацікавлені у легалізації бізнесу своєї сім'ї більше, ніж у відстоюванні загальноукраїнських інтересів, представники яких, прагнули до швидкого, авантюрного та безкарного збагачення. Зни-

зу ж домінувала "нова совєцька людина", якій тепер дозволили прагнути до красивого життя, але яка мала недорозвинену трудову етику, низькі культурні смаки та потреби, кримінальну ментальність, була політично безсуб'єктною істотою, яка прагнула отримувати щохвилини подачки від держави. Рівень життя більшості населення, що у своїй основній масі не тільки не бажало та не вміло працювати, але і не прагнуло боротися за власні економічні права, залишався низьким. Найпоширеніша спроба його поліпшити – масова торгівля на ринку, який став провідним осердям розповсюдження кримінальних смаків і способів поведінки. Збідніла та криміналізована частина населення України стала соціальною опорою нової олігархії.

Кримінальна субкультура добре доповнювала олігархічну верхівку суспільства, а подекуди і зливалася з нею – у країні розпочала складатися *кримінально-бюрократична система*, для якої властиві кризовість, непрозорість і криміналізованість економічної діяльності та політики, панування кримінальних смаків і стилю поведіння серед широких мас населення, урівноважене бюрократичним регулюванням і "упорядковуючою" сваволею міліції, майже тотальна корупція (у 1998 р., згідно оцінок авторитетних міжнародних інституцій, Україна була однією з перших у списку найбільш корумпованих держав). Близько половини (від 40 до 60 %) виробництва і послуг залишалося у "тіньовому" секторі – що було найвищим показником серед усіх європейських країн.

Таким чином, сподівання на зміну чинного президенту у 2004 р. пов'язувалася перш за все з подоланням олігархічної системи. Однією з головних вимог революції було припинення владного беззаконня, зупинення грабунку країни та "наведення порядку" на різних щаблях владної ієрархії [7].

2) Зростання чисельності середнього класу на тлі зростання ВВП.

Результатом реформ, які здійснювались у 1994–1996 та, особливо, з 2000 р., і призвели до стабілізації економічного розвитку та переходу до економічного зростання. Під час прем'єрства В. Ющенка (грудень 1999 – травень 2001 рр.) вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП, був прийнятий бездефіцитний бюджет, було уникнуто дефолту. Вдалося радикально змінити механізм розрахунків і платежів у центральний і місцеві бюджети, відмовитися від бартеру та позик, оздоровити ситуацію на енергоринку, суттєво збільшити надходження до бюджету та витрати на соціальні цілі. За рік у країні було ліквідовано бюджетну заборгованість із зарплатні, пенсій і стипендій. Було проведено аграрну реформу та ліквідовано колгоспи, були здійснені заходи на досягнення Україною енергетичної незалежності. Завдяки цьому й образу морального та проукраїнського державного діяча, який закріпився за ним, Віктор Ющенко, за даними соціологічних опитувань, став найпопулярнішим політиком України [12].

Однак, саме економічне зростання стало чинником, що зробив за короткий час привабливим для значної частини найбільш активного населення українську незалежність, збільшив численність середнього класу – основної опори демократії. При економічному зростанні та збільшенні добробуту зростає і потреба у прозорості політики, адже дедалі більшої кількості людей "є що втрачати" через закулісні ігри, здійснювані олігархами. Зросли перспективи інтеграції України до світового співтовариства, і, зокрема, до ЄС – у 2004 р. Росія вже не була єдиним головним партнером українського бізнесу – при практично однаковій долі імпорту експорт до країн ЄС майже удвічі перевищував експорт до Росії – 33 % проти 17 % [11].

Таким чином, одним із чинників, що сприяв революції, було економічне зростання, збільшення середнього класу та зміцнення економічних зв'язків із Заходом.

3) Загроза обмеження або втрати незалежності у новому союзі з Росією.

Отримавши незалежність, Україна опинилася з обмеженими енергетичними ресурсами. Зокрема, функціонування її господарства залежало від поставок російських нафти та газу. Залежність української економіки від російської залишалася майже абсолютною, так що будь-які підвищення цін, інфляція та дефолти у Росії відображалися і на цінах і фінансовій системі України. З іншого боку, розрив всесоюзних економічних зв'язків також поглиблював кризу у промисловому виробництві. Збереглася економічна та політична залежність України від Росії, яка була пов'язана з останньою не лише договірними відносинами у межах СНД, але і спільним економічним простором, домінуванням російського капіталу у великій індустрії та, особливо, імпортом енергоносіїв [4, с. 65]. Тому українське керівництво тривалий час намагалось провадити політику балансування між Росією та Заходом.

Викликало занепокоєння положення українців у державі Україна: українська мова у нібито національній державі залишалася мовою упослідженої меншості, серед українців значна кількість громадян залишалася російськомовною (за даними перепису 2001 р. російську мову вважали рідною 14,8 % українців, у той час як серед українських росіян – 3,9 %), росіяни – основна національна меншина – постійно виявляли тяміння до Росії з її недемократичними, імперськими владними традиціями. Кількість російськомовних видань і досі переважає кількість україномовних. Крім того, українці у 90-ті рр. мали нижчий соціальний статус: пересічний українець мав нижчий рівень освіти, рідше дивився телебачення, читав газети і слухав радіо, аніж пересічний росіянин [10]. Інакше кажучи, українці відчували себе аналогічно до туземців у постколоніальній країні.

У передвиборчій агітації В. Янукович, як і колись Л. Кучма, розігрував мовну карту, обіцяючи російській мові офіційний статус. Крім того, він неприховано наголошував на збільшенні інтеграційних зв'язків з Росією, зокрема – приєднання України до так званого Єдиного економічного простору. Угода, підписана Україною разом із Білоруссю та Росією у 2003 р., містила багато невизначених пунктів, зокрема не було чіткого визначення способів міждержавної інтеграції, не зрозуміло, чи це є зона вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок, чи економічний або навіть політичний союз. У той же час, підписавши даний документ, Україна брала на себе зобов'язання скоригувати власне законодавство в напрямі його уніфікації з іншими членами ЄЄП. Таке зобов'язання суперечило тим нормативним актам України та міжнародним договорам, що передбачали адаптацію українського законодавства до законодавства Європейського Союзу, і тому – робило неможливим вступ України до ЄС [6]. Невизначеність окремих пунктів нагадувала Переяславську угоду 1654 р. – кожна сторона могла їх тлумачити по-своєму, що цілком могло призвести до поступової втрати Україною не тільки економічної, а і політичної незалежності.

Таким чином, посилення інтегративних зв'язків із Росією могло призвести не лише до остаточної перемоги російської культурної продукції та занепаду української, але і до послаблення економічних зв'язків із Заходом, втрати перспективи інтеграції до ЄС та, у перспективі, втрати національної незалежності.

4) Досягнення громадянським суспільством в Україні певного рівня зрілості.

На тлі нарощення корупції та кримінальних тенденцій у суспільстві влада у 90-ті рр. здійснювала дрейф у бік авторитаризму, засоби масової інформації дедалі більше обмежувались у свободі критики влади, вона все більше використовувала адмінресурси для покарання непокірних, неугодних і для власного збагачення. Натомість, відношення до цього з боку більшості суспільства протягом 90-х рр. залишалось достатньо байдужим.

Глибинні зміни відношення народу до влади розпочалися у 2001 р., коли було вбито відомого опозиційного українського журналіста Георгія Гон'ядзе. Цей факт призвів до широко відомого "касетного скандалу", через який у замовленні вбивства було звинувачено Л. Кучму та його найближче оточення. Він спричинив небачену раніше хвилю громадянської активності, у якій брали участь не лише журналісти, а й політичні партії, зокрема – соціалісти. Однак, масові акції протесту "Україна без Кучми", які мали місце у 2001 р., не досягли мети – імпічменту президента. Більшість населення залишилася поза акціями протесту, хоча соціологічні опитування свідчили, що від 42 % до 47 % українців підтримували гасла акції "Україна без Кучми". Та, хоча фактів у справі вбивства було достатньо, її розслідування практично ні до чого не призвело [5; 8; 9].

У січні 2002 р. було сформовано опозиційний до влади виборчий блок "Наша Україна", який очолив відправлений у відставку злочинним режимом прем'єр В. Ющенко. До складу блоку увійшли 10 партій правочинної орієнтації, включаючи Рух. На парламентських виборах у березні 2002 р. у багатомандатному окрузі блок отримав 24,7 % голосів виборців. Нова опозиція піддавала інтенсивній критиці діяльність Кучми, криміналізацію економіки, згорання демократії тощо. На початок 2005 р. парламентська фракція "Наша Україна" стала найбільшою в Верховній Раді та налічувала близько 100 депутатів.

За національно свідомих політиків з самого початку незалежності голосували Західна Україна та столиця. Між 1994 і 2004 рр. електоральну орієнтацію змінив провідний прошарок суспільства – селянство, яке виявилось більш національно свідомим [1]. Але ж саме воно і жило новий середній клас та інтелігенцію. Серед тих, хто брав участь у революції, домінували селяни, інтелігенція та бізнесмени, не причетні до провідних олігархічних кланів Сходу та Півдня. Перемогу революції не в останню чергу визначили центральні регіони України, вихідці з яких були провідними активістами революції, та вибори у яких визначили результати виборів у другому турі на користь Ющенка. У цьому не важко пересвідчитись, порівнявши результати президентських виборів 2004 р. з підсумками виборів 1994 та 1999 р., в яких у центральних областях перемагали національно менш ангажовані кандидати, відповідно – Л. Кучма та П. Симоненко [2].

Таким чином, одним із важливих чинників революції стали боротьба за незалежну пресу, формування нової опозиції та зростання національної свідомості селянства у центральних регіонах.

5) *Загроза поглиблення авторитаризму при політичному пануванні одного з олігархічних кланів.*

У листопаді 2002 р. прем'єр-міністром було призначено донецького губернатора Віктора Януковича. Двічі судимий. Судимості за крадіжку та насильство були зняті, однак ступінь та механізми законності цієї процедури не були переконливими, він став провідником початку експансії у Київ донецького клану і сприймався як уособлення кримінально-бюрократичної олігархії. І хоча політика уряду спочатку не зазнала суттєвих змін – продовжувався курс на реформи, однак прозорість влади

значно зменшилася, зросла її авторитарність. Висунення його кандидатом у президенти від "партії влади" було сприйнято громадською думкою як спроба остаточного інститування кримінально-бюрократичної системи.

Упевненості у перемозі новій олігархії надавало як те, що в її руках зосередився величезний адміністративний ресурс, так і економічне зростання, що було підсумком реформ 1994–1996 та, особливо, 2000–2001 рр., а також – поразка акції "Україна без Кучми".

Весь період президентської кампанії 2004 р. характеризувався надзвичайно жорстким пресингом на опозицію з боку змобілізованого владою адміністративного ресурсу. Він був підкріплений брутальними розробками політтехнологів, переважно російських, які мали на меті формування негативної суспільної думки про Ющенка та загравали з російськомовним електоратом, спекуючи на болісних проблемах російської мови та деяких історичних обставинах, перекручували біографічні відомості про Ющенка та його родину, компрометували очолювану ним політичну силу, вдавалися до прямого обману суспільної думки. Це було можливим завдяки підконтрольності владним структурам ключових засобів масової інформації, журналістські колективи яких вимушені були виконувати політичні замовлення. Окремі міністерства та відомства, а також Росія брали пряму участь у фінансовій підтримці виборчої кампанії В. Януковича, президент Росії В. Путін під час передвиборчої кампанії двічі приїздив у країну. Кульмінацією пресингу стало загадкове отруєння Ющенка в розпал передвиборчої кампанії. Як з'ясувалося потім, за отруйну речовину було застосовано один з різновидів діоксину TCDD, який зазвичай входить до складу деякої бойової отрути.

Врешті, влада вдалася до численних фальсифікацій у першому турі виборів, а після них натягнула, що у другому вони будуть ще більшими. Було посилено охорону Адміністрації президента, біля ЦВК було встановлено водомети, зросла активність міліції та різних спецпідрозділів, які здійснювали прямий і непрямий тиск на агітаторів.

Знижувало популярність В. Януковича те, що попри економічне зростання, у 2003–2004 р. збільшився ріст цін та дефіцит бюджету. За даними Державного комітету статистики України, інфляція у 2004 р. склала 12,3 %, у 2003 – 8,2 %, у 2002 – дефляція 0,6 %, у 2001 – 6,1 %. Дефіцит бюджету у 2003 р. склав 0,2 % ВВП проти профіциту 0,8 % у 2002 р., перед виборами було здійснено прямий підкуп пенсіонерів, яким було тимчасово збільшено пенсію, а також те, що перед виборами зі значної частини підприємств було знято податки наперед.

Таким чином, значна частина населення починала розуміти, що у випадку перемоги В. Януковича з'являється пряма загроза встановлення у країні кримінально-олігархічної диктатури.

Не дивлячись на всі заходи влади, у першому турі (31 жовтня) найбільшу кількість голосів набрав лідер опозиції В. Ющенко – 39,9 % проти 39,26 %, які було віддано за В. Януковича.

У ході другого туру (21 листопада) було здійснено величезні фальсифікації. За даними ЦВК, В. Янукович переміг В. Ющенка у відношенні 49,46 до 46,61 %. Однак дані незалежних екзитполів і численні скарги свідчили про перемогу В. Ющенка.

Вже наступного дня розпочалися масові протести проти фальсифікації виборів, порушення законів і принципів демократії, які тривали до 8 грудня. Вони отримали назву Помаранчевої революції (помаранчевий колір був символом опозиції) і мали ключовий вплив на полі-

тичну ситуацію. Очолив цей рух В. Ющенко, який зумів здійснити безкровну трансформацію політичної та національної атмосфери в Україні. Ключову роль у цих подіях відіграла його політична соратниця по коаліції "Сила Наро́ду" Юлія Тимошенко.

27 листопада Верховна Рада висловила недовіру ЦВК і Кабінету Міністрів, 3 грудня Верховний Суд скасував постанову ЦВК "Про результати виборів Президента та обрання Президента України" через "значні порушення закону при голосуванні, які не дозволяють встановити волевиявлення виборців", а 8 грудня Верховна Рада затвердила новий склад ЦВК і, щоб уникнути повторних порушень, ухвалила Закон "Про особливості застосування Закону "Про вибори Президента" при повторному голосуванні 26 грудня". На тому ж засіданні було прийнято і політичну реформу, згідно з якою Україна була перетворена з президентської на парламентсько-президентську республіку (зміни мали набути чинності лише через рік).

У той же час, у східних і південних регіонах України, які не підтримували В. Ющенка, відбувалися менш потужні акції протесту проти призначення переоголошення та за визнання В. Януковича президентом.

У ці дні країна опинилась на межі повномасштабної політичної й економічної кризи, і лише завдяки обережним і конструктивним діям ряду політичних діячів, зокрема голови Верховної Ради Володимира Литвина, міжнародних посередників Верховного комісара ЄС з питань зовнішньої політики Хав'єра Солани, президента Литви Валдаса Адамкуса, голови ОБСЄ Яна Кубіша та президента Польщі Олександра Квасьневського, змогла швидко вийти з критичного стану.

При повторному переоголошенні В. Ющенко набрав 51,99 % голосів, а В. Янукович – 44,19 %. Завдяки намаганням команди В. Януковича оскаржити результати виборів і затягнути процес визнання В. Ющенка президентом, інаугурація відбулася лише 23 січня 2005 р. Невдовзі по тому прем'єр-міністром стала Ю. Тимошенко.

Таким чином, можна сподіватися, перехідна епоха в історії України завершилася внаслідок чергової в історії Заходу "оксамитової" революції. Утім, часто сумніваються – чи були ці події революцією?

За всіма ознаками – так. Адже мав місце характерний для революцій *вибух масового політичного протесту, що супроводжувався об'єднанням під проводом чітко визначеної ідеї найбільш активних сил нації*. Зокрема, на Майдані Незалежності у дні максимального піднесення протестних виступів збиралося до півмільйона людей. Створений опозицією Комітет національного порятунку був тим *революційним комітетом, який керував протестними виступами*, і який домігся дотримання чинною владою законів. Також у деяких регіонах були створені обласні Комітети національного порятунку. Навіть виступи прибічників В. Януковича також свідчили про збільшення громадської активності й у східних і південних регіонах. Революція призвела до *зміни форми влади*, що набуло втілення не тільки у прийнятті політичної реформи, а й у тому, що попередня авторитарна влада під впливом масових виступів була усунена від контролю над засобами масової інформації й адміністративним ресурсом, і що було прийнято закон про політичну реформу, яка мала на меті перерозподіл влади на місцях і збільшення самоврядування.

З урахуванням причин революції її завдання очевидні. По-перше, це – декриміналізація суспільства та влади, подолання корупції та побутового криміналу. По-друге, подолання успадкованої від радянських часів непрозорості авторитарної влади, звільнення ЗМІ від її конт-

ролю, відновлення демократії та народовладдя, створення прозорої та чесної влади, здатної піти у разі народної недовіри. Нереволуційним шляхом останнє, як продемонструвала діяльність уряду В. Януковича, бути здійснене не могло. По-третє, назріла необхідність зміни політичної, економічної та культурної еліти, на молодшу і не пов'язану з олігархічною владою та корупцією.

Крім цих трьох завдань слід зазначити ще про два не стільки очевидних, але важливих за наслідками завдання. По-четверте – це ремобілізація нації. Революція мала на меті ремобілізувати політичну націю, націоналізувати характер політичного режиму в Україні, спрямувати розвиток у бік "відкритого суспільства", яке нині є синонімом слова Європа [1]. Тому вона – національна за змістом та ліберальна за формою (Б. Червак).

І, природно, що, по-п'яте, вона передбачала геополітичну переорієнтацію України на Захід, зближення її з Європейським Союзом і НАТО, які можуть стати ефективними гарантами української незалежності й економічної та політичної стабільності.

Усі п'ять зазначених завдань так чи інакше були сформульовані у передвиборчій платформі В. Ющенка [13]. Та не всі ще виконані. Першим, здійсненим вже під час революції підсумком є те, що вона сприяла подоланню нечіткості національної самоідентифікації та новій ремобілізації на ґрунті громадянської активності у відстоюванні власних прав, боротьбі з олігархічною владою та за громадський контроль над виборчим процесом. Однак, втілення інших завдань революції залежить від подальшої діяльності президента й уряду, зокрема – відділення влади від політики та здійснення цілеспрямованої гуманітарної політики.

З іншого боку, держава має більше уваги звернути на зростання престижу української мови, сприяти рецепції західних цінностей не через Москву та Петербург, а безпосередньо із розвинених країн, збільшити власний престиж серед русифікованої української інтелігенції, російської, татарської й інших національних меншин, подолати відносний розкол між заходом і сходом країни, що залишився виразним після виборів. І головне – нова влада має подолати корупцію, авторитаризм, клановість та інші вади перехідної епохи перш за все у собі.

Здобутки революції хоч і важливі, але дещо однобічні.

По-перше, ремобілізація нації виявилася необоротною – національно-громадянська активність і досі тримається на високому рівні, явочним порядком, на рівні міст і сіл, тривають ілюстраційні процеси та відмінюються непопулярні рішення і дії влади. У людей з'явилася віра у результативність раціональних дій, політична нація перейшла з несвідомого стану у свідомий. Під час революції ми, без сумніву, маємо факт народження громадянського суспільства – уперше в українській історії організоване суспільство не тільки спромоглося виступити супроти влади, але і довело цей виступ до логічного кінця. І ще важливий підсумок – українці зробили вибір шляху розвитку у бік відкритого суспільства, який, навіть попри можливі спроби обмежити, є незворотним. Більш вільними стали ЗМІ, у суспільстві широко і вільно обговорюється діяльність уряду і президента, обмежено сваволю міліції, митних та податкових служб, чітко декларовано активну позицію України щодо інтеграції до ЄС.

Та дедалі більше видається, що події 2004 р. є лише першим етапом революції.

Через ряд причин, як закладених попередньою владою, так і помилок нинішньої, зменшився приріст ВВП, продовжує бути високою інфляція; влада і досі не відді-

лена від політики, про що свідчить вереснева урядова криза, коли через низку корупційних скандалів у колі президента уряд Ю. Тимошенко було відправлено у відставку; не покарано фальсифікаторів виборів та найбільших корупціонерів кучмівської епохи, залишається кланова партійна система, притаманна швидше східним і слабкорозвиненим країнам. Загалом слід констатувати, що влада не поспішає виконувати передвиборчі обіцяння.

Тому найближчий період в історії українського соціуму визначатимуть проблема завершення економічного реформування, подолання економічних та культурних диспропорцій між колишніми індустріальними регіонами півдня та сходу, та центром і заходом країни, перехід від переважно індустріального до переважно постіндустріального виробництва, у зв'язку з чим постає проблема осучаснення та збільшення ефективності виробництва, декриміналізації бізнесу та ментальності широких мас, зростання чисельності та економічного потенціалу середнього класу як опори та сучасної інтелігенції як творчої основи постіндустріального суспільства, перенесення економічної активності українського суспільства з базару на ефективне сучасне виробництво, зменшення податкового тиску та подолання корупції,

легалізація тіньової економіки. Має завершитись формування громадянського суспільства з незалежними громадськими інститутами, засобами масової інформації, розвинутою правовою культурою, повинно здійснитися укрупнення та зростання престижу політичних партій та незалежних профспілок.

1. Арель Д. Парадокси Помаранчевої революції // Критика. – 2005. – № 4. – С. 2–4.
2. Вибори в Україні. 1991–2004 рр. // Атлас з історії України (1939–2005 рр.). 11 клас / Упоряд. Д. Ісаєв, О. Мартинюк, О. Гісем. – К., 2005. – С. 16.
3. Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина. 1991–1996. Формирование национального государства, экономика, элиты. – К., 1998. – С. 27.
4. Грабовський С. ХХ століття та українська людина. Виклики і відповіді. – К., 2000. 5. Дванадцять днів, які змінили Україну // Львівська газета. – 2004. – № 224 (548).
6. Експертний висновок Центру миру, конверсії та зовнішньої політики щодо проекту Угоди про створення Єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України // І. – 2003. – 1 вересня.
7. Масляк О. До типології помаранчевої революції. Погляд консьєрватора // <http://maidan.org.ua/static/mai/1103299182.html>
8. Попович М. Що відбувається в Україні // Критика. – 2001. – № 4.
9. Чотири роки без правди // <http://www.ria.ua/view.php?id=16610>.
10. Bremmer I. The Politics of Ethnicity: Russians in the New Ukraine // Europe-Asia Studies. – 1994. – N 46, 2. – P. 261–283.
11. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Місячний економічний моніторинг // http://www.ier.kiev.ua/Ukraine/MEMU/memu_52_feb_05_ua.pdf.
12. <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
13. <http://www.cvk.gov.ua/elect/wp0011>

Надійшла до редколегії 10.10.05

Л. Ковтун, наук. співробітник

СЕМАНТИЧНИЙ ПРОСТІР УПЕСТРЕНИХ КОЛЬОРІВ ОДЯГУ "РЯДЖЕНИХ" У МІФОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ М. ГОГОЛЯ

Акцентуються свідомісні аспекти використання упестрених кольорів як символічних знаків народної культури в традиції "ряджених" через призму світосприйняття Миколи Гоголя.

The conscious aspects of using brightening colors accent like symbolical signs of people's culture in the tradition "disguised" through the prism of Mykola Hohol' world view in the article.

Карнавальна культура українців у суголоссі століть зберігала свій неповторний традиційний колорит. Винятковою значимістю у народному одязі під час проведення календарно-обрядових свят відігравав одяг "ряджених" як феномен народної культури, який демонстрував швидкоплинність буття і набував високого семіотичного статусу в контексті народної сміхової культури.

Загальну основу художнього мислення Миколи Гоголя становило міфологічне підґрунтя творення Всесвіту із різнобарвних елементів, збирання та їх поєднання у визначенні давніх ритуалів жертвопринищення, відзначали у своїх дослідженнях О. Байбурін, В. Петров. Дослідники (Л. Невська, О. Страхов, Н. Марр) виводять типології різних семантичних полів використання пістрьових кольорів, об'єднуючи їх у системі зв'язку з веселкою та карнавальним рядженням, а також з традицією юродства (Р. Наумов), що виражали ідею перевтілення світу та зміни психології спільноти. Розглядається наявність номінації пістрьових кольорів народного українського одягу, їх давнє застосування в ритуалі ініціацій.

Микола Гоголь, звертаючись до глибин народної творчості, однією з своїх наскрізних тем обирає поліфункціональність одягу у виявленні його естетичних характеристик та як стиль комедійного дієвого фарсу. На тлі дієвості українського пейзажу М. Гоголь застосовує міфологічний метод "хвилевих віддзеркалень" дійсності, звертаючись до образу річки Псьол у "Сорочинському ярмарку": "Свавільна, як і вона в чарівні ті хвилини, коли правдиве зеркало так завидливо убирає в себе її горде і сліпуче осяйне чоло", свідомо вводить у міфологічний світ предків, акцентуючи колористичний світ природного і надприродного.

Навчаючись у Ніжині, М. Гоголь у 1826 р. збирав у "Книге всякой всячины, или Подручная энциклопедия" матеріали з української історії та етнографії. У підготов-

чій роботі над написанням творів, звертаючись у листах до матері (30 квітня 1829 р.), він прохав:

"...В следующем письме я ожидаю от Вас описания полного наряда сельского дьячка ... с поименованием, как это все называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее перемешавшихся малороссиян; равным образом названия платья, носимого нашими крестьянскими девками, до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками. Вторая статья: название точное и верное платья, носимого до времен гетманских. Вы помните, раз мы видели в нашей церкви одну девку, одетую таким образом" [16, с.233].

Микола Гоголь, використовуючи великий план зодягання українців, запроваджуючи елемент пародії у сюжетній лінії, акцентуючи увагу на стилі зодягання народного одягу як номінації комедійного жанру, продовжував традицію І. Котляревського, а саме, етнографічно-побутове зображення дійсності у органічному поєднанні з вертепним дійством.

В оповіданні "Вечір проти Івана Купала" М. Гоголь подавав описові характеристики народного одягу, вказуючи на його яскравість, розмаїття: "Як дівчата у пишному головному уборі з жовтих, синіх та рожевих стрічок, поверх яких нав'язувався золотий галун, у тонких сорочках, вишитих по всьому шву червоним шовком і винизаних дрібними срібними квіточками, у сап'янових чоботях на високих залізних підковах", "як парубки у високих козацьких шапках, у тонких сукняних свитках, підперізувані шитими сріблом поясами". Описує жіночий одяг Хіври у "Сорочинському ярмарку": "нарядившись в шерстяну зелену кофту, з нашитими на ній, як на горностаєвім хутрі, хвостиками, червоної лиш барви, в пишній плахті, рябій мов шахівниці, і в перкалевім кольористім очіпку".

За згадками П. Анєнкова у побуті М. Гоголь у своєму зодяганні надавав перевагу яскравим, пістрьовим елементам одягу: "Він надзвичайно цінував зовнішній шарм багатством і різнокольоровістю фарб у предметах". Надаючи велике значення "деяким ремеслам", М. Гоголь з натхненням умів кроїти одяг, відмічав Аксаков [7, с.15]. Застосовуючи філософію погляду кравця на світ як творця, виявляв закон буття: люди поводяться як кравці, "в їх голові всеохоплююча важливість убрання".

Використовуючи анти-етнографічний спосіб побудови твору "Сорочинський ярмарок" за Е. Левкієвською, М. Гоголь зображає анти-весілля як карнавальне дійство, яке проходить у недозволеній часі і в непотрібному місті на ярмарку. Майстер тонких деталей зображення, М. Гоголь на початку III розділу "Сорочинського ярмарку" подає образ міщанина, зодягнутого в пістрьові шаровари, який веде розмову про з'яву червоної свитки на ярмарку. Розмову підслуховує один з головних героїв твору – Солопій Черевик (від франц. *salore* – старе пальто), який у водевільному дійстві "Сорочинського ярмарку" відіграє роль рядженого. Поведінка Солопія і Хіври та їх стосунки один з одним нагадують поведінку шутовських діда та баби з українських інтермедій XVIII ст. [10, с.403].

Код ряджених маркується пістрьовими елементами українського зодягання: описується одяг Хіври з нашитими на ньому червоними хвостиками, пістрьовою плахтою, як шахматна дошка, кольоровий очіпок та багато інших колористичних описів ярмарку. У цих елементах автор виявляє в портретних охарактеризуваннях тенденцію "оречевлення" людини. Обличчя та фактуру автор заміщує описом вбрання. Через яскравість пістрьових шароварів М. Гоголь подавав традицію святкового рядження, застосовуючи метод комедійного фарсу – "реальна істота людини зникає за єдино можливою реконструкцією її костюма".

Наявність пістрьових шароварів вказує на цілий ряд досить давніх уявлень. У народній свідомості строкатий (пістрявий, розписаний різнобарвними смугами, плямами) колір костюма вирізнявся розмаїттям. До культурного простору гоголівської міфологізації досить чітко долучаються космогонічні міфи про творення Всесвіту із кольорів. Легенда племені індіців племені Кахурила розповідає, що "на початку не було нічого, крім темряви ... червоний, білий, синій і коричневий кольори з'явилися в одному місці темряви. Все це сплелось в дугу обертаючись. З цього кольорового хаосу народилися Мукат і Темайцит. Вони посперечалися, коли створили першого чоловіка. Тоді деміурги поділили світ між собою. Один став створювати все біле, інший – все чорне" [17, с.144]. На цьому рівні визначається освоєння просторово-часових категорій – світ засвоюється через статус оновлення. Унаслідок цього творення "невидимий" світ небуття стає явним, виразним, наповненим символікою різнобарвних кольорів.

Світоглядні ідеї творення Всесвіту були ознакою "царського зодягання". Так, в одязі знатних візантійців високого соціального рангу були наявними орнаментальні полоси – клави, які спускалися з плеча і обрамляли поділ і мали пурпуровий колір [13, с. 222]. На ці риси звернув увагу Т. Равдонікас, вивчаючи середньовічні фрески. Спадкоємець престолу у Візантії міг носити різного кольору взуття – один черевик жовтого кольору, інший – чорного.

Космологічні міфи народу мань у Китаї представляють п'ятикольорову (пістрьову) собаку Пань-Гу (предка народу мань) в хроніці "Хоуханьшу". На честь предка, засновника Всесвіту давні китайці почали носити зачіску та хустину і ці обриси нагадували собачу голо-

ву [8, с. 107]. О. Золотарьов згадує легенду народів комі: Ен і Омель у вигляді доброго та пістрьового злого голуба, поселились у хаосі. Створили острів: перший збирав землю, інший – мул. У боротьбі двох братів (ритуальні змагання ряджених) з'явилося зло та добро.

Використання образу пташки підземельної у міфології, яка приносить пісок з дна, приводить до об'єднання в балто-слов'янській традиції вірувань про нижній світ темряви та пістрьової пташки як вісника цього світу, вісника смерті. В українських легендах, казках бог і лукавий плавали на воді, боролися за створення Всесвіту. А у гуцульському міфі світ творили бог і Ариднюк, який приніс пісок з дна і розтягнув землю.

О. Фрейденберг дослідила, що на ранніх стадіях розвитку людства в культовій сфері переважало зорове сприйняття світу. Світло і ритуальні видовища виступали головними засобами орієнтації у світі. Вивчаючи давні світоглядні уявлення, М. Попович вказував, що в українців закріпилася перейнята у тюрків система колористичної символіки, де центр – жовтий (золотий), схід – синій, південь – червоний, захід – білий, північ – чорний. Спочатку такими ж символами координат були "основні стихії" (центр – вогонь, північ – вода, схід – небо, південь – повітря, захід – земля). Міфологічні схеми, за якими творився світ, були основою технології виготовлення одягу. Схема творення світу та виготовлення речей однакова, а саме:

1) введення просторово-часових показників: світло/темрява, день/ніч, верх/низ, небо/земля і т. і.;

2) відбір матеріалу;

3) перевтілення матеріалу за допомогою стихій (води, вогню, повітря) і специфічних, відомих тільки майстру прийомів;

4) "оживлення створеного" – нанесення кольору й орнаменталізації. За висновками О. Байбуріна, саме ритуал породжував технологію, а не "раціональні методи супроводжувались обрядовими діями".

У зв'язку з вірою в появу богів серед людей стоїть збережений до сих часів звичай рядження, так усвідомлював традиційне рядження М. Сумцов. В. Проп, вивчаючи феномен рядження, вказував, що воно пов'язано з культом родючості. Чичеров, Гусєв, Виноградова визначали рядження та "гру в покійників" у зв'язку з культом предків. У карнавальному дійстві створювалася ситуація хаосу, необхідна для оновлення світу, розділу світів і фіксації кордонів між ними. Важливим компонентом обрядовості Масниці в Україні було рядження як елемент сміхової культури і рудимент давніх вірувань у захисну, відлякуючу силу підставних, ряджених персонажів [5, с. 34].

Українські народні приказки висвітлюють традицію святкового рядження: "преберецьця, аж світ увесь стрепенецьця", "убрали як на смерть". Народ жартував:

– Козак: "Проведи, дівко, од собак, щоб отут не ку-сались (показує на полосату шаровару). (Прилуки)

– Козак: "Чом се хата не метена (показує ногою по хаті, а шаровара пістрьова мотаєця на носі?)", а дівчина: "Чи все ж мені та мені (показує рукою по хаті, а на всіх пальцях перстні)" (**Кролевецина**) [14, с. 494].

Костюм "ряджених" яскраво проявляв свою функціональність у календарно-обрядовій традиції українців. У культурному просторі через костюмний карнавал ряджених відбувалася концептуалізація світоглядних ідей (ідея старого, зношеного світу і нового, оновленого) – знищення старого і створення нового світу. М. Грушевський у "Історії української літератури" згадує стару легенду про Ніфонта, де подавався образ русалії київських часів: сатана посилає бісів на спокусу людську і ті, убравшись в одяжі крикливих кольорів (упестрені),

граючи на бубнах і козах і сопілях, інші – взявши на себе "скурати", маски, веселили людей – і сі гри називалися русалії. "Стоглав" вказував час сих відправ на Трійцю.

Ряджений символізував нечисту силу. Якщо для більшості поминальних обрядів Троїцького періоду характерні варіанти водження рядженого персонажу (русалки, водіння Куста, Тополі, Весни), то в складі купальського комплексу рядження рідко виступає центральним елементом обряду, воно лиш супроводжує акт знищення ритуального символу. "Тоді хтось перебираєця у відьму. Вона така страшна, що діти тікають од єї. Відьма гонит усі округ "купалочки". "Відьму робили. Шмотки збирали і робили. Латки усякі" [6, с. 106]. У Воронежі рядженого Ярилу вдягали в різнокольоровий кафтан, прикрашали стрічками, обличчя фарбували.

О. Фамінцин визначав одяг блазня як смугастий, і виводив його від назви побутування строкатого костюму скоморохів, наводячи приклад зодягання блазня Гонаса: "в кавтанъ азъ облєкся полосаты"[15, с. 107].

О. Бернова у своїх дослідженнях зазначала, що на острові Балі, поминаючи предків, ряджені-танцюристи виносили маску Баронга (ведмедя) і були вдягнені в смугасті штани. Балійці свято вірять в божественну природу вистав, акторів, масок та їх костюмів. Театральні вистави вийшли з обрядів ініціації, на яких розказувалася легенда походження народу [2, с.92]. Давні народні божества трансформувалися у комічні персонажі ряджених.

У міфологічній традиції тварини маркувалися строкатим кольором: "сяючий", "різнокольоровий кінь" у індійських віруваннях відносився до сонячного культу. У Сибіру на свята на передні ноги коня вдягали порвані штани, причому обов'язково різних кольорів [1, с. 133]. Поєднання різних кольорів виражали когнітивні судження досвіду роду. Вдале поєднання елементів надавало космологічній системі стабільного характеру. Через колористичний комплекс реалізувався цілий ряд архетипних моделей, пов'язаних з опозицією свій/чужий. На острові Ява поєднання кольорів у ритуалах роз'яснювалося як наявність потягу до тлумачення, проводилось у вигляді загадування загадок, веденням суперечок.

Строкатість, як першопочаткове розуміння поєднання чорного і білого простору, являлось маркувальним знаком, наділялося особливими ознаками. Відмічено строкатість тварин і пташок у космологічних міфах [11, с. 35]. У балто-слов'янських віруваннях строкате часто ідентифікується з чорним. Строкатість пташки, тварини – це ознака, яка відносить її у розряд класифікаторів з негативним змістом.

Людина в міфологічній картині світу окреслена не тільки силами добра і зла, але існує в складній системі соціальних, сімейних стосунків. Виникає карнавальна опозиція свій/чужий. Вона віддзеркалює міфологічний світ персонажів, відсилає до означень цієї опозиції в народній культурі, де своє – належить до життєвого простору, а чуже – до смерті. Образ чужого різко відрізняється від своїх (маркується колористичними ознаками), буває небезпечним і, за рахунок цього зближується з представниками демонічних сил.

У просторі карнавальної культури формується почуття спільності, ритмується теза колективної свідомості "ми не такі як є". Особливий статус часової ізоляції спільноти приводить до його об'єднання у спільнотних переживаннях. Намагання через диспропорцію хаосу виразити гармонію життя – поєднання культу предків і культу родючості з календарно-обрядовими святами – принцип самого життя, узагальнюється в ідеї єдності колективу, духовної цілісності. Космологія подається у формі родового міфу через жести, пісні танці та колористичний код. Відбувається процес відродження – змі-

нені погляди на життя, колектив набуває іншого статусу, формується більш високий рівень світогляду. Символіка духовної смерті та відродження, внутрішніх переживань і зовнішніх зображень об'єднуються у ході ритуальних дійств. Введення людини в духовну історію його культури, у космогонію, приводить до сакральної традиції спільноти та ці світоглядні системи родового міфу кодуються через колір. Тема перевиховання людей світу в цілому визначалася основною в календарному фольклорі. Під час ритуалів була задіяна інерція жертвоприношення (розтин на частини, поєднання їх та "оживлення"), яка була головним його моментом. О. Байбурін вказує на важливість збору матеріалів, одягу для виготовлення загального символу з різних родин у процесі свят.

Микола Гоголь у "Вечорах проти Івана Купала" зображує традицію ряджених: "поодягаються по-турецьки та по-татарськи, все горить на них, як жар" і подає у образі тітки на весіллі: "Була вона одягнена тоді в татарське широке вбрання". Тему карнавального рядження на свята досліджувала В. Борисенко. За її описами, на Звенигородщині жінки перебиралися навіть за "козаків" [4, с. 36]. На Кіровоградщині, Вінниччині, Тернопільщині ряджені імітували весільні обряди. При виїзді з хати молодої ряджені зображали "покійника" і голосно леметували, ... імітуючи ритмічний плач над ним [3, с. 300]. Там, де весільні елементи в поховальних обрядах (Карпати) поєднуються зі сміховими елементами, домінує тенденція закріплення кордону життя/смерті. Сміх, іронія як профілактична магія проти дії смерті, область якої мислилась причетною до людського колективу.

З темою поєднання пов'язаний мотив збирання, який відносився до акту жертвоприношення. Ця ідея головна в приготуванні ритуального жертвенного одягу, зібраного із різnorodних елементів, який у кінцевому підсумку створював одне ціле. На Україні до дня Вознесіння був присвячений обряд хрещення та похорон зозулі. З трави виготовляли ляльку та прикрашали її різнокольоровими клаптиками і стрічками.

Традицію давніх мімів можна простежити на прикладі українського весільного танцю "Журавель". Журавлів у народі називали веселиками і пов'язували з сонячним культом. У деяких локальних традиціях України так називають задіяних у ньому ряджених. Виконання танцю-гри "Журавель" мало забезпечити успішне дітонародження [9, 12].

Назву веселки (поєднання різних кольорів) з вихідним значенням 'пояс' мали слов'яни, балти, німці, французи, греки, африканські народи, а саме, дослідженням цієї теми займався О. Страхов. Веселка уявлялася поясом неба чи божества, часто жіночого. Мотив покриття одягом визначно характерний для ініціації, обрядів прийняття до роду. Символ веселки – різнокольоровість (пістрьовість) була наявною у таких видах одягу як стрічки, пояс, очіпок та плахта, спідниця, у яких основними кольорами були – чорний, білий, червоний, жовтий і зелені кольори. Ознака строкатості закладена в основі внутрішньої форми одного з литовських назв веселки – *marģūpas*, за міфологічною уявою асоціюється з змією, яка об'єднує небо і землю (порівняння польськ. 'смок', 'цмок' "веселка"). Інша литовська назва веселки – *juosta* 'пояс' відносить до комплексу вірувань, пов'язаних зі світовим деревом, а *marga juosta* 'строкатий пояс'. Н. Марр, досліджуючи семантику одягу визначав, що груз. *ğvedi* – "пояс" має спорідненість з "веселкою". Згідно обрядової традиції термін *gama* ("пояс") пов'язувався з скоморохом 'skomer' і блазнем 'qumor'. У народі, дивлячись на веселку, казали: "Сонце плакало і сміялось".

Традиція юродивості виявилась "серйозним" варіантом сміхового світу, – визначав Д. Ліхачов. Зодягання юродивих визначалося багатозшвивністю їх сорочок. Блаженний Єрмил Калужський, дарований йому одяг перетворював на старий, рваний: ця деталь нагадувала одяг давніх мимів, *sentunculus* (із клаптиків), пістрьовий одяг, зшитий із різнокольорових клаптиків тканини. Златий Гриць Чернігівський називав себе "царем клаптиків", носив одяг із різнокольорових шматків тканини, і коли йому подарували новий одяг, то він його роздаровував. Таку традицію зодягання мала і юродива Улинька Київська. Через символіку старого, різнокольорового одягу сподвижники христові несли ідею перевтілення світу [18].

Національний колорит, історичні та фольклорні мотиви, карнавальне рядження переносить М. Гоголь до Петербурга, але пістрьові кольори одягу зникають і з'являються сірі, тьмяні тони фризної шинелі. У повістях замість салопу вже фігурує шинель, а замість Черевика – Башмачкін. Гоголь змальовує героїв творів як поєднання кравецьких та чоботарських обрізків, зшитих до купи. Твердження, що "люди роблять убрання", обертається у протилежне, – що "Вбрання роблять людей" (теорія Каркейль-Тейфельсдрейка) [12, с. 295]. Ці міркування про костюм виростають у Гоголя в дискусію про основи людського суспільства взагалі. Загальна іронічна система зодягання набувала світоглядного значення у творчості М. Гоголя. "Реальна істота людини зникає за єдино можливою реконструкцією її костюма".

Отже, різнокольорова символіка одягу ряджених виражала головну ідею творення нового світу через карнавальне дійство святкових ігор. Вторгнення сил смерті, хаосу у традиціях проведення календарних

свят як уособлення завершення старого та початку нового циклу в народній культурі моделювалось карнавальним рядженням.

1. Байбурич А. К. Ритуал в традиційній культурі. – СПб., 1995. – С. 133. 2. Бернова А. А. Релігійні обряди як один із істоків традиційного театру народів Індонезії // Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. – М., 1986. – С. 92. 3. Борисенко В. Обряди життєвого циклу людини // Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 300. 4. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 36. 5. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 34. 6. Виноградова Л. Н., Толстая С. М. Мотив "уніщення і провозначення сили" в восточнославянському купальському обряді // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. – М., 1990. – С. 106. 7. Иванов И. Личность Гоголя и его психология, как художника // Ежегодник Императорских театров. – Сезон 1901–1902. Прилож. №1. – С. 15. 8. Итс Р. Шепот Земли и молчание Неба. – М., 1990. – С. 107. 9. Курочкин А. В. Архаический свадебный танец-игра "Журавль" // Живая старина. – 2003. – №1. – С. 12. 10. Левкиевская Е. Е. "Белая свитка" и "красная свитка" в "Сорочинском ярмарке" Н. В. Гоголя // Признаковое пространство культуры. – М., 2002. – С. 403. 11. Невская Л. Г. Представление о пестроты в языке и фольклоре // Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. – М., 1983. – С. 35. 12. Петров В. Петербургские повести М. Гоголя // Сорочинский ярмарок на Невском проспекте. Украинская рецепция Гоголя. – К., 2003. – С. 295. 13. Самарина Л. В. Цвет в культуре караецев и балкарцев (к истокам формирования традиции) // Караецы и балкарцы: язык, этнография, археология и фольклор. – М., 2001. – С. 222–240. 14. Украинські приказки, прислів'я і таке інше / Зб. О. В. Марковича та ін. – К., 1993. 15. Фаминцын А. С. Скоморохи на Руси. – СПб., 1995. – С. 494. 16. Филипович П. Украинська стихія в творчості Гоголя // Сорочинський ярмарок на Невському проспекте. Українська рецепція Гоголя. – К., 2003. – С. 233. 17. Шахнович М. Л. Первобытная мифология и философия. – Л., 1971. – С. 144. 18. <http://www.vermost.ru/jurodivuj.htm> станом на 13 чер. 2004 10:07:21 GMT. Наумов Р. А. Меня раздели Евангелие...

Надійшла до редколегії 19.05.05

А. Зінченко, д-р іст. наук

УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА НА СТОРІНКАХ КИЇВСЬКОЇ ПРЕСИ НА ПОЧАТКУ 1917 РОКУ

Розглянуто вплив політичних подій першої половини 1917 р. на університетське життя та ставлення студентства і викладачів до тогочасних суспільних змін.

The article discusses the influence of political events of the first part of 1917 year to life and student's and professor's attitudes to it.

Життя Університету св. Володимира незмінно привертало увагу київської преси. Ним цікавилися часописи різних напрямів. Матеріал, який тут пропонується читачеві, побудований на публікаціях переважно двох газет – монархічного, великодержавницького "Киевлянина", і ліберальних "Последних новостей". Публікації цих газет стосуються як загального напрямку освітньої політики, так і подій, що відбувалися в Київському університеті й участі його викладачів і студентів у суспільно-політичному житті.

Протягом перших двох місяців на сторінках газет подавалася інформація, переважно академічного характеру, а також та, що стосувалася нових кадрових призначень. 2 січня 1917 р. читаємо, зокрема, про перші кроки нового керівника міністерства народної освіти Н.К. Кульчицького. Повідомляється про його знайомство з чинами міністерства; зазначається, що при цьому ніякої програмової промови він не виголошував. В управлінні (розряді) вищих навчальних закладів Н.К. Кульчицький просив чинів продовжувати роботу в тому самому напрямі так, у якому вони нині працюють, поки не постане потреба змінити її. Приблизно з такими самими словами новий керівник Міністерства звертався до чинів, що завідують середньою й нижчою освітою в імперії [3, 6, с. 2]. Ішлося, таким чином, про збереження консервативного курсу уряду в системі освіти.

Про нові призначення викладацького складу довідуємося з одного з січневих чисел газети "Киевлянин": читаємо, що в поточному семестрі на історико-філологічному факультеті приступлять до читання лекцій І.І. Огієнко (на кафедрі російської мови й словесності) і С.В. Савченко (на кафедрі романської філології). Серед спеціальних курсів оголошено курс історії Румунії, який доручався приват-доцентом Н.І. Никифорову [3, 24, с. 2]. У звичній тональності поточного навчального процесу повідомляється про засідання історико-етнографічного гуртка при університеті Св. Володимира: "Сьогодні, в п'ятницю 27 січня, в приміщенні комерційного інституту відбудеться чергове засідання гуртка. Предметом засідання будуть: Повідомлення рецензії чл. гуртка Ф.В. Клименка "А.А. Шахматов – Повесть временных лет". Н.В. Яцутін "И. Михайловский. Русское искусство в эпоху Владимира". Св. Н.Ф. Яницкий. – М.Д. Приселков. – "Ханские ярлыки". В.М. Базилевич. – "Новый труд по истории царствования Павла I" [3, 27, с. 3], засідання історичного товариства Нестора-літописця: В неділю, 5 березня, о 7 вечора в 5-й аудиторії університету на засіданні історичного товариства Нестора-літописця оголошувалися такі повідомлення: 1) Д. чл. Г.Г. Павлуцького – "Питання про корону св. Стефана"; 2) Д. чл. А.К. Дорошкевича "Література південно-Західної Росії в XVI ст. (до видання Острозької Біблії)" [3, 62, с. 3].

© А. Зінченко, 2006

Оскільки університет серед навчальних закладів посідав особливе місце, у часописах знаходимо повідомлення про засідання Ради університету. Деякі з обговорюваних питань були досить дражливіми, наприклад ті, що стосувалися можливої відставки ректора університету, проф. Н.М. Цитовича. Він, "зважаючи на висловлені у пресі звинувачення в начебто його повільності, що спричинили прямо й опосередковано цілком незаслужені докори Раді", подав заяву про відставку. Проте члени Ради, вислухавши заяву ректора й прохання, які пролунали, щоб він узяв свою заяву назад, одногослоно приєдналися до цих прохань. Всі члени ради піднялися і, стоячи, вибухом аплодисментів, що довго не змовкав і кілька разів повторювався, висловили своє ставлення до Н. Цитовича [3, 28, с. 3].

Давалася взнаки і скрута воєнних часів. Через часопис ректор запрошував професорів, молодших викладачів і службовців університету в суботу 4 березня на збори для виборів голови і членів продовольчого комітету у зв'язку із закінченням терміну їхніх повноважень, а також для заслуховування розробленого комітетом проекту статуту Київського університетського економічного товариства [3, 62, с. 3]. Публікація таких офіційних оголошень вказує, що керівництво навчального закладу (за статусом – Імператорського університету) вважало газету "Киевлянин" своїм офіційним чи напівофіційним органом. Це відповідає інформації про те, що часопис мав фінансову підтримку від уряду. У зв'язку з цим зрозумілим є її одверто антиукраїнський характер [1, с. 996].

Тематика публікацій про університет св. Володимира помітно змінилася після повалення самодержавства й зречення Миколи II (2 березня) та активізацією громадсько-політичного життя. Ректор університету Н.М. Цитович відправив голові Державної Думи М.В. Родзянку до Петрограду телеграму підтримки: "Рада Імператорського університету св. Володимира вітає нову державну владу, що виникла за починком Державної Думи в особі Тимчасового уряду, твердо вірячи, що вона згуртує країну й спрямує її на шлях гідний багатовікової історії Росії..." [3, 64, с. 2].

Активно відреагувало на ці події студентство вищих навчальних закладів. Міністр освіти Мануїлов звернувся з телеграмою до попечителів навчальних округів із закликом до "якнайшвидшого відновлення роботи там, де вона була перервана останніми подіями" й до відновлення регулярних занять [3, 65, с. 3]. Вирувала й студентська аудиторія Київського університету. Свідченням цього стало звернення ректора та Ради університету "До студентів університету св. Володимира". У ньому наголошувалося на відповідальності моменту, коли "перед усіма нами як громадянами Росії стоїть велике завдання підтримати нову владу й допомогти країні зібрати свої сили, щоб в організації їх знайти можливість перемоги, необхідної для відродження нашої Батьківщини". Рада університету зверталася з проханням "сприяти раді у підтримці нормального академічного життя" [3, 64, с. 1]. Заняття розладналися, студентське середовище вирувало.

До впливу на студентів були залучені молодші викладачі університету, що були своєрідним прошарком між студентством і професорською елітою. Лексика звернення молодших викладачів до студентів мала інші нюанси: "ми всі вийшли зі студентської сім'ї" і далі: "нам усім дорога наша вища школа, яка у вільній Росії має бути вільною". Молодші викладачі застерігали студентів не допустити повторення подій 1905–1906 рр., які були "безмірно важкими" для російської вищої школи. Закликаючи до спокою, вони просять припинити "доступ до аудиторій сторонніх", "для зборів громадян повинні бути дані інші приміщення". Звернення закликала студентів повернутися до аудиторій [3, 64, с. 1].

Тим часом в університеті вирували студентські зібрання. Погляди на події були різними. Багато студентів-юристів виступали на підтримку Тимчасового уряду, на досягнення "повної перемоги над зовнішнім ворогом". З іншого боку, часописи відзначають присутність у студентській аудиторії "невеликої групи з поглядами надзвичайно крайнього забарвлення" і її активність [3, 64, с. 1].

Студенти вищих навчальних закладів міста активно включилися в громадсько-політичне життя. Так, у засіданні Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій 5 березня, на якому обговорювалося питання організації роботи міської міліції, взяли участь і представники студентства. Представник студентства Гуревич і представник Ради робітничих депутатів Цедербаум зазначили, що студентами й робітниками вже організовані міліційні загони, які від сьогодні можуть приступати до повної охорони міста [3, 65, с. 2]. Газетні повідомлення передають конкретику тогочасних подій. Читаємо, зокрема, про те, що заняття в університеті не можуть проходити повністю, тому що багато студентів несуть службу у міській міліції і тому, що деякі аудиторії зайняті штабами окремих національних міліцій. Так, українська міліція займала дванадцять аудиторій, єврейська й інші – тринадцять. Так звана кругла скляна кімната, де раніше розташовувалося відділення канцелярії університету тепер зайняте буфетом міліціонерів і штабів міліції [3, 70, с. 2].

Іншою важливою темою повідомлень преси став процес демократизації університетського життя. 13 березня газета "Киевлянин" подає як загальнозрозумілу в тогочасних умовах ситуацію повідомлення про відставку керівництва університету св. Володимира: ректора, проректора, деканів і секретарів факультетів: "за оновленого нині державного й політичного життя особи, обрані в колишній час можуть продовжувати свою діяльність лише за умови їхнього переобрання й затвердження органами нової влади, подали прохання про відставку" [3, 72, с. 2]. 12 березня на засіданні Ради університету було обговорене питання про організацію університетського комітету й вирішено утворити комітет у складі 12 осіб, а саме: чотирьох професорів, чотирьох викладачів і чотирьох студентів, по одному від кожного факультету. Завданням цього комітету була "підтримка академічного життя й порядку в стінах університету і нагляд за його майном, а також узгоджувальна діяльність при виникненні тих чи інших питань університетського життя" [3, 72, с. 2].

З тих самих мотивів проф. М.В. Довнар-Запольський подав прохання про відставку з посади директора Київського комерційного інституту. У цьому інституті організувалася особлива комісія у складі професорів і студентів з метою досягнення згоди з питань навчальних занять. У пресі читаємо повідомлення про відставку директора і членів правління Вищих жіночих курсів м. Києва. Прикметним у цій ситуації було те, що Вищі жіночі курси в Києві були автономною громадською організацією і за статутом директор, декани й скарбник виконували свої обов'язки за обранням колеги професорів, не потребуючи затвердження з боку центральної влади, тобто міністра освіти. Однак, загальний характер змін, що сталися у країні, висував нові вимоги до діяльності виборних осіб у навчальних закладах. Ішлося про забезпечення тих можливостей, "яких виборці не могли мати при здійсненні своїх виборчих прав до державного перевороту". Саме тому правління Вищих жіночих курсів, як зазначалося на сторінках "Киевлянина", "не ухилившись від виконання своїх обов'язків і цілком підтримуючи починання Тимчасового уряду, все-таки вважає своїм обов'язком знов дати можливість виборцям виявити свою волю" [3, 73, с. 2].

У деяких навчальних закладах виникло питання про поживлення діяльності академічної спілки 1905 р., що розширило б можливість об'єднання діячів вищої школи у здійсненні їхніх професійних завдань [3, 72, с. 2]. У декількох вищих навчальних закладах м. Києва поставлено питання на чергу дня про організацію публічних лекцій на теми з політичних і суспільних питань [3, 72, с. 2].

16 березня газети вмістили повідомлення про маніфестацію на честь російської революції. Хо́да розпочиналася на Шулявці, рухалася Бібіковським бульваром (тепер – бульвар Тараса Шевченка), далі – біля Бессарабки, Хрещатиком до будівлі міської Думи. Студенти університету збиралися в дворі університету й приєднувалися до подільської групи [3, 75, с. 1]. Тим часом у Києві розгорталися і українські заходи. 14 березня було опубліковано відозву Центральної Ради "До українського народу" [5, 4385, с. 1].

19 березня відбулася велична українська маніфестація, у якій взяли участь солдати, робітники, селяни, учні шкіл, студенти університету, жіночого медінституту, політехнічного інституту. Її маршрут пролягав від Володимирського собору, далі – Бібіковським бульваром, В. Володимирською вулицею, Фундуклеївською (тепер – вулиця Богдана Хмельницького), Хрещатиком, Трьохсвятительською, В. Володимирською до Софійської площі [5, 4392, с. 3].

Студентські зібрання в перші тижні революції були багатолюдними й бурхливими. Так, 20 березня у приміщенні цирку відбувався загально студентський мітинг, але ще до початку мітингу цирк був переповнений бажаними бути присутніми й до того ж більше половини бажаних потрапити на мітинг не могли через нестачу місця. Молода енергія біла через край, а через величезну кількість учасників, на мітингу панував хаос, і жодне з питань, поставлених у програму заходу, не було вирішене. Коаліційна рада вищих навчальних закладів Києва, що організувала цей мітинг, переконавшись у повній неспроможності такого роду сходів, вирішила надалі не влаштовувати загально студентських зібрань, а вирішувати академічні і політичні питання на окремих для кожного вищого навчального закладу сходках [3, 78, с. 3].

У студентському середовищі мали вплив представники різних політичних течій як лівацьких, так і поміркованих. Соціалісти різних відтінків активно проникали в студентське середовище, залучали студентів у ряди своїх партійних агітаторів. Апелюючи до громадянських почуттів молоді, вони пропонували відкласти заняття й іспити "на потім", а тепер, навесні, долучатися до пропагандистської праці. Тим самим було поставлено під загрозу навчальний процес. Керівні структури студентських організацій підтримували ідею тимчасового перенесення занять та іспитів "на потім". Проте не всі студенти погоджувалися з такими пропозиціями. За повідомленням преси, курсові зібрання студентів-юристів третього та четвертого курсів ухвалили резолюцію такого змісту: "Визнаючи в теперішньому часі важливість пропаганди для селянських мас, вітаємо товаришів, які самовіддано віддали свої сили справі закріплення свободи і, разом з тим, згідно з приписами верховної влади в особі міністра народної освіти проф. Мануїлова, продовжуємо заняття". Ухвалили відновити заняття на своєму відділенні і студенти математики [3, 79, с. 2].

Іншою прикметною політичною боротьбою у студентському середовищі було відношення до війни. Більшовицькі пропагандисти, використовуючи прагнення солдатських мас до миру, з демагогічною метою висунули гасло "Геть війну!" На противагу цьому на початку березня у перші ж дні після перевороту в університеті св. Володимира організувався студентський блок "Перемога і свобода", головним завданням якого його організатори вбачали в боротьбі з пропагандою гасла "Геть війну!" [3, 79, с. 2].

Розмежування в позиціях відбулося не лише у студентському середовищі, але й між студентським загалом і професорами університету. Проміжною верствою між ними були молодші викладачі. Які ще не так давно самі були студентами й пам'ятали їхні запити. Очевидно, що колізії були досить гострими. Свідченням цього стало обрання узгоджувальної комісії університету, до складу якої від професорів історико-філологічного факультету увійшов В.В. Зіньковський, юридичного – В.В. Карпека, медичного – А.П. Кримов, природничого відділення фізико-математичного факультету В.І. Лучицький, а також представники від молодших викладачів і від студентства [3, 83, с. 3].

Необхідність змін в системі освіти давно назріла. У бесіді з кореспондентом "Киевской мысли" 31 березня міністр народної освіти Тимчасового уряду А.А. Мануїлов виклав свою позицію щодо цього питання. "Міністерство ставить найближчою метою звільнення школи від перепон, які заважали її вільному розвитку. Зокрема, відносно вищої школи скажу, що її необхідно повернути до становища, в якому вона перебувала в 1905 р. Університетська колегія для того, щоб вона була авторитетною, повинна обиратися. Виходячи з цього, я запропонував професорам, призначеним у 1911 р., залишити університет. Далі, необхідна зміна складу опікунів; цим шляхом можна змінити наявний педагогічний склад на місцях". Міністр зазначив, що з центру цього змінити не можна, але вища школа конче потребує оновлення педагогічного персоналу шляхом застосування принципу виборних засад. Він висловив переконання в необхідності запровадити опікунські ради у всіх середніх навчальних закладах, як приватних, так і казенних. Ці ради матимуть повноваження обирати директорів, і, за їхнім поданням, викладачів. Іншим важливим питанням, на якому спинився міністр було відкриття шкіл з правом викладання рідною мовою. Міністерство схвалило пропозиції про запровадження викладання українською в початкових школах тих місць, де переважає українське населення. Викладання російської мови, як загальнодержавної в цих школах буде обов'язковим з другого року навчання. Відповідно до цього в програму навчання учительських інститутів і семінарій передбачалося запровадити українську мову, історію та географію України, заснування у вищих навчальних закладах кафедр історії, української мови й літератури [4, 88, с. 2].

З 20 по 23 квітня в Києві відбувалася Третя конференція представників всіх українських студентських організацій. На цій конференції, як відзначалося в пресі, тогочасне українське студентство мало можливість з достатньою повнотою висловити свої настрої. Було прийнято ухвалу про продовження пропагандистської й просвітницької праці "серед українських народних мас", конференція Наголосила, що "подальша робота українського студентства повинна бути пов'язана найміцнішими нитками з цими масами, як селянським, так і робітничим". Не менш важливою була ухвала, яка стосувалася майбутнього політичного устрою Росії. За доповіддю "Політичний мінімум українського студентства" відбувся жвавий обмін думок, у підсумку якого було ухвалено: "цим мінімумом конференція вважає такий державно-правний устрій, який забезпечить Україні її певну рівноправність серед інших народів й принесе їй повну культурну й економічну незалежність"; "таким державно-правним устроєм конференція визнає Російську федерацію вільних демократичних республік, у якій вільною демократичною республікою буде й Україна" [4, 104, с. 2].

Ця ухвала різко контрастувала з позицією російських шовіністичних кіл і тих друкованих органів, що виражали їхню позицію в українському питанні. Особливо нетерпимістю до розв'язання національно-культур-

них та політичних прав українського народу відзначалася газета "Киевлянин" (Див., напр., публікації "Чего хотят некоторые украинцы", "Украинский вопрос", "К вопросу о местных автономиях", "Украинский съезд", "Общество Юго-Россов") [3, 88, 89, 91, 92, 95, 96, 97]. Ухвали Українського з'їзду й утворення Центральної Ради подавалося на її сторінках в незмінно шаржованому вигляді. "Если основанной им "Центральной Раде" не противопоставить другую силу, силу сопротивления всех тех, кто еще не охвачен украинским гипнозом и угаром в нашем крае – она будет пытаться и уже пытается инсценировать еще более криливо и пышно то, что мы называем величайшей исторической подтасовкой", – зазначалося в одній із статей, що подавалося під гаслом "Киев – мать городов русских"...мы должны сделать все возможное для защиты того, что мы отстаивали всю нашу жизнь", – наголошував "Киевлянин" 2 квітня 1917 р. І далі як головна думка подавалося кредо його головного редактора: "Когда более пятидесяти лет тому назад Виталий Яковлевич Шульгин написал свою первую статью в "Киевлянине, он сказал в ней: "Это край русский, русский, русский!"

Особливо непокоїло ці кола те, що Третя конференція українського студентства, у питанні про школу на Україні визнала за необхідне якнайшвидшу повну українізацію школи на Україні, від нижчої до вищої, а також те, що вона визнала за необхідне поставити на чолі українських освітніх округів представників українських науково-педагогічних кіл [3, 104, с. 2–3].

У відповідь на цю ухвалу конференції українського студентства на сторінках "Киевлянина" було опублікований ганебний за своїм блюзнірством документ під промовистою назвою "Протест против насильственной украинизации школы", який фактично став політичною програмою курсу російських великодержавників в Україні. Текст документа написаний від імені групи "коренных малороссов-интеллигентов" й адресований Тимчасовому уряду з метою недопущення заходів, які розроблялися Центральною радою у справі українізації освіти. Хоча текст є внутрішньо суперечливий, але він побудований на старих російських пропагандистських стереотипах, що заперечують саме існування українського народу ("никаких украинцев" наши предки не знали, а всегда считали и называли себя русскими", "украинцы или украинцы – это лишь окраинная часть великого русского народа", "подобно нам, русскими, а не украинцами" считает себя подавляющее большинство малороссов"), заперечувалася природність української мови ("того языка, который создан украинцами" и который не имеет ничего общего с языком Шевченка, в малорусской деревне совершенно не понимают"). Протестуючи проти "массовой и насильственной украинизации малорусской школы с оставлением для русских положения того меньшинства", автори документа "во имя интересов права и справедливости и блага нашей Родины" рішуче наполягали "на необходимости установления такого порядка, чтобы при введении в школе Малороссии параллельного преподавания на двух языках и при разделении школ на русские и украинские", отдача детей в те или иные школы была предоставлена свободному выбору родителей учащихся, и чтобы преподавание на "украинском" языке было допускаемо только с согласия родителей учащихся" [3, 105, с. 1–2].

Відповіддю цій пропагандистській диверсії могла послужити ухвали Київського губернського селянського з'їзду, який відбувся 27 і 28 квітня. На ньому були обрані делегати у Петроград до Ради селянських депутатів і ним сформульовано такі накази: з'їзд визнав, що найкращою формою правління в Росії є демократична федеративна республіка з автономіями народів, що населяють Росію; для повного розвитку сил українського

народу є необхідним втіленням у життя національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншин; з'їзд визнав необхідним, щоб освіта й просвіта для українського народу, починаючи від нижчих до вищих навчальних закладів велася на Україні українською мовою та прийняв побажання, щоб слово Боже в храмах на Україні лунало українською мовою [4, 110, с. 2].

У відповідь на ухвалення Центральною Радою І Універсалу, яким проголошувалася автономія України, головний редактор "Киевлянина" В. Шульгін опублікував "Протест против насильственной украинизации Южной Руси" [3, 170, с. 1–2], який став маніфестом російських шовіністичних кіл в Україні. У наступних номерах газети з номера в номер друкувалися численні протести, тих, хто приєднувалися до "Протесту". Серед них подеколи трапляються й імена професури (заслужений професор Т. Флоринський, професори А. Білімович, П. Богаєвський, професори Київського університету Н.П. Яснопольський, М.М. Дітерихс та ін. "Протест" В. Шульгіна став ідейною основою для документа, ухваленого дещо пізніше, 26 липня 1917 р., відомого під назвою "Протест Совета Университета св. Владимира против насильственной украинизации Южной России" [2, с. 381–384].

Життя ставило на порядок денний демократизацію вищої освіти. Тим часом, університет св. Володимира за складом та соціально-політичною орієнтацією професорсько-викладацького корпусу й значного числа студентів був консервативною інституцією. Про національні орієнтири цих кіл свідчить вище названий документ. Тому Київська міська дума на засіданні 11 листопада 1917 р. розглянула питання про організацію в Києві народного університету та політехнікуму. У доповіді з цього питання вказувалося, що завданням цих вищих навчальних закладів є надання можливості найширшим верствам міського населення здобути вищу загальну або спеціальну освіту у вільний від звичайних занять час. Проектований навчальний заклад за планом занять, характером і обсягом викладання і всією конструкцією мав стати вищим навчальним закладом. До слухання лекції допускалися всі бажаючі підготовлені до засвоєння відповідного циклу наук. Для осіб, недостатньо підготовлених, передбачалося відкрити курси з тих предметів, з яких слухачі мають прогалини. У відділі суспільних наук передбачалося відкриття передовсім економічного факультету, а у відділенні технічних наук – інженерно-будівельного та механічного. На економічне відділення передбачалося прийняти 200 осіб, на інженерні – по 90 осіб.

Під час обговорення було ухвалено відкрити також історико-філологічне відділення. Навчання передбачалося платним, дефіцит покривався з міського бюджету. Було затверджено назву "Вільний народний університет" [5, 4778, с. 4]. Реалізацію цього проекту було здійснено 1918 р. Новий навчальний заклад розглядався як власне український університет, а університет св. Володимира як університет російський.

Як бачимо, часописи 1917 р. виразно передають напружену політичну ситуацію в Києві, позиції студентства й викладачів університету. Студентство було активним учасником процесів оновлення суспільства, певна його частина підтримувала український національний рух. Переважна більшість університетської професури не визнавала слушності основних засад цього руху й дотримувалася консервативних, шовіністичних позицій.

1. [Енциклопедія українознавства. – Т. 3.](#) 2. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 2. 3. // Киевлянин. – 1917. – № 6, 24, 27, 28, 62, 64, 65, 70, 72, 73, 75, 78, 79, 83, 88, 89, 91, 92, 95, 96, 97, 104, 110, 170. 4. // Киевская мысль. – 1917. – № 88, 104, 110. 5. // Последние новости. – 1917. – № 4385, 4392, 4778.

"ІДЕЯ КОМУНІКАЦІЇ" Й ДОСВІД КУЛЬТУРИ: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНТЕКСТУ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ

*Обґрунтовано перспективи застосування комунікативної парадигми до дослідження специфіки та сутнісних характеристик української культури **ранньомодерної** доби.*

The article devoted to ground of perspectives of applying the communicative paradigm to researching the specific and the essence of early modern Ukrainian culture.

Духовна ситуація сьогодення характеризується, попри інше, суттєвою динамікою бачень Світу та Людини, усвідомленням багатоманітності культурних практик і форм у сукупному досвіді людства, що з необхідністю спонукає дослідників до пошуку нових варіативних комплексних шляхів їх осмислення. Посутнім для XXI ст. є й інший аспект, – глобалізаційні процеси як об'єктивний контекст сьогоденного розвитку людства, включаючи і формування сучасних світоглядних орієнтацій та виокремлення проблем, пов'язаних з буттям людини, спонукають до переосмислення міжсуб'єктної та міжспільнотної взаємодії, сутності й способів спільного **увзаємнення**. На цьому тлі посилюється цікавість до комунікативного виміру людського буття, а так само актуалізується потреба філософського аналізу феномену комунікації на матеріалі широкого спектру її виявів, включаючи й певні історичні форми як сукупний досвід людства загалом і окремих спільнот зокрема.

Для України окреслена проблематика набуває особливої значущості в кількох аспектах. По-перше, – у контексті пошуку модерних засад визначення національної ідентичності, механізмів **спільнотного** буття та спільнотно-**згуртувальних** процесів, осмислення їх концепційного підґрунтя, коли йдеться не лише про певні завдання теоретичних розробок, а й духовно-практичні потреби, пов'язані зі шляхами розвитку українського соціуму. По-друге, – актуальною уявляється суспільна потреба у "діалозі з минулим", стимульована пошуками відповідей на суттєві запитання сучасності в історичному досвіді, надто коли йдеться про періоди суттєвих **свідомісних** трансформацій. А це, зокрема, стимулює цікавість до **ранньомодерної** доби як контексту значних **націо-згуртувальних** і **націосвідомісних** процесів, а також на тлі проблематики "становлення модерності". По-третє, – надзвичайно на часі для української гуманітарної думки пошук методології "розпитування минулого". І якщо напрацювання історичної антропології, зокрема дослідження в руслі історії ментальностей, стають дедалі помітнішими в українському гуманітарному дискурсі, то, наприклад, феномени повсякдення не лише в їх варіативності та конкретно-історичній виявності, а й "в горизонті людського", культурні формовияви чуттєвого досвіду здебільшого лишаються поза межами власне філософського аналізу. А відтак на часі саме філософські дослідження проблем культури, у межах яких здійснюється пошук нових методологічних підходів, спрямованих на вияв її глибинних механізмів і суттєвих характеристик світобачення та світовідчуття "Людини певної доби", "смислових горизонтів" історичного досвіду конкретної традиції, її сутнісних аспектів. Ідеться про пошук методів дослідження свідомісного підґрунтя культури доби, віддаленої в часі, філософський аналіз текстів і культурних форм різної типології, а також – становлення методології філософського українознавства.

Поняття "комунікації" у гуманітарному дискурсі сьогодення є багатозначним і різнопланово тлумачним. Для філософської думки від ХХ ст. це – одне із засадничих понять розмаїтого спектру напрямів і концепцій. Погодимось, що в широкому сенсі термін "комунікація"

"окреслює людську взаємодію у світі" як таку [19, с. 291]. Для філософських студій у такому контексті, попри інше, йдеться про проблему "Я – Інший" як осердя антропологічної рефлексії. А отже – виходимо з того, що конкретика комунікативного простору особіної традиції в той чи інший спосіб виявляє сутнісні сенси людського або дає можливість окреслити певні горизонти їх виявності. У цьому аспекті принципово важливим підґрунтям можливих інтерпретацій специфіки конкретної культури та її певних "смислових горизонтів" є досвід осмислення діалогічного зв'язку у європейській філософській думці (Л. Фейєрбах, В. Дільтей, М. Шеллер, М. Бубер, М. Бахтін), застосування поняття комунікації у філософії К. Ясперса, а також напрацювання сучасної німецької практичної філософії, що визначається як "комунікативна" (К.-О. Апель, О. Больнов, Ю. Габермас). Принципово важливими уявляються й наявні розробки теорії комунікацій як такої (М. Мак-Люен, Дж. Д. Пітерс), що синтезують "різні сенси комунікації" і ґрунтують свої вихідні позиції на досвіді відповідних філософських інтерпретацій.

Безпосередньо в українознавчому контексті пошуку нових підходів до "бачення минулого" спираються на вагомий досвід дослідження сутнісних аспектів української культури, її світоглядно-філософський аналіз у працях А. Бичко, І. Бичка, С. Кримського, М. Поповича, В. Табачковського та ін. Суттєвими в цьому контексті уявляються також студії, присвячені проблематиці українського національного характеру (О. Кульчицького, Д. Чижевського, сучасних дослідників), історико-психологічні праці (В. Роменця та ін.).

Застосування комунікативної парадигми до дослідження "проблем Людини" у контексті української ранньомодерності на сьогодні не має безпосередніх аналогів в наукових розробках. Водночас розгляд такої комплексної тематики передбачає опертя на широкий спектр спостережень щодо окремих аспектів теми, наявний на сьогодні в українській гуманітаристиці. Сучасна українська філософська думка накопичила суттєвий досвід історико-філософських студій, що розглядають матеріал XVI–XVIII ст. – праці В. Горського, В. Нічик, М. Стратій та ін. Окремо маємо виділити розгляд проблематики ренесансового гуманізму в працях О. Зелінського, М. Кашуби, Б. Кравціва, В. Литвинова, І. Паславського, а також відповідний аналіз культурологічних і свідомісних аспектів в релігієзнавчих працях та дослідженнях з історії релігії (А. Колодного, В. Ульяновського), студіях дослідників літературного процесу (Г. Грабовича, Л. Ушкалова, О. Пахльовської), образотворчого мистецтва (Л. Міляєвої, П. Білецького, П. Жолтовського), інших галузей культури. Особливої уваги заслуговують напрацювання українських істориків в царині дослідження як ідей, так і стереотипів, що окреслюють суттєві характеристики свідомісного контексту ранньомодерної доби й націосвідомісних процесів зокрема, – розробки Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Н. Яковенко, Н. Старченко, С. Леп'явка, Ф. Сисіна, З. Когути й ін.

Виходячи з заявлених позицій, а також враховуючи "історичність комунікації" як таку й широкий спектр теоретичних підходів до "ідеї комунікації" у сучасній гуманітаристиці, маємо на меті *обґрунтувати перспективність і принципову продуктивність застосування "комунікативної парадигми" до розгляду формовиявів української культури ранньомодерної доби*. Ідеться про розгляд суттєвих аспектів української традиції, її свідомісних вимірів у добу потужних націоконсолідаційних процесів у контексті ранньомодерності, на межі середньовіччя і нового часу з погляду специфіки форм, що актуалізують складний комплекс міжсуб'єктної взаємодії, сутнісні виміри людського узв'язнення, варіативні кореляції особистісного та спільнотного.

У заявленому аспекті потребують прояснення й обґрунтування:

- теоретична продуктивність комунікативної інтерпретації форм культури;
- можливість застосування "комунікативної парадигми" до інтерпретації й виявлення сутності форм культури, віддаленої в часі;
- комунікативні підходи як шлях дослідження особистісного й спільнотного;
- перспективні "проблемні поля дослідження" комунікативних форм у досвіді української культури ранньомодерної доби.

1. Виходимо з максимально широкого тлумачення терміну "комунікація" і застосовуємо його як до сутнісних виявів буття людини в культурі, так і щодо певних конкретних процесів соціокультурної комунікації різної типології. Останні розрізняємо за характером суб'єктів комунікації, за формами (вербальна – невербальна), за рівнями (побутова культура, спеціалізовані галузі соціокультурної практики, у контексті трансляції культурного досвіду від спеціалізованого рівня до побутового тощо) [6, с. 317]. Зважуємо на наявність в сучасній гуманітаристиці спостережень щодо історичної типології комунікативних виявів, надто коли йдеться про межову з філософською проблематику ментальності [11, с. 411–449]. Враховуємо й виокремлення "фундаментальних вимірів комунікації" (М. Попович) – когнітивного, сугестивного, експресивного, – у їх взаємозв'язку з сутнісними властивостями людини (розумом, волею, почуттям) [16].

Аналізуючи конкретику формовиявів певного національного світу культури маємо на увазі згадане широке тлумачення ключового терміну, а відтак – необхідність аналізу не лише варіативності форм міжсуб'єктної взаємодії в координатах певного соціуму, а й спілкування культури (і її суб'єктів) з власним минулим, певну саморефлексію культури, що умовно може потрактовуватись як "спілкування з самим собою". Надто з огляду на таке "самоусвідомлення культури" (включаючи "національну ідею" як саморефлексію нації над власним "Я") як необхідну передумову спілкування з "Іншим", іншими культурами.

Дж. Д. Пітерс, розглядаючи проблематику, що нас цікавить, у межах підходів теорії комунікації як самостійної дисципліни, прагнучи всебічного розгляду комунікативної сфери, з необхідністю включає до поля своїх роздумів "фундаментальну проблематику буття людини і суспільства". Аналізуючи "розмаїття концепцій комунікації", дослідник вважає, що "всі інтелектуальні можливості теорії комунікації прояснились уже у 1920-ті рр.", коли "у філософії комунікація стала центральним поняттям". І вже на рівні початкового розгляду смислового насаження терміну "комунікація" у найрізноманітніших можливих контекстах, зазначає, що вживає "термін "комунікаційна теорія" не для позначення якоїсь певної

дослідницької практики, а у вільному позаісторичному сенсі – розуміння людського існування як фундаментально комунікативного, нерозривно пов'язаного з *logos*'ом. Таким чином, предмет теорії комунікацій перетинається з предметом етики, політичної філософії та соціальної теорії там, де вони розглядають відносини між "я" та "інше" і близькість і дистанцію в соціальній організації" [15, с. 19]. А отже, – сам характер окресленої наукової проблематики потребує комплексного підходу до її розгляду, а відтак – методологія та теоретичні засади відповідних студій мають бути випрацьовані на ґрунті доволі широкого спектру спрямувань сучасної філософської думки та гуманітаристики в цілому.

Існуючі в сучасній гуманітаристиці підходи до сутності міжсуб'єктної взаємодії, типології комунікативних форм і структурування простору комунікацій, як уявляється, можуть стати поважним підґрунтям для розгляду конкретної культурної практики. А специфіка культурних форм, що їх набувають названі типи комунікації у зв'язку зі своєрідністю виявності фундаментальних вимірів комунікативного простору, домінантні прояви комунікативних дій і їх свідомісне підґрунтя, можуть створити позитивну основу для окреслення суттєвих характеристик українського культурного простору ранньомодерної доби.

2. Людина будь-якої доби існує в силовому полі розмаїтих культурних комунікацій. Погляд на культуру як комунікативний простір, а звідси – виокремлення соціокультурної комунікації як суттєвого "культуростворючого процесу", що забезпечує саму можливість формування спільнотних зв'язків, накопичення й трансляцію сукупного досвіду соціуму, спонукає бачити в тих чи інших її характеристиках суттєвий показник "специфіки доби". І тут з необхідністю постає *проблема "адекватності опису й розуміння"*.

У межах вироблення методологічних підходів історичної науки (і так само в "історично зорієнтованих" спрямуваннях інших гуманітарних дисциплін – історико-філософських студіях, історичній психології, історії моральної культури та естетичних уявлень тощо) може йтися про "небезпеку модернізації". З погляду таких застережень віддалені в часі явища мають тлумачитись історично-співмірним їм понятійно-категорійним апаратом. По суті йдеться про "історизм людської свідомості" як такої й наявну принципову позицію, що свідомісний контекст доби має бути описаний у межах іманентних йому, а отже – вироблених ним певних категорій і понять. Така інтенція навряд чи підлягає сумніву. Зрештою, наявність чи відсутність тих чи інших категорій сама по собі є потужним каталізатором типології, рівня, специфіки свідомісних процесів доби й конкретної культури. А отже, потребує на увагу запитання – чи доречно застосовувати для пояснення явищ, віддалених у часі, пізніші теоретичні концепти.

Б. Скарга, студіюючи "межі історичності" й обґрунтовуючи необхідність "дійти до епістеми, без пізнання якої наше розуміння епохи та людей, що живуть у ній, було б неповнозначним" [17, с. 195], виділяє, попри інше, "з досліджень епістеми, що проводяться істориками" "три найбільш загальні спостереження". Ідеться по-перше, про те, що при усій своїй змінності саме епістема набирає часом виразної і настільки тривкої форми, що може послужити для виокремлення з потоку явищ більш тривалих періодів, цілої епохи, цілої інтелектуальної формації" [17, с. 197]. По-друге, – про "паралелізм культурних явищ різного виду", виходячи з позиції, що "формація не змінюється ... одразу... Це процес запізнений і прискорений, який точиться в різноманітних шарах одночасно, але не в однаковому ритмі" [17, с. 198–199].

Суттєвим є такий акцент – "між різними рівнями життя не існує простої причинно-наслідкової залежності, навіть двостороннього впливу. Процеси, які відбуваються на цих різних рівнях, очевидно повинні взаємонакладатися, бо між ними немає радикальної прірви, усі вони входять до того, що ми називаємо горизонтом нашого існування" [17, с. 200]. Кожен елемент структури культури "інакше оформлюється в часі і може досліджуватись як окремо, так і у взаємозв'язку з іншими елементами... Культура залишається тією системою, у якій зв'язки між елементами є для нас видимими й одночасно загадковими. Інтелектуальна формація, яку можна визнати однією з підсистем культури, є більш щільною, тому зміни в епістемі, або, наприклад, в проблематиці можуть розбухати цілісність" [17, с. 201]. І по-третє – відношення епістемі до філософської доктрини ("чи мусить епістема, ця жива філософія, вдаватися до доктринальних формулювань?"). Такі міркування про співвіднесення культури й епістемі уявляються надзвичайно показовими в контексті заявленої проблематики. Пам'ятаємо, що М. Фуко, позначаючи свого часу терміном "епістема" [13] "сукупність відносин і законів трансформації, що об'єднують всі дискурсивні практики в даний період часу", підкреслював пізніше, що епістема історичної доби "це простір дисперсії... відкрите *поле відносин* (курсив наш – О.Щ.) ... поза всяким сумнівом, нескінченно специфічне" [14, с. 14].

На сьогодні є усвідомленою значущість від 70-х рр. ХХ ст. для "радянського наукового простору" праць А. Гуревича, де "йшлося, власне, про взаємопроникнення усіх складових (матеріальних і духовних) способу людського життя у певний історичний період та на певних терені", коли "за кожною універсалією стоїть не тільки економічний, чи політичний, чи ідеологічний (як у їх окремішності, так і в тісній переплетенні), а й культурний, світоглядний, емоційно-психологічний зміст" [18, с. 100]. Існує безліч літератури, що присвячена досвіду французької історіографії ХХ ст. ("школі Анналів", "новій історичній науці"), логіці наукового пошуку в її межах, специфіці "макро-" і "мікропідходів тощо [4, 8, 9]. Зазначимо, що, з огляду на значущість тут "проблем Людини", досвід "історії ментальностей" і "школи Анналів" природно поставав суттєвим компонентом і в роздумах "за межами" історичної науки як такої [12; 18, с. 100–104; 20, с. 111–112]. Як бачимо, ця зацікавленість зберігатиметься й надалі, надто коли погодитись, що "в найближчі роки теоретики французької історичної науки намагатимуться віднайти універсальну модель процесу пізнання, яка б оптимально синтезувала соціологічні й культурологічні прийоми ("макропідхід" і "мікропідхід") у дослідженнях загального й індивідуального" [9, с. 58]. Врахуємо, що й історики інших країн, котрі в той чи інший спосіб засвоїли досвід "Анналів" (зокрема й в Україні), шукатимуть власних шляхів і випрацюватимуть власні методи. А це так само є позитивною перспективою й для певного типу філософсько-культурологічних досліджень, враховуючи що на сьогодні саме взаємодія філософії, історії, мистецтвознавства, філології є підґрунтям для отримання цікавих результатів при дослідженні світу культури й проблем Людини в культурі. При цьому як надзвичайно продуктивні постають герменевтичні й семіотичні способи аналізу матеріалу. Надто при дослідженні різновариантних виявів комунікативного простору з урахуванням можливостей осягнення їх глибинної природи. У такий спосіб розвідки істориків, опрацювання значних обсягів конкретного емпіричного матеріалу, можуть у певних логіках міркувань ставати підґрунтям власне філософсько-культурологічних узагальнень, коли йтиметься про

певні *світоглядні горизонти конкретної культури, сутнісні характеристики людського буття*.

З іншого боку, власне філософські розробки комунікативної проблематики, навіть відповідаючи на запитання, актуалізовані ситуацією постмодерну, осмислюючи свідомісні вияви й проблематику сьогодення, у той чи інший спосіб торкаються відповідного історичного досвіду. Зокрема, наприклад, "необхідність універсалістської (постконвенціональної) етики може бути показана, попри інше, "шляхом реконструкції історичного розвитку комунікації (філогенез), а також відповідної реконструкції моральної свідомості (онтогенез)" [10, с. 51]. А отже – задається суттєвий вектор осмислення і певної конкретної історичної практики.

Не коментуючи методологічні пошуки історичної науки, акцентуємо аспекти, що є суттєвими в межах філософських студій й заявлених методологічних підходів. "Історія є діалог людини сьогодення з людиною минулого, – стверджує – ... Історики задають людям минулого, тобто пам'яткам, залишеним добою, що вивчається, ті питання, що хвилюють сучасність. Зрозуміло, мова йде ... про глибинну цікавість, про екзистенційні потреби сучасної людини" [7, с. 135]. Можемо пристати й на більш "радикальну" позицію. У цитованій студії історії ідеї комунікації Дж. Д. Пітерс зазначав: "Хоча небагато хто з авторів, які розглядаються у цій книжці, згадували поняття "теорія комунікації", наша сучасна ситуація дозволяє знаходити у їхніх текстах те, чого там не було раніше. Як про це знав Беньямін, сучасність може формувати минуле так, щоб відкривати нові точки зустрічей" [15]. Власне, саме філософські інтерпретації форм культури, зокрема й її комунікативного виміру, спонукають до пошуку способів побачити в явищах минулого певну потенційність, спрямовану в майбутнє, а так само й певні горизонти сенсиоутворення, "прориви до суто людського".

"Коли філософ й історик говорять про одне й те саме, вони все одно неминуче говорять і н ш е й навіть про і н ш е , і їх бачення взаємодоповнювальні в Борівському сенсі – передбачають і взаємовиключають одне одного. Якщо така розмова достатньо органічна, то предмет розмислів лише виграє – одержує об'ємну буттєву визначеність, що не зводиться до жодної із (додаткових) теоретичних концепцій" [5, с. 82], – зауважував свого часу В. Біблер, міркуючи з приводу знакового розгляду А. Гуревичем "проблем середньовічної народної культури". І саме в межах філософського аналізу культури з'являється можливість торкнутись сутнісних характеристик людського самопочуття та світовідчуття. У цьому сенсі форми культури мають тлумачитись як свідчення певних людських станів, світобачення, певного типу та рівня взаємин, а також – як середовище зі специфічною глибинною природою.

З. Розуміючи суттєвість особистісного чинника в процесі культуротворення, Людину як його суб'єкт, що виявляється, попри інше, й у специфіці взаємодії "Я" – "Інший", маємо випрацювати методологічні підходи, що виявили б особистісну потенційність конкретної культурної традиції, а відтак і можливі горизонти культурних смислів та ступінь їх розгортання в конкретіці культурного процесу. Саме в такій логіці міркувань уявляються можливими наближення до розуміння "глибинних механізмів" культури й особистісних характеристик Людини в ній.

Коли йдеться про світ буття конкретної спільноти в термінах "етнометодології", маємо підстави "національне" розглядати як категорію культури, а ставлячи в осердя відповідного кола проблем антропологічний підхід погодитись з окресленням таких аспектів етноантропології: етноантропологія є "вченням про світоглядно-

культурну неповторність етносів, що виражається в їх архетипах і можливості комунікації між ними, враховуючи цю неповторність", а також "наукою про умови комунікації етносу й людської особистості в усій її життєво-екзистенційній повноті"; при роздумах про етнонаціональне "використання терміну "макроособистісне" відносно до етносу та нації означає, що вони мають власне культурне "обличчя". Тому ще одним влучним терміном, що характеризує етнічне буття людей, є "обличчя ансамблю" (це словосполучення належить П. Рікеру)... Зрозуміло, що етнонаціональне як "ансамбль" із власним обличчям є результатом комунікації між особистостями" [20, с. 300]. А відповідні якості спільнотного як комунікації набувають виявності в культурних формах, що потребують початкового виокремлення й певного тлумачення.

У поєднанні вироблених філософською думкою принципів уявлень щодо сутнісних вимірів людського буття, співвіднесення соціокультурного та антропокультурного в людському світовідношенні, суспільно-комунікативної природи людського буття й наявних в історичних та історико-культурологічних розвідках реконструкції конкретних форм особної традиції, уявляється можливим спробувати "схопити" ті певні специфічні вияви людського й характеристики "Людини доби", що можуть бути реконструйовані саме із застосуванням синтетичних комплексних методологічних підходів. Надто, коли розуміти етнонаціональне як "комунікативний прояв особистості". "З погляду етноантропології етнічне та національне буття у своїх вищих проявах певною мірою може бути трактоване як надособова реальність, що робить можливою комунікацію між особистостями не на зовнішньо-буденному рівні, а саме на особистісному рівні. Етнонаціональне протистоїть особистості не абстрактно-механічно, а *діалектико-персоналістично*; це означає, що етнонаціональне є одним з найважливіших комунікативних проявів особистості" [20, с. 300].

Б. Андерсон пропонував ("в антропологічному смислі") "наступне визначення нації: це уявлена політична спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена та суверенна. Вона *уявлена* тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуться і навіть не чутимуть про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності" [1, с. 22]. І тут логічно постає питання про шляхи, якими творились відповідні "спільні уявлення". Показово, що сам дослідник особливе місце приділяє "технології комунікації (друку)" і мові, посутньо – акцентує принципову суттєвість ролі трансформації комунікативних процесів на різних етапах спільнотного згуртування (адже його якісно новий рівень, власне, й уможливується якісними зрушеннями в сфері комунікацій).

Показово у сенсі акцентуації значущості культурного чинника та відповідних інформаційних зв'язків може бути констатація російського дослідника С. Арутюнова, який свого часу зазначав, що "в основі етнічних відмінностей лежить така суто людська якість, як культура. Етнічна спільнота – це перш за все спільнота, пов'язана певною спільною культурою в найширшому розумінні слова" [3, с. 24]. Це "найширше розуміння" у контексті наших міркувань може прояснюватись у цікавому аспекті за умови зіставлення з теоретичною позицією, що може умовно вважатись її "логічним розвитком": "всі категорії етнічних спільнот виступають спільнотами, що засновані на інформаційному зв'язку" [2, с. 23].

Відтак, *дослідження специфіки комунікативних процесів дозволяє виявляти сутнісні характеристики як особистісного чинника в історичному досвіді*

культури, так і міжсуб'єктної взаємодії та спільнотного згуртування.

4. Окреслене створює передумови розгляду форм комунікативної взаємодії різної типології в українській культурі XVI–XVIII ст. як виявів сутнісних характеристик людського буття та людського світовідношення. У такий спосіб уявляється можливим шукати відповіді на деякі запитання, що їх ставить українська культура ранньомодерної доби. Запитання, що з одного боку, – прояснюють сутнісні сенси конкретної культурної традиції, а з іншого – модуси її буття в просторі світового культурного досвіду на принципово важливій межі між "давньої добою" і "новим часом". Ідеться про трансформаційні процеси, коли в координатах конкретного культурного простору формується свідомісне підґрунтя "модерності" як такої, а одночасно – і прояснюються особні риси, притаманні конкретній спільноті як "індивідуальній іпостасі людства". Заявлений аспект розгляду уявляється як науково продуктивним з погляду тлумачення (а відтак і відтворення, "реконструкції") рис культурного досвіду доби, віддаленої в часі, так і актуальним для усвідомлення генези певних характеристик української традиції вже нового часу й сьогодення. Маємо підстави застосовувати при аналізі відповідного українського матеріалу як *визначальний пошуковий концепт "перехід до модерності" у сенсі потенційності утрадиційованих форм й становлення певних новацій, а звідси – варіативні вияви кореляції особистісного і спільнотного, що можуть в певних аспектах бути прояснені саме в контексті аналізу їх комунікативної природи.*

Принципово важливим саме у контексті ранньомодерної процесовості уявляється дослідження моделей "спілкування української культури зі світом". Це дозволить окреслити домінуючу спрямованість культурних комунікацій за варіативними "векторними спрямуваннями", особливості орієнтацій на "вісь діалогу" "Схід – Захід" (розрізняючи візантійську традицію як "християнський Схід", "справжній Схід" або ж географічний південь тощо).

Особливої акцентуації (у контексті згаданого "переходу до модерності") заслуговує поява культурних форм різної типології з виразною "особистістю інтенцією" надто там, де йдеться про інтелектуальне демократичне середовище і може виникати підґрунтя для формування світської інтелігенції, а також співвіднесення простору спільнотного згуртування та певного особісного відчуття свободи "людиною доби" нехай і без виразного "ренесансового індивідуалізму" (що, є принципово дискусивним саме для розуміння української традиції в окресленій хронології). У цьому ж контексті принципово мають бути акцентовані особливості міжсуб'єктної взаємодії. А також – свідомісні вияви, що передбачають індивідуальний вибір, а отже – народження моральних настанов, санкціонованих не звичаєм, віровизначним чинником тощо, а вільним вибором і моральним самовизначенням людини, що є шляхом до розуміння становлення світського компоненту культурного простору або його відсутності чи обмеженості.

Отже, за умови окреслених підходів вважаємо продуктивним при філософському розгляді специфіки української культури ранньомодерної доби прагнути *дослідити певний потенціал новацій і перетворень, що прояснюватиметься саме у аналізі міжсуб'єктної взаємодії.* З одного боку в таких підходах формовияви конкретного культурного світу тлумачитимуться з точки зору своєрідності й неповторності актуалізації певних характеристик "суто людського", а з іншого – йтиметься про етнонаціональне, спільнотне в контексті "комунікативних проявів особистості", про форми розгортання

архетипів конкретної культури. Такий розгляд в перспективі має створити підстави міркувань щодо трансформації свідомісного підґрунтя спільнотного згуртування, варіативність його "проектів" і потенційність культурного контексту ранньомодерної України. У межах заявлених підходів мають прояснюватися як суттєві риси "специфіки доби", так і глибинні механізми української культури. Прояснюватись тою мірою, якою з необхідністю унаочнюватимуться *філософським аналізом між-суб'єктної взаємодії, кореляції особистісного та спільнотного в українській культурі ранньомодерної доби як просторі багатоваріативних комунікацій*.

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К., 2001. 2. *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. 3. *Арутюнов С. А.* Этнографические науки и изучение культурной динамики. Исследования по общей этнографии. – М., 1979. 4. *Безсмертний Ю. Л.* "Анналы": переломный этап? // *Одиссей: Человек в истории.* – М., 1991; 5. *Библер В. С.* Образ простецы и идея личности в культуре средних веков. (Заметки на

полях книги А.Я. Гуревича "Проблемы средневековой народной культуры" // *Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры.* – М., 1990. 6. *Быховская И.М., Флиер А.Я.* Коммуникация социокультурная // *Культурология XX век: Энциклопедия* : В 2 т. – СПб., 1998. – Т. 1. 7. *Гуревич А.* Европейское средневековье и современность // *Европейский альманах. История. Традиции. Культура.* – М., 1990. 8. *Гуревич А.Я.* Исторический синтез и Школа "Анналов". – М., 1993. 9. *Дюпон-Мельниченко Ж. Б., Ададунов В.* Французская историография XX столетия. – Л., 2001; 10. *Ермоленко А. М.* Коммуникативная практическая философия : Пособие. – К., 1999. 11. *История европейской ментальности / За ред. Петера Діцельбахкра.* – Л., 2004. 12. *Кривуцун О. А.* Историческая антропология и художественный процесс // *Искусство в ситуации смены циклов: Междисциплинарные аспекты исследования художественной культуры в переходных процессах.* – М., 2002. – С. 224–241. 13. *Маргарони М.* Епистема // *Энциклопедия постмодернизма.* – К., 2003. 14. *Фуко М.* Археология знания. – К., 2004. 15. *Питерс Дж. Д.* Слова на вітрі: історія ідеї комунікації. – К., 2004. 16. *Полович М. В.* Рациональность и виміри людського буття. – К., 1997. 17. *Скара Б.* Межі історичності. – К., 2002. 18. *Табачковський В. Г.* Людина – Екзистенція – Історія. – К., 1996. 19. *Хамітов Н.* Комунікація // *Філософський енциклопедичний словник.* – К., 2004. 20. *Хамітов Н.* Феномен етноантропології // *Світ людини. Курс лекцій.* – К., 1999. 21. *Шкуратов В. А.* Историческая психология. – М., 1997.

Надійшла до редколегії 22.09.05

Н. Рижева, канд. іст. наук

ТРАДИЦІЇ СУДНОБУДУВАННЯ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Здійснюється спроба з'ясувати специфіку та напрямки суднобудування в козацький період.

An attempt to define the specific character and tendencies of shipbuilding during the Cossack period is made.

Значний період в історії суднобудування України безпосередньо пов'язаний з епохою козацтва. Інтенсивний розвиток суднобудування стає в цей час на українських землях загальною потребою.

Провідну роль козацького флоту – військового, транспортного, промислового – відзначали як сучасники козацької доби, так і науковці сьогодення [2, с. 62–64; 3, с. 111, 199; 4, с. 120–121; 6, с. 68–70; 9; 10, с. 4–10; 11].

З урахуванням наявної літератури та джерел у нашому дослідженні робиться спроба виявити специфіку й основні напрями суднобудування в козацький період.

Вийшовши на історичну арену, козацтво започаткувало новий етап розвитку суднобудування в Україні, оскільки постало перед нагальною необхідністю будівництва власного флоту, створення плавальних засобів для річок, морів, закритих водоймищ.

Створюючи нові типи суден, козаки послуговувалися суднобудівними традиціями Давньої Русі. Зокрема, суднобудівники козацької доби, як і майстри Київської Русі, при спорудженні суден враховували особливості гідрологічних систем тогочасної України, перш за все Дніпровські пороги, мілини, а також необхідність перетягування плавальних засобів волоком. Конструкційні особливості створюваних суден повинні були відповідати таким функціональним завданням як забезпечення військової оборони і задоволення необхідних життєвих потреб.

У середині XVI ст. козаки створили військово-політичну організацію – Запорозьку Січ, котра дала суспільству вмілих організаторів, впливових політичних діячів, талановитих воєначальників, суднобудівників. Загальноновизнаними засновниками козацького флоту стали Дмитро Вишневецький, Самійло Кішка, Петро Коначевич-Сагайдачний, Іван Сулима, Іван Сірко й ін.

Протягом сторіч у Запорозькій Січі для боротьби проти турків і татар у повній бойовій готовності перебували флотилії військових кораблів. Січовий флот здійснював морські походи до турецько-татарського узбережжя, проводив успішні бойові дії проти сильного османського флоту в Азовсько-Чорноморському басейні та в гирлах великих рік. За допомогою суден козаки захищали свій і сусідні народи від винищення.

На межі XVI–XVII ст. українське козацтво переросло в окрему станову групу з особливими інтересами, еко-

номічними та суспільними прерогативами. Козак-воїн існував поряд із козаком-землеробом. Військовий елемент природно уживався із хліборобським і, доповнюючи його, створював сприятливі умови для політичних та економічних стосунків із навколишнім світом.

Надзвичайно вигідне географічне положення Запорозької Січі, розташованої на історично виправданому Дніпровському водному торговельному шляхові, сприяло розвитку транзитної торгівлі, укоріненій ще за часів Київської Русі.

Історично на Запорозжі склалася певна господарська спеціалізація. Більшість дослідників січового козацтва вважають рибальство найголовнішою галуззю, що забезпечувала життєво важливі потреби населення. Унаслідок такої спеціалізації відчувалася постійна потреба у привізних продуктах харчування і, передусім, у хлібі. До того ж риба й продукти її переробки становили чи не найсуттєвішу статтю внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Рибальство набуло на Запоріжжі характеру розвинутого промислу.

Потреби торговельно-обмінних операцій задовольняв значний за кількістю водний транспорт, який дозволяв займатися рибальством та торгівлею [3, с. 111, 199; 17, с. 98–105].

Торговими партнерами запорожців були Польща, Литва, Греція, Росія, Крим, Туреччина, Персія, Вірменія та деякі інші країни.

Торговельні зносини Запоріжжя здійснювалися за допомогою водних і сухопутних шляхів. Поєднані між собою сухохідні шляхи та дніпровська водна артерія складали розгалужену мережу сполучень, якими в обидва боки пересувались Дніпром човни, чайки, дуби, байдаки, великі річкові судна. Дніпро був головною транспортною артерією для всієї України. За джерелами середини XVI ст., по Дніпру до Києва везли м'ясо, хутро, мед, а також сіль з давнірських лиманів.

Козацький флот, виконуючи велику кількість завдань, мусив включати різні типи річкових і морських суден – військових, транспортних, пасажирських, промислових.

У світовій історії суднобудування та військово-морського флоту добре відоме бойове судно запорозьких козаків яке отримало назву "чайка".

© Н. Рижева, 2006

Іноземці, що побували в Україні у XVI–XVII ст. і мали можливість ознайомитись із суднами такого типу звертали увагу на швидкохідність і боєздатність "чайок".

Особливості конструкції, технічні переваги "чайок" неодноразово зазначалися в джерелах козацького періоду. Сучасний дослідник, авторитетний знавець історії козацтва В. Сергійчук, проаналізувавши архівні та документальні матеріали щодо морських походів козаків (з 1545 по 1788 рр.), писав: "Чайка мала велику бойову силу і в зазначений час на Чорному морі була вона досконалим і дуже дешевим знаряддям боротьби. Стала вона незамінною в боях біля берегів, на водах з численними мілинами, недоступними великим кораблям, і на ріках" [9, с. 8].

В історичних повідомленнях про військово-морські перемоги козаків підтверджується велике значення "чайок" у боротьбі з турецьким флотом. Так, навесні 1616 р. дві тисячі запорожців на "чайках" під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного прийняли бій на виході з Дніпра в Чорне море з турецькою ескадрою, що нараховувала близько 14 тис. воїнів. Унаслідок бою до козаків потрапило 15 галер і 100 допоміжних суден. Під час взяття штурмом Кафи, Синопа, Трапезунда було спалено 25 ворожих суден. Турецька ескадра у складі шести великих галер і багатьох менших кораблів під командуванням адмірала Циколі-паші спробувала розбити козаків. Однак вони сміливо вступили в морській бій і виграли його, потопивши три турецьких військових судна [9, с. 27; 11, с. 82].

В історії вітчизняного суднобудування, на жаль, не збережені до сьогодні матеріальні залишки судна такого типу. Однак, вчені-дослідники зіставивши письмові джерела козацького періоду (Е. Д. д'Асколі, Г. Л. де Боплана, К. Крюйса), у яких подано характеристики "чайок", відтворили з високим рівнем достовірності їхні конструкційні особливості та технологію виготовлення [4, с. 120–121; 2, с. 62–64; 6, с. 68–70].

Шляхом історичної реконструкції виявлено, що технологія побудови українського військового судна епохи середньовіччя запроваджувалася з такою послідовністю: днищева частина "чайки" видовбувалася із товстого стовбура липи, верби (осики); борти нашивалися на дубові шпангоути дерев'яними кілками (нагельями); через кожні чотири нагелі вбивався один кований цвях з круглою голівкою. Корпус судна конопатився конопляним або лляним клоччям, морською камкою та ретельно смолився. Зовні до бортів підв'язувалися тугі в'язанки очерету, що забезпечувало як кращу остійність безпалубного судна, так і амортизувало при зіткненні з корпусом ворожого судна чи кам'яним берегом, а також захищало від ворожих куль.

Залежно від розмірів судна кількість пар весел (головного рушія) становила від 10–12 до 20–30 і навіть 40. На чотириметровій знімній щоглі використовувалося прямокутне вітрило для попутного вітру, а з XVII ст. і скошене (тендер) для використання бокового вітру. Отже, "чайка" могла йти одночасно і на веслах, і на вітрилах.

Козацькі майстри облаштовували судно двома кермовими веслами (кормовим та носовим), що дозволяло на місці змінювати галс, не витрачаючи часу на розворот [12, с. 531].

Історичні джерела свідчать про невтомне опікування з боку козацького керівництва процесом вдосконалення побудови "чайок". Якщо у період "раннього козацтва" майстрами створювалися судна із застосуванням найбільш доступних природних матеріалів, то за гетьманування Івана Мазепи на один козацький човен витрачалося 13 пудів заліза, дві бочки смоли, 200 аршин полотна, 20 сажнів линви, три пуди клоччя, 195 аршин різних шнурів для підв'язки очерету [9, с. 6].

Потреби морських козацьких експедицій вимагали військового озброєння їх учасників. Кожен козак, вирушаючи в морський похід, брав із собою дві рушниці або пістолі, три кілограми пороху, свинець і шаблю.

У міру того, як розширювався радіус дії кораблів та ускладнювалися бойові завдання козаків, змінювалося і військово обладнання морських "чайок". За даними джерел запорозькі козаки "на початку свого історичного існування" не брали у морські походи ніяких гармат, а вже наприкінці XVII ст. "чайки" несли до шести фальконетів – трифунтових легких гармат на вертлюгах із повним боекомплексом [9, с. 7; 6, с. 70].

Центром спорудження "чайок" було "особливе місце на Січі, яке називалося Військовою Скарбницею", де були сконцентровані основні виробничі потужності січовиків [19, с. 388]. Цілоком логічно припустити наявність значної кількості козацьких верфей, на яких будувалися різні типи морських і річкових суден.

Для виробництва човнів, реманенту, зброї на Січі постійно проживало кілька сотень ремісників. Зокрема, самих лише ковалів було більше сотні. Козаки виробляли порох, гармати, ядра, кували холодну зброю.

Лише час від часу, коли до запорожців мали прийти городові козаки, судна сплавляли на Січ з інших територій України, де було розвинуте суднобудування, – це басейни Дніпра, Бугу, Дністра. Як свідчать джерела XVII–XVIII ст., потреба у великій кількості суден під час розгортання військових дій змушувала запорожців просити у царя або в гетьмана дерева, смоли, конопель, полотно, парусини, канатів, заліза, якорів. Але, за історичними даними, "чайки" січовики споруджували виключно самостійно [5, с. 141–142].

Високий рівень суднобудівної практики козаків, які розвинули кращі традиції Київської Русі у спорудженні військових кораблів, дозволив сучасному українському досліднику А. Сокульському припустити: "Схоже, що козацькі "чайки" були прологом для донських "стругів", вони часті за конструктивними особливостями і розмірами майже тотожні" [13, с. 77].

Козаки, як уже зазначалося вище, створювали різні типи суден за технологією подібною до тієї, що застосовувалась при будівництві "чайки". Починаючи із XVII ст. перевезення вантажів здійснювалось на суднах спеціальної конструкції, які мали назву "дуб". Цією назвою козаки підкреслювали міцність своїх споруд і навіть їхню певна незграбність.

Саме такі плавзасоби у 1615 р. супроводжували чайки Петра Конашевича-Сагайдачного в поході на Кафу. Місцями їх спорудження були Київ, Січ (Запоріжжя), Переволочна, Кодак, Новобородицьк, а також райони впадання у Дніпро річок Самари й Орелі.

За конструкцією "дуб" був великим, плоскостонним, безпалубним, однощогловим, вітрильно-гребним судном. Протягом XVII–XVIII ст. "дуби" використовувалися для воєнних походів і перевезення вантажів. Довжина судна сягала 20 м, ширина – 3,6 м, висота кормової та носової частин – близько 3 м, середньої частини – до 2 м. "Дуб" мав 12 банок на 12 пар весел, вантажопідйомність 25 т, екіпаж із 50–70 осіб.

Конструкційною особливістю "дуба" стає встановлення по діаметральній площині судна, від носа до корми, тривкого дубового бруса, який був завтовшки 5 вершків (24 см). Інколи брус складався з двох частин і скріплювався посередині човна. Судна відзначалися міцністю конструкції, додатковим видовженням і поперечним набором із дуба, із застосуванням болтового кріплення. Шпангоут і обшивка судна також були виготовлені з дуба. Верхня частина бортів, банки та настили на кормі й носі виготовлялися з інших порід дерев (сосна, ялина).

Запорізький "дуб", як і "чайка", мав кормове та загрибне весло. За допомогою загрибного весла, яке знаходилося на носовій частині судна, на мілководді Дніпрових порогів і плавнів "дуб" міг легко маневрувати.

На озброєнні "дубів" були фальконети. На кожному із суден можна було встановити до шести таких гармат. Проте, як правило, на "дубах" було по одному фальконету, який розташовувався на носовій частині судна. Бойовий запас одного фальконета під час походу становив 100 ядер і 30 зарядів картечі.

Протягом XVI–XVIII ст. на Нижньому Подніпров'ї невеликі за розмірами човни, будівельним матеріалом для яких слугував головним чином дуб, називались "дубівками" і "дубками". "Дубок" був невеликим вітрильно-гребним судном зі шпринтовим вітрилом: довжина 8–10 м, ширина близько 2,5 м, осадка 0,5–0,6 м, вантажопідйомність 3–3,5 т, екіпаж 5–10 чол.

"Дубівка" являла собою рибальський човен: довжина 6–7,5 м, ширина близько 1,6 м, висота борту 0,5–0,7 м, осадка 0,3–0,4 м, вантажопідйомність близько 2 т, екіпаж 3–5 чол. У воєнний час "дубки" і "дубівки" призначалися для розвідки і посылної служби, а в мирний час – для рибальства і перевезення вантажів [18, с. 141].

Майстри-суднобудівники козацької доби для річкових артерій України створювали судна типу "байдак". Такі судна будувались досить швидко з кількох сортів дерева. "Байдак" – веслове, палубне річкове судно довжиною від 36 м до 60 м зі шпринтовим такелажем та клівером. В основі конструкції був дубовий кіль зі шпангоутами, на які нашивались липові та вербові дошки. Правила цими суднами за допомогою носового і кормового стерна одночасно.

"Байдаки" використовувалися для рибальства, перевезення людей та вантажів вагою 160–250 т. На цих, здавалося б, неповоротких, але міцних суднах запорозькі лодцмані долали пороги, перевозячи вантажі з Києва до Січі. Такий тип суден був дуже поширений завдяки своїй простоті у побудові та надійності в експлуатації. Окремі "байдаки" служили до 100 років [8, с. 26].

Історія суднобудування козацького періоду представлена документальними джерелами, що зафіксували і опис підводного плавання козаків. Наприкінці XVI ст. езуїт Фурньє, побувавши в Константинополі, писав: "Тут мені розповідали цілком незвичайні історії про напади північних слов'ян (запорожців – Авт.) на турецькі міста і фортеці. Вони з'являлися несподівано, вони піднімалися прямо з дна моря і сповнювали жахом усіх берегових жителів і воїнів. Мені й раніше переповідали, нібито слов'янські воїни перепливають море під водою, але я сприйняв ці оповіді як вигадку. А тепер я особисто спілкувався з тими людьми, які були свідками підводних навал слов'ян на турецькі береги" [15, с. 8].

Зафіксовані у світовій військово-морській історії факти можливого підводного плавання козаків на Чорному морі у 1595 і 1643 рр. стали предметом наукових дискусій і теоретичних узагальнень вчених XVIII–XX ст. у Росії, Франції, Туреччині, Польщі, Україні [1, с. 30; 15, с. 8–9; 11, с. 23; 14, с. 98–99; 16, с. 59–60].

На початку XIX ст. французький дослідник Монжері, віддаючи запорозьким козакам "першість у здійсненні підводного плавання", зробив спробу опису обладнання їх підводних суден. На його думку, запорожці обшивали човни шкурою, внаслідок чого палуба ставала герметичною. Над палубою височіла шахта, де перебував командир-спостерігач, котрий міг оглядати обрій і керувати судном. Шахта забезпечувала доступ повітря всередину човна у надводному і напівзануреному стані.

Рух човнів у зануреному стані (за Монжері) здійснювався за допомогою весел. Герметичність суден у міс-

цях проходження весел крізь борти забезпечувалась наявністю шкіряних манжетів [15, с. 9–10].

Запропонована Монжері історична реконструкція технічних особливостей "підводних човнів" українських козаків не знайшла підтвердження конкретними матеріальними артефактами і залишається науковою гіпотезою дискусійного характеру.

На наш погляд, слід погодитися із думкою тих часних дослідників козацького періоду, які вважають, що навички січовиків "тривалий час перебувати під водою" відображали перспективу підводного плавання [3, с. 172; 11, с. 23].

"Ідея" козаків про підводне плавання за нашого часу сприймається як спроба освоєння водного середовища за допомогою принципово нових плавзасобів. Однак цілком зрозуміло, що така "ідея" не могла бути повністю реалізованою в епоху середньовіччя.

Історичні джерела XVI–XVII ст. доводять, що організації процесу суднобудування на території України у козацький період була притаманна позитивна динаміка. Завдяки розвитку суднобудування козаки створили значний флот, що відповідав потребам часу. Літописи свідчать про постійне зростання кількості "чайок". Якщо наприкінці XVI – початку XVII ст. "козаки ходили на Чорне море в 20–50 чайках", то протягом XVII ст. козацька "флота безнастанно зростає: у 1620 р. під Царгородом було 150 кораблів, у поході 1625 р. мало бути 300 до 380, в 1630 р. турки знову нарахували 300 чайок... За часів Хмельницького... гетьман запевняв, що може поставити 300 човнів" [4, с. 97–98; 7, с. 280–281].

На Запорозькій Січі у 1697–1698 рр. знаходилася воєнна флотилія, що нараховувала 70 морських чайок і 600 річкових суден [7, с. 280–281].

У морських битвах кінця XVI – початку XVII ст. численність бойових суден запорозького козацтва іноді сягала 1200–1500 одиниць. Козацькі експедиції успішно громили турецький флот на Чорному морі [3, с. 238; 11, с. 88].

У російсько-турецьких війнах кінця XVII ст. запорожці своїм флотом підтримували з води сухопутні загоны, перевозили козаків, вантажі, атакували ворога з моря чи ріки, несли берегову охорону [5, с. 141–142].

Конструкційно-технічне рішення створених козаками воєнних суден – "чайок" – сприяло виконанню завдань оборони українських територій від можливих ударів ворога, через те, що вони були пристосовані саме до специфічного характеру морської війни з турками та татарами, котрі володіли фортецями у гирлі Дніпра й уздовж узбережжя Чорного моря. "Чайки" були маневреними, швидко ховалися у мілководних протоках, очеретяних заростях, порівняно легко перетягувалися суходолом, а у випадку необхідності притоплювалися. "Чайки" запорозьких козаків виправдовували себе і в морській війні з турками, і під час висадки десанту на узбережжя. Галери (судна складних конструкцій), з яких складався воєнний флот Оттоманської імперії, так і не змогли протистояти швидкохідним козацьким човнам.

Розвиток суднобудування в Україні в добу козацтва активізував, у свою чергу, усі сфери соціально-економічного та торгового життя суспільства. Власник рибальського судна вважався заможним козаком, який "для експлуатації рибальського угіддя" залучав найману працю [3, с. 115]. Суднобудування, ставши одним із провідних напрямів середньовічного ремесла, сприяло зародженню в Україні нового типу економічних відносин – буржуазного способу виробництва [10, с. 6].

Завдяки розвитку суднобудування були створені морський і річковий, військовий і промислово-транспортний флоти. За допомогою судноплавства козаками освоювались величезні терени сходу та півдня України. Це дозволило зберегти від винищення україн-

нський народ і закласти в економіку козацького господарства основи товарного виробництва.

Підводячи підсумок нашому екскурсу в історію козацького суднобудування, можна сформулювати його основні типологічні риси. Загальні процеси історичного розвитку суднобудування козацької доби ґрунтувалися на попередньому досвіді часів Русі-України, визначалися специфікою гідрологічних систем території мешкання козаків, а також тогочасними геополітичними потребами взаємодії чи протистояння Заходу та Сходу на українських землях.

Додамо, що досвід спорудження суден українськими козаками враховувався під час побудови в кін. XVII – початку XVIII ст. Російського флоту на Чорному морі.

1. Адамович Н. Подводные лодки их устройство и история. – СПб., 1905. 2. Боллан Г. Л. де. Описание Украины. – СПб., 1832. 3. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. 4. д'Асколи Э. Д. Описание Черного моря и Татарии // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. 24. – С. 97–121. 5. Заруба В.

Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Днепропетровск, 2003. 6. Крейс К. Розыскания о Доне, Азовское море. Воронеж и Азове (с некоторыми сведениями о казаках) // Отечественные записки. – СПб., 1824. – Ч. 20. – № 54. – С. 68–70. 7. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б.З. Якимович. – Львів, 1992. 8. Олійник О.Л. Байдак. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 26. 9. Сергійчук В. І. Морські походи запорожців. – К., 1992. 10. Смолій В. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 6. 11. Сокульський А. Морські походи запорожців. – Дніпропетровськ, 1995. 12. Сокульський А. Чайка. Українське козацтво // Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 531. 13. Сокульський А.Л. З історії судноплавства в Україні: козацька "чайка" // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 77. 14. Супруненко Я. Козаки-підводники // УІЖ. – 1965. – № 6. – С. 98–99. 15. Трусов Г. Подводные лодки в Русском и Советском флоте. – Л., 1957. 16. Тушин Ю. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – М., 1978. 17. Філіпенко А. Міжнародні торговельні зв'язки Запорозької Січі у XVIII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 98–105. 18. Шпитальов Г. Дуб // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002. – С. 141. 19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1999. – Т. 1.

Надійшла до редколегії 21.04.05

Н. Лобко, асп.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ГЕНЕАЛОГІЇ ТА БІОГРАФІСТИКИ

Досліджено зміни в історико-біографічних і історико-генеалогічних дослідженнях розглядається питання про зв'язок генеалогії з біографістикою. Подано огляд визначень генеалогія та біографістика, порівнюються предмет, об'єкт, мета, жерела генеалогічних і біографічних досліджень.

In connection with changes in historical – biographic and historical – genealogical researches, the question on communication genealogy with biographic is considered. The review of definitions genealogy and biographic is represented, the purpose, subject, object, sources historical – biographic and historical – genealogical researches is compared.

На сучасному етапі все більше уваги приділяється усвідомленню ролі особистості та її життя в історичному процесі. Більшість дослідників єдині в тому, що "людський фактор" відіграє важливу роль в історії, окрім того варто відходити від штучних соціологічних схем, що існували в історіографії в той час [9, с. 31]. Як зазначає Я. Ісаєвич, "історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу" [43, с. 7].

Нині ми є свідками процесу персоналізації історії України. З ним пов'язано повернення із забуття імен багатьох видатних українців. В останні роки життя відомих людей все частіше стає предметом історичних розвідок. Сучасні дослідники прагнуть показати історію через життя історичної особи. За останнє десятиліття збільшилася кількість публікацій, присвячених життєвому шляху різних видатних осіб. Порівнюючи зміст цих праць з біографічними творами радянського часу можна побачити, що вони якісно змінилися. Характеризуючи довідково-біографічні видання, Я. Дашкевич ще в 1995 р. констатував, що "у виданнях біографічно-просопографічного профілю генеалогічні елементи (відомості про батьків, дідів, дальших предків, а також дітей, внуків) займають набагато менше місця, ніж це потрібно" [13, с. 6]. І дійсно, раніше дослідники, як правило, на початку біографії вказували тільки дату, місце народження досліджуваної особи, іноді робітничо-селянське походження. Відомості про інше походження вважали не суттєвими і не вартими уваги. Останнім часом спостерігається прагнення на новому рівні відновити традиції у галузі історико-генеалогічних, історико-біографічних досліджень, закладені у XIX – на початку XX ст. В. Антоновичем, О. Лазаревським, І. Павловським, В. Модзалевським і продовжені у 20-ті – на початку 30-х рр., зокрема М. Петровським у серії статей під загальною назвою "До історії української просопографії" [32, с. 48].

Часто використовували у своїх публікаціях генеалогічні відомості автори, що друкувалися в таких еміграційних виданнях як "Сучасність", "Визвольний шлях",

"Український історик". Головним чином ці розвідки були присвячені тим українцям, що змушені були емігрувати за кордон, або ж їх діяльність не відповідала вимогам керівництва СРСР. З цієї причини їх діяльність і життєвий шлях не досліджувались в колишньому СРСР.

Як правило, у цих розвідках спочатку повідомлялось про дату і місце народження, імена та прізвища батьків. У більшості статей указувалось походження батьків, усе, що відомо про предка героя статті, а також про його дружину, дітей.

У журналі "Український історик" були вміщені дві статті Л. Винара, присвячені Дмитру Івановичу Дорошенку, у яких друкуються документи, що проливають світло на походження матері історика [5, с. 9–67]. Також дослідженням роду Дорошенка займався Г. Ващенко, який довів, що Дмитро Іванович народився в старозаказькій родині, яка дала двох гетьманів [4, с. 1364–1370].

Заслуговує на увагу і стаття Дмитра Павличка "Наш родич – Арсеній Тарковський". Виявляється, що його дядьком був Саксаганський (він так і говорив: "мій дядько"), а відомий український артист Іван Карпенко-Карий був одружений із Надією Тарковською, рідною сестрою Арсенієвого батька, і жив на хуторі "Надія", як пише Дмитро Павличко, "під опікунською рукою Карпенка-Карого [30, с. 81]. Також, автор, використовуючи книгу Софії Тобілевич "Мої стежки і зустрічі" (1957) повідомляє, що "дід і баба Тарновського були збіднілою дворянською родиною польського походження. Батько Арсенія провдив якусь небезпечну для царського режиму роботу, сидів у в'язниці, вигороджував на допитах Карпенка-Карого, потрапив у Сибір за свої політичні переконання" [30, с. 82].

Нині в багатьох біографічних статтях також можна знайти інформацію про родовід людини. Зокрема, розлогу інформацію, що містить генеалогічні данні, знаходимо в деяких останніх публікаціях. Так, у 2004 р. побачила світ колективна праця "Українки в історії", присвячена відомим українським жінкам, які жили в різні часи [42, с. 47].

На сторінках періодичних видань постійно друкується біографій відомих людей. Наприклад, у журналі "Київська старовина" № 6 за 1998 р., присвяченому 80-річчю НАН України, опубліковані матеріали до біографій академіків – фундаторів НАН України – О. Левицького, М. Туган-Барановського, С. Смаль-Стоцького, В. Косинського. У цих статтях також є повідомлення про походження вчених, про яке раніше воліли не згадувати. Адже народився О. Левицький у родині православного священика, предки якого служили в козацькому війську, займали в Гетьманщині посади сотників і осавулів, але більша частина їх були "мазепинці" [37, с. 74]. Інші академіки М. Туган-Барановський і В. Косинський були дворянського походження, яке в більшовицькі часи, як відомо, не прикрашало біографії [11, с. 94]. До речі, у статті про Михайла Туган-Барановського автор повідомляє, що більш докладно про родину відомого вченого можна дізнатися з повісті О. Купріна "Гранатовий браслет", де поданий близький до реального сімейний портрет родини Туган-Барановського.

Показовою також є і спеціалізована тематична монографія "Українська історична біографістика: забуте і невідоме" [44]. У ній дослідники також активно використовують генеалогічну інформацію при дослідженні життя та діяльності вчених, діячів XVII–XX ст., які зробили значний внесок у розвиток і становлення державності України.

У першій половині 90-х рр. у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського було створено відділ біографічних досліджень, який невдовзі перетворено на Інститут біографічних досліджень, одним із проектів якого є підготовка Українського біографічного словника – "монументальної багатотомної ретроспективної праці, що представлятиме колективну біографію українського народу" [47, с. 197]. Згідно "Редакційної інструкції Українського біографічного словника" у розділі "Принципи побудови біографічної статті" у частині "Життєпис" зазначено: "2.2. При описі сімейного стану та родинних зв'язків необхідно вказати прізвище, ім'я, по батькові матері та батька, дружини (чоловіка); в разі необхідності вказується їхній фах, чин або суспільна належність. Якщо особа належала до відомого історичного роду або мала відомих родичів, бажано дати стисло інформацію з історії роду. 2.5. При потребі подаються основні факти з особистого життя – особливо ті, що мали вплив на громадську діяльність" [36, с. 53]. У двох випусках збірника наукових праць "Українська біографістика" були надруковані зразки статей до словника, написані згідно зазначеної інструкції.

Таким чином, у різнорідних публікаціях останнього часу знаходимо відомості як біографічного, так і генеалогічного характеру. Ця інформація може стати поштовхом для генеалогічного дослідження, сприяти реконструкції родоводів відомих людей. У той же час, дослідники зрозуміли, що генеалогічні відомості часто прояснюють вчинки, погляди впливових діячів того часу, а також генеалогія здатна дати матеріал для з'ясування ролі і значення сімейно – родинних зв'язків і відносин в процесі становлення особистості.

Наприклад, вивчаючи життєвий шлях академіка Петра Капіці, С. Процюк наголошував: "Ми звернемося назад, в історію предків ученого, бо тільки так зможемо пояснити його пов'язаність з Україною" [34, с. 61–62]. А відомий історик-геральдист і генеолог В. Сенютювич-Бережний вважав, що для кращого розуміння різних історичних подій треба вивчати минуле людей, що беруть участь у цих подіях. "Між тим, для яснішого розуміння нашої історії, особливо бурхливої доби Богдана Хмельницького, нам не слід забувати, що в кожній людині, яка її творила промовляв і голос її предків, та вона

психологічно, до великої міри, являлася і витвором того середовища, із якого вийшла та в якому розвивалась" [38, с. 149].

У зв'язку зі змінами в історико-біографічних і історико-генеалогічних дослідженнях постає питання про зв'язок генеалогії з біографістикою. Це питання є актуальним для подальших досліджень, потребує теоретичного опрацювання і поставлено вперше.

Для з'ясування зв'язку генеалогії з біографістикою розглянемо, які існують визначення цих наук. Генеалогія є однією з найдавніших історичних наук, назва якої походить від грецьких слів "генос" – рід, походження і "логос" – наука, слово. Здавалося б все ясно, генеалогія – це наука про рід, родину. Але на сьогодні ця історична дисципліна немає чіткого, повного, єдино встановленого визначення як науки. Дослідники в різні часи по-різному трактували предмет дослідження, мету та завдання генеалогії. Ця тема також потребує окремого дослідження, тому ми тільки запропонуємо декілька визначень цієї науки.

На думку авторів "Енциклопедії українознавства": генеалогія, родознавство – допоміжна історична наука, що вивчає: 1. Історію родів; 2. Родословну якоїсь людини. В "Українській радянській енциклопедії" генеалогія визначається як допоміжна історична дисципліна, що досліджує і викладає у хронологічній послідовності матеріали про походження, родинні зв'язки й інші зв'язки відомих (здебільшого дворянських) родів.

З. Служинська та М. Шамено у праці "Генеалогія" звертають увагу на те, що "людина успадковує від предків і передає нащадкам не лише ім'я та майно, а й соціальний статус і генотип – отой набір генів, що впливає на здоров'я та характер, тип поведінки". Тому вони пропонують дещо ширше визначення генеалогії: "генеалогія – це наука, що досліджує рід в родинному, соціально-історичному та медично-генетичному аспектах" [39, с. 5]. В одному з останніх довідників генеалогія трактується як "спеціальна галузь історичної науки і навчальна дисципліна, що вивчає історію походження родів і окремих осіб" [18, с. 68]. В "Енциклопедії історії України" генеалогія трактується як "спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального походження" [15, с. 295].

У науково-методичному посібнику "Родовід" знаходимо таке визначення: "Генеалогія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального походження" [35, с. 6].

Російський дослідник В. Кобрин пропонує таке визначення: "Генеалогія – історична дисципліна, яка займається вивченням і складанням родоводів, з'ясуванням походження окремих родів, родин і осіб і виявленням їх родинних зв'язків в тісній єдності з встановленням основних біографічних фактів і відомостей про діяльність, соціальний статус і власності цих осіб" [20, с. 25–26].

Відомий український історик О. Оглоблин також вважав, що "це не тільки наука про походження і розвиток родів, але кінець – кінцем наука про історичну людину, homo historiens" [29, с. 118].

На мою думку, визначення В. Кобрин є найбільш повним і правильно визначає мету і завдання генеалогії на сучасному етапі. Адже людину цікавлять не тільки імена та дати народження предків, а також риси характеру, якою вона була, чим вона жила. Цю інформацію можна отримати вивчаючи різні архівні матеріали. Також визначення В. Кобрин дає можливість розглядати сімейно-родинні стосунки у їхньому соціально-історич-

ному контексті. Згідно з цим визначенням генеалогія є не лише прикладною дисципліною, а виступає як історична дисципліна в самій своїй суті, дані якої є необхідним елементом розкриття історичного процесу.

Майже аналогічна ситуація і з визначенням біографістики. Так, на сьогодні серед представників різних наук залишається дискусійним питання стосовно визначення поняття біографістики, її теорії, методології, функції та термінологічного апарату [15, с. 295]. Існує декілька визначень біографістики.

Останнім часом почали публікуватися статті, присвячені історіографії історико-біографічних досліджень [2, с. 9-19; 3, с. 29-44; 40, с. 28-43; 41, с. 98-126]. Особливо заслуговує на увагу монографія В. Чижка "Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України", об'єктом дослідження якої є біографія як історико-культурне явище в історії та біографістика як галузь історичної науки.

Він дає визначення біографістики, як окремої історичної спеціальної дисципліни, що має своїм об'єктом видатну особу, яка існувала або існує реально та залишила помітний слід в історії та культурі суспільства, незважаючи на ідеологічну, політичну спрямованість та позитивну або негативну оцінку цього внеску, – як соціальне явище у його різноманітних зв'язках з суспільством та у єдності її індивідуального, соціального [47, с. 197].

В "Енциклопедії історії України" ця наука визначається, як "наукова дисципліна, яка вивчає теорію, методологію, методику, історіографію, практику та термінологічний апарат історико-біографічних досліджень, джерелознавчі проблеми біографій та різноманітні види біографічної продукції" [16, с. 70].

Дещо інше визначення дає "Енциклопедія сучасної України": "Біографістика – тип гуманітарного знання, який спирається на традицію подання в тексті життєвого шляху людини в конкретний історичний період" [17, с. 7]. Подібної думки й автори одного з останніх довідкових видань, які вважають, що "біографістика – одна із галузей, що вивчає діяльність окремих осіб у контексті відповідної епохи" [18, с. 68]. Біографістику також сьогодні розуміють як реконструкцію індивідуального життя [17, с. 7].

Я. Дашкевич висловив думку, що "біографістика в сучасному розумінні займається збором і публікацією найважливіших відомостей, що входять до складу життєпису" [14, с. 40]. Результатом біографічних досліджень – є біографія – біографічний твір – життєпис, "відтворення на основі фактів і документів життя і діяльності, історії духовного розвитку особи у зв'язку з суспільними умовами її епохи" [45, с. 198].

З вищенаведених визначень генеалогії та біографістики можна зробити такі висновки. У дослідженні генеалогії та біографістики існує суттєва різниця. Так, біограф досліджує життя і діяльність особи, а генеолог – її походження, родовід, родинні зв'язки тощо. Проте схожі ці дві науки тим, що об'єктом генеалогічних і біографічних досліджень є людина, діяльна (діюча) в історичному процесі, з тією різницею що об'єктом біографістики, як науки, є особа, діяч в історії як явище у його різноманітних зв'язках з суспільством. А генеолога цікавить людина у її сімейно-родинних зв'язках і ця людина не обов'язково повинна бути видатною особою.

Завданням біографа є реконструювати життя людини, відтворити образ діяча, подати цілісну загальну характеристику. І саме зібрані та систематизовані генеалогічні дані можуть бути основою для складання біографії, пояснення вчинків людини.

Метою генеалогічного дослідження є виявлення представників досліджуваного роду і з'ясування родинних зв'язків між ними. Після реконструкції родинно-

го дерева дослідник на основі допоміжних генеалогічних джерел може спробувати простежити долю окремих представників роду та відновити історію роду. Також генеалогія збирає біографічні відомості про особу з усіх джерел і встановлює їх достовірність на основі архівних матеріалів.

Знання генеалогії необхідні для цілеспрямованого пошуку історичних документів для написання біографії. З цього приводу, російська дослідниця О. Петрова, підкреслює, що генеалогічні знання потрібні для визначення тих осіб, у яких у першу чергу потрібно шукати документи героя розвідки та відомості про нього. Такими особами є його безпосередні нащадки, родичі по боковим лініям і їхнім нащадки, а також нащадки друзів, знайомих [31, с. 33-34].

Наприклад, як відомо, у М. Гоголя не було прямих нащадків, але в нього були сестри та племінники. І саме знання їх імен і прізвищ дало можливість дослідниці Н. Крутиковій за допомогою щоденників сестри, чоловіка сестри та племінниці пролити світло на деякі сторінки життя письменника. Деякі сторінки з цих щоденників є літописом тієї гілки Гоголівського роду, яка породичалася з пушкінським [24, с. 85-93].

Таким чином, генеалогія стає складовою частиною історичного дослідження. Знання генеалогії іноді стають дороговказом місця пошуку необхідних матеріалів для написання біографії (проведення біографічного дослідження)

Під час генеалогічних і біографічних дослідженнях використовуються однакові джерела. Особливо велику цінність мають документи особового походження. Це ті документи, що утворилися впродовж життя, наукової, творчої, службової, громадської й іншої діяльності особи (сім'ї, роду), а також ті, що відклалися у їхніх особистих (сімейних, родових) архівах [1, с. 322].

Основними видами таких джерел є спогади (мемуари), щоденники, приватне листування життєписи, автобіографії, подорожні нотатки тощо. Цінність цих джерел зумовлюється особливостями їхнього походження, оскільки вони належать конкретному автору, а відтак відображають безпосереднє сприйняття ним навколишнього світу, історичних подій і явищ. По-перше, у них закладена своєрідна інформація соціально-психологічного рівня, відсутня в інших видах джерел. По-друге, матеріали особового походження нерідко містять такі відомості, яких немає в інших джерелах [19, с. 413]. Але, як зазначає Ю. Пінчук, "вони поряд з іншими джерелами потребують наукової критики їхньої вірогідності, отже, мають розглядатися як об'єкт історичного та історіографічного аналізу" [33, с. 89].

Документи особового походження головним чином зберігаються у державних архівах, рукописних відділах бібліотек, музеях, науково-дослідних інститутах. Комплекси цих документів називають фондами особового походження або особовими фондами. Підрахунки показали, що на початку 80-х рр. у системі державних архівів зберігалось 1227 особових фондів обсягом 92298 справ. На жаль, станом на 80-ті рр. у багатьох путівниках по архівах інформації про наявність у них фондів особового походження немає. Останнім часом такий стан речей почав змінюватися. Нині в багатьох архівних путівниках є не лише відомості про наявність документів особового походження, а й повідомляється про їхній кількісний і якісний склад на момент видання путівників.

Характеристиці цих фондів і їхньому значенню, а також огляду архівних показників, у яких є інформація про місцезнаходження документів особового походження, присвячено декілька статей історика – архівознавця О. Колобова [21, с. 59-62].

Останнім часом з'явилися спеціальні путівники, які містять дані про склад і зміст документів особових архівних фондів із зазначенням місця їх зберігання. Так, у 1998 р. вийшов путівник "Видатні вчені Національної Академії Наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського (1918–1998)".

Цей Путівник є першим в Україні виданням, що розкриває зміст особових архівних фондів видатних учених України. Слід зазначити, що Путівник є досить зручним у користуванні. Структура опису передбачає наявність сталих і додаткових рубрик і підрубрик. Для генеалогічного дослідження найбільш цікавими є опис матеріалів під рубриками: "Біографічні матеріали", "Біографічні документи", "Фотографії".

Останнім часом у різних періодичних виданнях почали друкувати статті присвячені характеристиці фондів особового походження, родових архівів. Зокрема слід відзначити публікації в "Архівах України" [7, с. 39–44; 23, с.51–59; 26, с.44–51; 27, с. 51–59].

Спробуємо з'ясувати які саме документи особового походження містять інформацію генеалогічного характеру.

Для генеалогічного дослідження найбільш цінними є документи біографічного характеру. За об'єктивністю (за ступенем об'єктивності, суб'єктивності) ці документи можна поділити на дві групи: 1) офіційні – свідоцтва про народження, одруження, смерть, особові листки по обліку кадрів, паспорта, автобіографії. Це найоб'єктивніші джерела. 2) автобіографії, мемуари, спогади, щоденники, біографічні нариси, матеріали до родоводів. Це складніші історичні джерела. Вони потребують наукової критики їхньої вірогідності. Особливо обережно потрібно ними користуватися при написанні біографії.

М. Гончаренко автобіографічні тексти за типом характеру поділяє на дві групи: "службову" і "творчу". До першої групи можна віднести тексти службові, формально складені. Їх писали обов'язково під час вступу до учбових закладів та спілок, наймані на роботу, тощо. Ці тексти мали усталену, часом анкетовану форму та атрибутовану особливість викладу матеріалу.

"Творчий" тип автобіографічних текстів за структурою близький до літературного жанру. Ці тексти довільні за формою і стилем викладу матеріалу та з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських планах. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними тестами, так і просторими, межуючи або переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на середовище [8, с. 222–223].

Результатом досліджень біографів є різні біографічні словники, довідники, нариси, які також можуть використовувати в генеалогічних дослідженнях. Так генеологів цікавить у біографії її фактологічна (пасивна) частина. Іноді генеалогічне дослідження розпочинається зі знайомства з різними біографічними довідниками і словниками. У цьому випадку відомості з біографії досліджуваної особи, або її родичів стають ключем до початку дослідження.

Характеристичні довідкових видань з біографістики, що вийшли останнім часом присвячена стаття Т. Куриленко [25, с. 303–316].

Таким чином, генеалогія і біографістика (просопографія) тісно пов'язані між собою. Зокрема, об'єктом генеалогічних і біографічних досліджень є людина, діяльна (діюча) в історичному процесі. Також як біографи, так і генеологи користуються практично одними й тими джерелами. Однак біографістика дає більш поглиблену інформацію про окрему особу, її суспільну роль.

Аналіз останніх праць присвячених життю і діяльності відомих українців свідчить про те, що дослідники все частіше використовують результати генеалогічних досліджень як основу для історико-біографічних досліджень. У той же час генеологи свої родовідні розписи наповнюють біографіями видатних членів роду, сучасні родовідні розписи є не тільки історією роду, в них простежується доля окремих представників роду. Проте практично неможливо відірвати дослідження родинних зв'язків від вивчення кар'єри, власності та інших біографічних фактів. Таким чином, останні біографічні та генеалогічні розвідки все частіше стають результатом історико-генеалогічно – біографічних досліджень.

Після проголошення незалежності України виникли принципово нові, сприятливі умови для розвитку таких наук як генеалогія та біографістика. Маючи людину своїм об'єктом досліджень, здобутки в цих галузях сприяють заповненню "білих плям" в історії та культурі України, їх "оприлюдненню". Нині перед генеологами та біографістами стоїть завдання колективними зусиллями відтворити історію України через життєписи її видатних представників. І роботи це потрібно по-новому. Я. Дашкевич стосовно біографістики зазначав: "Наукові пошуки в ділянці української біографістики та просопографії мусять іти в об'єктивному, повноцінному – і світовому – руслі. Теми табу, навіть якщо вони на перший погляд шокують, мусять бути висвітлені й не залишатися поза кадром, бо в такому випадку вони стають предметом негідних спекуляцій. Ми маємо займатися олюдненням живих індивідуалізованих облич, а не виготовленням манекенів – носіїв певного стандартного набору анкетних біографічних даних" [14, с. 40]. Саме такий підхід потрібно застосовувати і до генеалогічних досліджень, використовуючи біографістику як підґрунтя для поглибленого вивчення родоводів, з'ясування родинних зв'язків видатних осіб.

1. Архівознавство / За ред. Я. Калакура, І. Матяш. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 322.
2. Біографічні дослідження в Україні (середина XIX–XX ст.) // Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Мат. до бібліографії (середина XIX–XX ст.) – НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2004. – С. 9–19.
3. *Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чижко В. С.* Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х – початок ХХ ст.) // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 29–44.
4. *Ващенко Г.* Дмитро Іванович Дорошенко (силуєти) // Визвольний шлях. – 1957. – № 12. – С. 1364–1370.
5. *Винар Л.* Дмитро Іванович Дорошенко: життя і діяльність. // Український історик. – 2001. – № 1–4. – С. 9–67.
6. *Винар Л.* "Заповіт" Наталії Дорошенко // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 267–268.
7. *Гісцова Л. З.* Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 39–44.
8. *Гончаренко М. І.* Автобіографія як біографічне джерело // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 222–223.
9. *Горбик В. О.* Науково-практична конференція "Український біографічний словник: історія і проблематика створення" (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.) // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 321.
10. *Одарченко П.* Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова // Сучасність. – 1976. – № 10. – С. 16–32.
11. *Горкіна Л.* Академік Михайло Туган-Барановський // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 94.
12. *Губенко Н. П.* Особовий фонд Сірополька ЦДАВО // 2000. – № 1–3. – С. 55–58.
13. *Дашкевич Я.* Дослідницькі проблеми генеалогії // Знак. – 1995. – Число 9 (лютий). – С. 6.
14. *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Мат. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996) – Львів, 1997. – С. 40.
15. *Енциклопедія історії України : У 5 т. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – 2005 – С. 295.*
16. *Енциклопедія історії України : У 5 т. – К., 2003. – Т. 2: Г–Д. – 2004. – С. 70.*
17. *Енциклопедія сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – С. 7.*
18. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : Навч. посібник / В.Л. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко. – К., 2002. – С. 35.*
19. *Історичне джерелознавство : Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко. – К., 2002. – С. 413.*
20. *Кобрин В.Б.* Перспективи розвитку генеалогічних досліджень // Генеалогические исследования : Сб. науч. трудов. – М., 1994. – С. 25–26.
21. *Колобов О.* Документи особового походження як основний елемент джерельної бази для складання біографічного словника / Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Мат. наук.-практ. конф. (Львів, 8–9 жовтня 1996) – Л., 1997. – С. 59–62.
22. *Колобов О. О.* Значення фондів особового походження

для історико-біографічних досліджень // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 202–212. 23. Кононенко С. І. Фонд роду Симиренків в ДАЧО // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 50–55. 24. Крутикова Н. Сторінки родинної хроніки Гоголів // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 79–85. 25. Куриленко Т. В. Видання з української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 303–316. 26. Крячок М. І. Документи родини Алчевських у фондах ЦДАМЛМ України // Архіви України. – 1996. – № 4–6. – С. 88–96. 27. Ляховський В. П. Джерела до біографії Огієнка в архівосховищах Києва // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – С. 51–59. 28. Матвеева Л. Академік Володимир Косинський // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 130. 29. Олександр Мезько-Оглоблин. Дослідження та матеріали (до 100-ліття народження історика) / Упор. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острого; Київ; Торонто, 2000. – Вид. 2. – С. 118. 30. Павличко Д. Наш родич – Арсеній Тарковський // Сучасність. – 2000. – № 9. – С. 81. 31. Петрова О. В. Генеалогія и поиск документов личного происхождения XIX – начала XX века // Советские архивы. – 1973. – № 2. – С. 33–34. 32. Петровський М. П. Три Поповичі: з української просопграфії XVII ст. // Записки Ніжинського ІНО. – 1927. – Кн. 7. 33. Пінчук Ю. Спогади Аліни Костомарової як історико-біографічне джерело // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 89. 34. Процюк С. Академік Петро Капіца // Сучасність. – 1980. – № 4. – С. 61–62. 35. Родовід. Наук.-метод.

посібник. – К., 2001. – С. 6. 36. Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 53. 37. Сарбей В., Москвич Л. Академік Орест Левицький // Київська старовина – 1998. – № 6. – С. 74. 38. Сеньотович-Бережний В. Рід і родина Виговських // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 149. 39. Служинська З., Шапеко М. Генеалогія. – Л., 2000. – С. 5. 40. Стус Д. Біографія: суб'єктивізація об'єкта // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 28–43. 41. Стус Д. Біографія: суб'єктивізація об'єкта. До постановки проблеми біографії як жанру і з приводу біографії Василя Стуса // Сіверянський літопис. – 2002. – № 1. – С. 98–126. 42. Українки в історії / За ред. В. Борисенко. – К., 2004. – С. 47. 43. Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1996. – Вип. 1. – С. 7. 44. Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2005. – Ч. 1. 45. Українська літературна енциклопедія : У 5 т. – К., 1988. – Т. I: А-Г. – С. 190. 46. Українська радянська енциклопедія. – 1960. – Т. 3. – С. 179. 47. Чижко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – С. 197. 48. Юрій Дунін-Борковський. До історії укр. просопграфії XVIII ст. // Записки УНТ у Києві. – 1927. – Кн. 24. 49. Яценко О. М. Біобібліографія в Україні та вплив сучасних інформаційних технологій на її розвиток // Українська біографістика : 36. наук. праць. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 284–303.

Надійшла до редколегії 15.09.05

С. Конча, канд. іст. наук

ЕТНОГЕНЕЗ І ОБ'ЄКТИВНІСТЬ (ВІДПОВІДЬ В. БАЛУШКУ)

Розглядаються деякі питання методології етногенетичних досліджень, а також проблема заселення лісостепової смуги та Середнього Подніпров'я в XI–XV ст.

The same questions of ethnogenetical investigation methodology have examined. At the same time, the problem of foreststeppe and Middle Dnipro region population at XI–XV c. have affected.

У дев'ятому випуску Вісника КНУ "Українознавство" (2005 р.) була надрукована стаття співробітника Інституту етнології НАН України канд. іст. наук Василя Балущка, присвячена критичному розбору деяких наукових поглядів автора цих рядків [7]. Власне статтю В. Балущка можна вважати вже "ходом у відповідь", оскільки ще раніше я в одній із своїх робіт дозволив собі кілька критичних зауважень щодо етногенетичних побудов мого опонента і, зокрема, щодо висвітлення ним проблеми походження українців [17]. Ці зауваження і зробилися головним об'єктом атаки відомого етнолога, що її я маю, очевидно, розглядати як виклик до дискусії. Тож приймаючи цей виклик, почну з короткого аналізу цих своїх зауважень і відповіді на них пана В. Балущка.

До парадигми своїх побудов В. Балущок вводить поняття *етногенетичної ніші* – тобто, території, на якій у певних історичних умовах формується етнос [3, 4]. Введення достатньо чіткого і зрозумілого поняття етногенетичної ніші (далі – ЕН) значно спрощує оперування матеріалом у суто термінологічному аспекті, конкретизує предмет пошуків при вирішенні завжди складних проблем, пов'язаних з етногенезом. Тому поняття ЕН (незалежно прийшовши до потреби його введення і назвавши його спочатку "історичною нішею" [15]) використовував у деяких своїх етногенетичних студіях і я.

Торкаючись проблем генези українського етносу, В. Балущок у серії статей, присвячених і надрукованих упродовж 1998–2000 рр. висловлював думку, що південний кордон етногенетичної ніші українців (далі – УЕН) проходив північними узбережжями Чорного й Азовського, а східний збігався зі східними кордонами поширення чорноземів [4, с. 83] (північний кордон провадився в області Прип'ятських боліт; хронологічні межі україногенезу визначалися близько VIII–XII ст.).

З таким поглядом я дозволив собі не погодитися, аргументуючи це тим, що кордонами, зумовлюючими межі ЕН мають бути не лише моря, високої гори та непролазні болота, але й кордони екологічних зон, визначаючих способи адаптації населення до природного середовища а також і банальні відстані, адже необхідною умовою етногенетичного процесу (= функціонування

етногенетичної ніші) є тісне, регулярне та тривале спілкування між тими людьми, які є учасниками процесу народження нової етнічної формації [15, с.131]. Виходячи з цього, ЕН будь якого етносу (українського в тому числі) завжди має бути досить обмеженою територіально (хоча вже сформований етнос може розселитися як завгодно широко) [17, с. 240–241]. Що ж до степового Надчорномор'я, спочатку включеного В. Балущком, до УЕН, то тут вже взагалі не може бути якихось питань, бо степи, як відомо, упродовж усієї осяжної історії і до останніх століть належали етносам із зовсім іншим способом життя, традиціями а також і мовою, ніж українці.

Мої критичні зауваження викликали у мого опонента невдоволення, оскільки він і сам – ще до появи моєї критичної публікації – визнав, що включення ним до УЕН степової смуги України, а також усієї смуги чорноземів (що тягнеться майже до Середньої Волги) було помилковим. Про це він написав в одній з своїх статей 2003 року в іншій своїй статті за той самий рік автор повторює свою більш ранню думку [5, с. 32, 6], а також повідомив мені у приватній розмові. Таким чином, на його думку, моя критика вже полішених ним поглядів була некоректною. Проте, якщо дослідник міняє свою позицію через кожен рік чи два, і при цьому відмовляється приймати зауваження щодо висловленого ним раніше, то він опиняється для критики недосяжним.

Дійсно – визнаю – мені відомо було про те, що від кордону УЕН по Чорному морю мій шановний опонент відмовився, але знав я про це лише з приватної розмови, послатися на яку не міг. Але справа не в тому – мої зауваження виникли не через буквоїдство і не були зумовлені прагненням кольнути у незахищене місце. Я вважав за потрібне в контексті певних власних побудов підкреслити відмінність між нашими підходами у застосуванні поняття ЕН у етноісторичних реконструкціях – тим більше, що, як мені здавалося, принципівих теоретичних розбіжностей між нами немає. Після виходу зазначеної критичної статті В. Балущка, мені стало очевидно, що висловлені мною критичні зауваження – попри усі просторові кореляції мого опонента – ніскільки не втратили сенсу: відмінності між нами у "практич-

ному" застосуванні поняття ЕН, як буде показано далі, нікуди не зникли. Крім того, з'ясувалося, що і теоретичні погляди на природу і сутність ЕН мають у нас доволі суттєві розбіжності.

Виключивши з УЕН степову зону, В. Балушок продовжує вважати що етногенез українців відбувався фактично по всій останній частині нинішньої території України, куди входять Волинь, Прикарпаття, Полісся, правобережний і лівобережний лісостеп. Існування різних екологічних зон в рамках цієї величезної території автора мало бентежить, відстаней же він просто не помічає, очевидно вважаючи, що жителі Червенських міст (на Західному Бузі) у VIII–XII ст. вільно, часто й регулярно їздили у гості до своїх родичів під Чернігів і Путь, гуляли весілля разом з мешканцями Родня й Іскоростеня, а також разом із мешканцями Галича жваво переймалися обороною захисних ліній Посулля. (Я не жартую, а навожу приклади форм спілкування, яке є *абсолютно необхідною умовою* для виникнення і глибокого укорінення елементів етнічної спільності).

Як, очевидно, уже зрозуміло читачеві я не можу погодитися окресленням УЕН запропонованим В. Балушком і вважаю, що в тих історичних умовах, які існували упродовж VIII–XIII ст. на *усьому означеному просторі* ніякий єдиний етнос утворитися не міг.

У контексті тих (не зовсім зрозумілих особисто мені) методологічних критеріїв, що їх застосовує В. Балушок, взагалі незрозумілою виглядає як змістовність поняття етногенетичної ніші, так і сама потреба в ньому, адже з побудов шановного теоретика етнології випливає, що ареал, у якому відбувається формування певного етносу, може бути скільки завгодно великим (в ідеалі цей ареал має, очевидно, збігтися із сучасними державними кордонами, аби заодно із етнологічними проблемами були вирішені й усі можливі геополітичні [5]).

Крім того, з огляду на методологічні прийоми і практичні висновки В. Балушка, в мене виникає також питання – чому власне автор відмовився від проведення кордонів УЕН по Чорному морю і кордону чорноземів?

Він пише: "...напередодні утворення і початковому етапі існування Київської Русі слов'янське населення на теренах України проживало набагато південніше, ніж це характерно для XI–XIII століття..." [7, с. 17] (маються на увазі, очевидно, згадувані в літописі племена уличів і тиверців, що населяли межиріччя нижніх Дністра і Дніпра). Оскільки ж початок етногенезу українців В. Балушок відносить до VIII ст., то це дає йому підстави поширювати кордон УЕН до південної межі лісостепу. Отже, якщо визнається, що уличі й тиверці вже у VIII–X ст. брали активну участь в україногенезі, то в такому разі не варто було відмовлятися від кордону УЕН по Чорному морю, адже в літописі зазначено (і певною мірою це підтверджує археологія), що сиділи уличі й тиверці по Дністру, Бугу й Дніпру (а також і по нижньому Дунаю) "*аж до самого моря*" [18, с. 8].

В. Балушок зазначає також, що сіверяни (на Лівобережжі), представлені роменською і волинцевською культурами "...теж були втягнуті в орбіту українського етногенезу" – в якості найвагомішого аргументу автор згадує про елементи подібності між роменською культурою і сучасною їй райковецькою культурою Правобережжя (VIII–X ст.). Однак, ще більше подібною до роменської є боршевська культура на Верхньому Доні, яку дехто з археологів розглядає просто як варіант роменської [8, с. 103–104; 21, с. 262]. Чому ж, заселений близькоспорідненими до наших полян і сіверян племенами, басейн верхнього Дона В. Балушок виключає з україногенезу і з УЕН? Цілоком відповідно більш ранніх поглядів шановного автора, УЕН досягла би кордону чорноземів.

Слов'янське населення, щоправда, зникло з донського басейну у X ст., але ж у цей самий час зникли й уличі з тиверцями, що не заважає автору включати їхні (колишні) терени до зони україногенезу.

Продовжуючи оперувати тими ж критеріями, що їх застосовує В. Балушок, не можна не згадати, що археологічні пам'ятки Білорусі, синхронні райковецькій культурі, дуже подібні до останньої [8, с. 93; 20, с. 91], а ранні пам'ятки вятичів у верхньому Пооччі майже ідентичні до роменських [20, с. 148]. Що в такому разі (крім *сучасних* адміністративних кордонів) заважає включати і їх також до етногенетичної "ніші" українців? Правда, замість "ніші", ми вже отримуємо якійсь "етногенетичний хмарочос".

Передбачаю, що і мій шановний опонент і інші зауважать мені, що я у своїх прикладах зачіпаю території, які не мають прямого відношення до українських етнічних теренів. Але звідки впевненість у тому, що людність, яка знаходилась у межах *нинішнього* етногеографічного простору українців, вже в X ст. повинна була рухатись у напрямі "українення", а ті, хто мешкав за межами цього простору а також за межами сучасних кордонів України до україногенезу ніякого відношення мати не могли? В. Балушок розглядає Прип'ятські болота як поважний геоекологічний кордон, обмежуючий УЕН на півночі. Певною мірою з цим можна погодитись. Але чому тоді ігнорується виразний *культурний* кордон між Правобережжям і Лівобережжям, подібного якому не було в той час у районі Прип'ятських боліт?

Очевидно, поняття етногенетичної ніші потрібно саме для того, щоб зосередитись на визначенні тієї ділянки всесвітнього геоісторичного простору, на якій мали б скластися політичні, економічні, демографічні умови необхідні для виокремлення певної конкретної етнічної єдності посеред величезного і строкатого масиву як зовсім чужих етнічних утворень, так і *більше або менше споріднених*. Притягуючи археологічні культури (далі – АК) для ілюстрації або для підтвердження певних етногенетичних реконструкцій, необхідно бути вкрай обережним, адже як носії певних культурних (етнічних) ознак, так і *культурні впливи* у відносно короткий час можуть поширюватися на значні відстані і покривати значні простори. Відтак, цілоком очевидно, що АК, узята у період її максимального поширення або ж в усій сукупності її *асинхронних* пам'яток, не може розглядатись як доказ існування "етногенетичної ніші" на даному просторі. Тим більше неприпустимо зараховувати до ЕН низку споріднених (подібних) культур.

Дослідники, що займаються проблемами генези археологічних культур, часто доходять висновку, що на стадії зародження, ареали АК, як правило, є значно вужчими, ніж в періоди їхнього розквіту (при тому, що періоди розквіту легше і краще фіксуються). Такі "ареали зародження", у яких прослідковуються процеси формування нових культурних утворень, на основі синтезу і трансформації кількох (як правило) попередніх, надійно встановлені для трипільської культури [11, с. 235–238], для середньодніпровської культури (III–II тис. до н. е.) [1, с. 368–374], для празької культури слов'ян (V–VII ст.) [8, с. 44–46; 20, с. 307–312] і багатьох інших. "Ареали зародження" є завжди достатньо обмеженими, не перевищуючи розмірів однієї–двох адміністративних областей України. Можливо, що ці практично виявлені "ареали зародження" АК у перспективі можуть бути порівняні з теоретично постульованими "етногенетичними нішами" [17, с. 241–245].

Комплекс, пов'язаних з цим, питань є вельми складним і вирішувати його в межах цієї статті ми не будемо. Але в контексті проблеми співвідношення АК і етносу

не можливо не зачепити ще одне "звинувачення", висунуте проти мене В. Балушком. У своїх статтях я писав про те, що археологічна культура втілює собою *тенденцію* до виникнення (народження) нового етносу (ця думка не є принципово новою [13, с. 36]), а тому кожна АК (принаймні на певній стадії свого існування) може розглядатися як матеріальне втілення етногенетичної ніші (з тими обмовками, які стосуються поширення культур на великі простори) [15, с. 131; 17, с. 241–245]. Прочитавши відповідне місце, В. Балушок пише: "А оскільки однією з основних складових концепції етногенетичних ніш є *обов'язковість* (курсив В. Б.) породження ними етносів, то відповідність археологічних культур означеним нішам означає відповідність їх етносам".

У такий спосіб В. Балушок закидає мені в тому, ніби я ототожнюю (будь яку) АК з етносом і далі – для того, очевидно, щоб підкреслити мою недоцільність – присвячує цілу машинописну сторінку наведенню хрестоматійних прикладів того, як не відповідають етноси культурам. Мимоволі напрошується питання: а як же сам автор порівнює з ранніми українцями райковецьку культуру (плюс роменську і волинцевську)?

Проте, у даному разі усе випирається не у проблему співвідношення чукіч та ескімосів, а у дивну і невідому з чого виведену моїм опонентом "аксіому" про те, що кожна етногенетична ніша *неодмінно* має породити новий етнос. Це твердження, на мою думку, не тільки не може вважатися "однією з основних складових концепцій етногенетичних ніш", а й взагалі суперечить елементарним уявленням про навколишній світ. Адже це прилизно те саме, що сказати, що кожне зерно кине у землю обов'язково стане рослиною, кожна ірринка обов'язково розів'ється в рибу, а кожна, вкладена у будь-який банк, гривня обов'язково дасть сто відсотків річних. Навіть якщо якийсь зародок – скажімо, жолудь – опиниться у найсприятливіших гідротермальних умовах, хто може поручитися, що його не з'їсть свиня, не поточить черва, не розтопче корова?

Звідки мій опонент почерпнув свій методологічний постулат мені невідомо; особисто я подібного погляду ніколи не висловлював. У процитованому шановним паном В. Балушком місці я пишу: "...археологічна культура відбиває існування у минулому *інформаційного* простору, відносно ізолюваного у межах певного територіального локусу..., який за *достатньо сприятливих умов* *міг* створити об'єднання того характеру, що відповідає визначенню етнічного". Коментарі тут, очевидно, зайві. Дві сторінки напутливих повчань і звинувачень на мою адресу можна вважати викинутими на вітер.

Переходячи від загальнотеоретичних питань до практичних, В. Балушок піддає критиці висловлену мною тезу про залишення слов'янським населенням у Х–ХІІІ ст. лісостепової смуги. Він, зокрема, наводить список із двох десятків давньоруських міст і укріплених поселень, розташованих на лісостеповому Правобережжі, що має продемонструвати щільну заселеність слов'янами лісостепу в епоху Давньої Русі [7, с. 17].

Однак, звернувшись до дорогого серцю мого шановного опонента картографічного методу, побачимо, що ряд міст з його списку (Іскоростень, Городеськ, Колодяжин тощо) насправді розташовані не в лісостеповій зоні, а в самій що не є лісовій. Більшість поселень, згаданих В. Балушком, розташовані частково на невеликій ділянці навколо Києва (Василів, Треполь, Звенигород, Тумац), частково уздовж течії Дніпра (Чучин, Заруб, Витачів, Канів), нарешті кілька міст (Божський, Межибоже) сконцентровано на північній окраїні Поділля [18, с. 579, карта-додаток "Східна Європа до кінця ХІІІ ст."].

Тобто, дійсно якісь поселення у лісостепу в цей час були – їх наявності там ніхто і не заперечував. Однак, як відомо, поняття правобережного лісостепу не обмежується клаптиками земель уздовж Дніпра і у верхів'ях Південного Бугу. Порівнявши карти поширення археологічних пам'яток слов'ян у VI–X ст. і давньоруських пам'яток XI – початку ХІІІ ст. [1, т. 3, с. 138, 373, 398, 406; 8, с. 272, 280], неважко пересвідчитись, що до 70% лісостепових територій у Х–ХІ ст. були таки втрачені.

Решта 30% правобережного лісостепу а також увесь лівобережний лісостеп лишилися слов'янських насельників невдовзі після 1240 р.

Намагаючись заперечити цю тезу, мій опонент наводить дані результатів археологічних досліджень, які засвідчують наявність поселень після монгольського часу в лісостепу – переважно, знову ж таки, в районі Києва і над Дніпром. Але, по-перше, згадані пам'ятки і наведені цифри відображують ситуацію *сумарно* за період другої половини ХІІІ, ХІV, ХV ст. [9, с. 23, 110–117] (а то і початку ХVІ), тоді як з середини ХІV ст. починаються зворотні колонізаційні процеси. До середини ХVІ ст. вони були повільні і йшли з перемінним успіхом [16]. По-друге, статистичне порівняння навіть цих сумарних цифр із кількістю пам'яток, відомих на тих самих теренах (Київщина, Чернігівщина, Поросся, лівб. лісостеп), за давньоруської доби (X – поч. ХІІІ ст.) [12; 1, с. 405–409] виглядає так (див. табл. 1).

Табл 1. Кількість археологічних об'єктів Х–ХV ст. з Середнього Подніпров'я (на початку 1980-х рр.).

Об'єкти:	Х – початок ХІІІ	Сер. ХІІІ – ХV
Міста й укріплені поселення	224	11
Селища	бл. 250	56
Житла на найбільших селищах	80–100	до 20
Могильники	100+	2
Поховання (загалом)	бл. 2000	130

Отже, маємо підстави констатувати, що, згідно відомих нам археологічних даних, кількість населення як в лісостеповій смузі, так і ширше – у Середньому Подніпров'ї у період ХІІІ–ХV ст. була набагато нижчою за (такий же за тривалістю) період Х–ХІІ ст. (хоча в цілому в Європі у цей самий період відбувається значне демографічне зростання).

Про відносно невелику кількість пам'яток періоду другої половини ХІІІ–ХV ст. В. Балушку відомо. Він пояснює цю обставину тим, що "...в радянські часи планомірні роботи з археологічного дослідження України після 1240 р. не проводилися, що визначалося ідеологічними чинниками" [7, с. 20, зноска 43].

Дійсно, дослідженням вказаного періоду приділялася вкрай недостатня увага, однак зважимо і на ту обставину, що стратиграфічно матеріали ХІІІ–ХV ст. знаходяться *над* шарами, що містять матеріали *усіх попередніх епох*, досить активно досліджуваних археологами. Якби матеріали другої половини ХІІІ–ХV ст. були масовими, вони віднаходились би більш-менш регулярно і при розкопках Трипілля і черняхівської культури, і давніх слов'ян, і Давньої Русі, ніякі "ідеологічні чинники" не могли би стати на перешкоді їх виявленню. Проте, масового виявлення цих матеріалів ми поки що не спостерігаємо – чим пояснити, що в тому ж лісостепу на сьогодні відомо сотні (віддалених від нас тисячоліттями!) трипільських пам'яток, сотні черняхівських, десятки давньоруських, проте "після монгольські" обчислюються одиницями?

До речі, про "ідеологічні чинники". До якої б роботи радянського періоду ми не звернулися – від товстелезних "офіційних" фоліантів до багаторазово цитованої

В. Балушом (і дійсно цінної через свою унікальність) книги С. Біляєвої – всюди ми знайдемо твердження на кшталт: "Хоча монгольське завоювання і спричинило значні руйнування і втрати населення, воно не призвело до збезлюднення і вже невдовзі щільність населення цих країв (Подніпров'я, лісостепу) була відновленою". Зворотна думка вважалася в цей період крамольною і тому ніким не висловлювалась. До 1917 р. протилежні погляди висловлювались часто і мали під собою достатні аргументи [10]. Проте в радянський період було директивно "вирішено" вважати ці погляди антинауковими. Із писемними джерелами періоду XIII–XV ст. не повезло – для наших теренів їх обмаль (і ця обставина вельми прикметна!), відтак, для унаочнення регулярно повторюваної тези про демографічну і етнічну неперервність у Подніпров'ї і на Поділлі використані могли бути тільки археологічні джерела, що їх, за словами В. Балушка, не дозволяли, нібито, вивчати з ідеологічних міркувань.

То що ж це за дивовижна ідеологія така, яка, стверджуючи про добру заселеність українських теренів (безпідставно, бо джерел майже не було), в той же самий час утискала виявлення і оприлюднення тих самих джерел, які могли би це підтвердити!?

Згадує мій опонент і ті нечисленні писемні свідчення, що їх ми все ж таки маємо від другої пол. XIII–XV ст. [7, с. 18]. Наводячи, з посиланням на роботу С. Біляєвої, назви поселень, згаданих на Київщині – але насправді не у XIV, а у XV–XVI ст. – автор не завдав собі клопоту зазирнути в (опубліковані) першоджерела, у яких наводиться дуже цікава інформація щодо кількості мешканців цих поселень [2]. Згадавши про захоплення Данилом Галицьким "болохівських" міст, автор чомусь забув зазначити, що в літописі якраз йдеться про *знищення* цих міст Данилом (оскільки їхні мешканці перейшли на бік татар) – "*городи їхні вогневі віддає і вали їх розкопає*" [18, с. 399, 416–417], після чого назви цих міст більше ніде не згадуються. Невідомо звідки взято тезу про те, що нащадки болохівських князів (жодного з яких джерела навіть по імені не називають) продовжували, нібито, правити на Поділлі чи то перед, чи то після входження його до складу Литви. Так само невідомим є джерело сенсаційної інформації про існування після 1240 р. Переяславського князівства. Востаннє Переяслав згадується в літописі під 1250 р. у розповіді про поїздку Данила Галицького до Орди. Сказано лише, що в Переяславі Данила "зустріли татари"; перед тим місто було ущент зруйноване [18, с. 405, 394]. 1585 р. датовано документ, у якому йдеться про початок будівництва нового міста "на пустому городищі, що його називають "Переяславль" [22, с. 210].

Обмеженість місця не дозволяє розглянути тут решту аргументів того ж ступеня "об'єктивності". Вельми цікаво, що звинувачуючи мене у комплітавності і неувазі до джерел, сам автор тільки один раз послався на літопис, але нерідко черпає інформацію з "других рук", не замислюючись над її повнотою і достовірністю, та посилається на різного роду енциклопедичні і довідникові видання, у яких інформація подана стисло і, як правило, з опорою на *нічим не підтвержені* постулати радянської епохи про "неймовірність спустошення", "відсутність зміни населення".

На завершення кілька слів про, М. Погодіна і страшну "погодінську теорію", надмірну прихильність до якої приписує мені мій опонент. Зауважу, що послідовником "погодінської теорії" я себе не вважаю – деякі елементи подібності між його поглядами і моїми є звичайним збігом. У радянські часи "теорію М. Погодіна" приводи-

ли як приклад упередженості та недолугості "буржуазної науки". Звичка лаяти цього автора перекочувала до сучасних авторів – його ім'я перетворило мало не на символ "антиукраїнськості" і відра обуреної критики на його адресу продовжують з натхненням переливати з роботи в роботу. Між тим сам М. Погодін, поспіхом висловивши на *ранньому світанку* нашої етнологічної науки тезу про те, що, "домонгольські" мешканці Києва були, буцімто, великоросами [19, с. 84–86]. М. Погодін також вважав, що "великоросуске наречие" є прямим продовженням старослов'янської мови, слов'ян же він виводив з Індії [19, с. 84–86]. То і за це його розпінемо? Дещо пізніше визнав цю свою думку хибною і більше до неї не повертався. У той же час, М. Погодін фактично розглядав українців як окремих і самодостатніх етнос: "*...племена Малороссийское, Великороссийское... жили каждое своею жизнью, как Чешское, Польское, Сербское, жили и говорили своими языками*" [19, с. 81, 86] Подібно до мого опонента В. Балушка та ряду інших сучасних авторів, М. Погодін вважав, що українці (як етнос) виокремилися зі своїм власним "наречием" вже близько IX ст. [19, с. 84], що, звичайно, не могло не викликати бурю негодувань з боку прибічників одвічної єдності. Отже, розквітлу за радянської доби традицію поносити ідеї М. Погодіна можна починати вже звідти, посилаючись на переважну більшість його сучасників – включаючи ряд шанованих у нас сьогодні авторів – розглядали "малоросів-українців", лише як етнографічну підгрупу "одвічно єдиного руського народу".

То чий підхід, виходячи як з позицій науковості, так і з "патріотичних українських позицій", належить вважати більш правильним?

Відтак, зауваження на мою адресу щодо упередженості, необ'єктивності і поверховості висновків передресовують їх автору. Висловлюючи подяку за увагу до моєї роботи, вважаю, що всі положення викладені в критикованій В. Балушом статті лишаються в силі.

1. Археология Украинской ССР. – К., 1985-1986. – Т. 1-3. 2. Архив Юго-Западной России, изданный комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1886, 1890. – Ч. VII. – Т. 1-2. 3. Балушок В. Українська етнологічна і етнічна ніша // V Гончарівські читання. Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1998. – С. 38-39. 4. Балушок В. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців // Нар. творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 82-91. 5. Балушок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – № 1-2. 6. Балушок В. Роль степу в етнокультурній та етнічній історії українців // Мат. до української етнології. – К., 2003. – Вип. 3 (6). 7. Балушок В. Про етногенетичну нішу і одну сумнівну версію етногенезу українців // Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Українознавство. – 2005. – № 9. – С. 15-20. 8. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998. 9. Беляєва С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. – К., 1982. 10. Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. 11. Давня історія України. – К., 1997. – Т. 1. 12. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья / Под ред. В.Д. Барана – К., 1984. 13. Каменецький И. С. Археологическая культура – её определение и интерпретация // Советская археология. – 1970. – № 2. 14. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. 15. Конча С. Археологічна культура – мова – етнос: до проблеми співвідношення // Slavica та Baltica в ономастиці України. – К., 1999. – С. 129-133. 16. Конча С. Про одну забуту і "давню спростовану" теорію // Календар-щорічник "Українознавство-2005". – К., 2004. – С. 68-75. 17. Конча С. До питання про українську етногенетичну нішу // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – К., 2004. – С. 239-248. 18. Літопис Руський за Іпатським списком. – К., 1990. 19. Погодин М. П. Записка о древнем языке русском // Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности СПб., 1856. – Т. 5. 20. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. 21. Седов В. В. Славяне: историко-археологическое исследование. – М., 2002. 22. Стороженко А. Очерки Переяславщины // Киевская старина. – № 11. – 1891.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

*На матеріалі української етнічної історії проаналізовано становлення національного характеру українського народу.
The development of national character of the ukrainians is analyzed on the materials of the ukrainian ethnic history.*

Проблема формування національного характеру українського народу є надзвичайно важливою й актуальною, оскільки належить до тих, наукове осмислення яких диктується нагальними потребами Української держави, адже український національний характер є одним з важливих чинників сучасних націєтворчих і державотворчих процесів в Україні.

Дослідженню української вдачі, українського національного характеру були присвячені праці багатьох вчених: Г. Ващенко, М. Грушевського, М. Костомарова, Л. Кострюкової, О. Кульчицького, В. Липинського, Ю. Липи, М. Максимовича, І. Мірчука, І. Огієнка, Є. Онацького, О. Потєбні, І. Рибчина, М. Сумцова, Б. Цимбалістого, Д. Чижевського, П. Чубинського, П. Феденка, М. Шлемкевича, В. Яніва, Я. Яреми [8, 14, 16]. Проте автори цих праць не враховували у своїх наукових розвідках теоретико-методологічні підходи сучасного українознавства, що унеможливило системний розгляд даної проблеми. Для наукового дослідження проблеми "український національний характер" потрібно здійснити філософсько-світоглядний аналіз етнічної та політичної історії України, розвиток етнічної та національної культури українського народу, специфіку його національно-буття.

Категорія "національний характер" [5, с. 122–158] вживається в етнопсихології, етнофілософії, етнополітології, етногеографії й українознавстві. Цій проблемі було присвячено досить багато дискусій, основний зміст яких відображено у статті І. Кона "Національний характер – міф чи реальність?" [6]. Сучасна наука визначає національний характер як "сукупність соціально-психологічних рис, властивих нації на певному етапі розвитку"; така сукупність рис зумовлюється "соціально-економічними, історичними та географічними умовами його існування, проявляється в культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Національний характер – складовий елемент і основа психічного складу нації – характеризується сукупністю емоцій, почуттів, настроїв, інтенсивністю реакції на події, що відбуваються" [12, с. 126]. Отже, феноменологія національного характеру охоплює різні рівні соціальної дійсності. Він проявляється не лише в діяльності різних соціальних суб'єктів, починаючи від великих соціальних груп (нація) і закінчуючи окремим індивідом, який репрезентує дану націю, але й через домінуючі суспільні настрої, системи моральних вимог, норм, цінностей, принципів виховання, через характер людської взаємодії і впливів на довкілля, через своєрідність групової картини світу, через форми організації побуту, релаксації, рекреації тощо. Риси національного характеру виражаються у специфічних для даної національної спільноти формах поведінки та видах діяльності.

Деякі вчені використовують категорії "національний характер" і "психічний склад нації" як синоніми [1, с. 220–222]. Але національний характер є компонентом психічного складу нації, оскільки психічний склад нації включає в себе не лише національний характер, але й національну самосвідомість, національні почуття, національні традиції, звички тощо. Сучасні дослідники (Р. Абдулатіпов, А. Акішина, В. Артамонов, С. Арутюнов, А. Граменіцький, Г. Кцосва, Б. Душков, І. Кон, В. Павленко, Д. Пібо-

ді, А. Шмельов) продовжують вивчення національного характеру різних народів [10, с. 101–109].

Наше дослідження базується на таких теоретико-методологічних засадах: 1) національний характер є найбільш стійким компонентом психічного складу нації і являє собою специфічну, історично утворену сукупність психічних рис, типових для даної національної спільноти, котрі надають цій спільноті якісної визначеності, і це дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших; 2) національний характер поєднує загальнолюдські елементи з етноспецифічними елементами, які властиві тільки національній психології даного народу і відображають його своєрідний шлях розвитку й історичну долю; 3) національний характер, як стійке суспільно-психологічне явище, може зберігатися досить довго і впливати на життя даної етнічної спільноти як позитивно, так і негативно.

Національний характер, як елемент психічного складу нації, найчастіше розглядають як фіксацію якихось типових рис. Риси національного характеру найбільш яскраво проявляються у тих випадках, коли їх репрезентантами стають не окремі люди, а саме групи. Національний характер кожного народу формувався протягом тривалого періоду його історичного розвитку під впливом певних домінуючих соціальних верств (наприклад, в Україні основні риси національного характеру формували козаки, братчики, борці за свободу та незалежність держави, селянство і національно-демократична інтелігенція). Коли мова йде про національний характер, не можна говорити про різні "набори" або "колекції" рис, мову потрібно вести про міру вираженості тієї або іншої риси, а також про специфіку їхнього прояву.

Відомо, що основними сферами прояву та вияву національного характеру є різні види діяльності, тому й дослідження національного характеру потрібно проводити за допомогою вивчення етнічної та політичної історії нації, продуктів діяльності даної національної спільноти або стереотипних форм поведінки її представників. Відносна стійкість рис національного характеру, незважаючи на змінність соціального середовища, пояснюється тим, що виникає певна інерційність завдяки міжпоколінній передачі колективного досвіду. Але національний характер не є вічною, незмінною субстанцією, він змінюється під впливом історичних факторів і під впливом соціально-економічних умов життя даного народу. І жодна риса національного характеру не є унікальною (наприклад, запальність властива як грузинам, так і іспанцям), але унікальною є структура характерологічних особливостей нації, яка саме і зумовлює національну специфіку того чи іншого народу. Отже, спосіб життя структурує та ієрархізує характерологічні особливості народу, організує активну взаємодію етносу з тими чи іншими культурно-історичними, соціально-економічними та суспільно-політичними факторами. Таким чином, національний характер одного народу відрізняється від національного характеру іншого народу саме структурою складових елементів і суспільно-психологічних явищ, мірою вираженості тих чи інших рис, специфікою зовнішнього прояву психічних процесів і станів, ієрархією та змістом етнопсихологічних і соціокультурних характеристик.

Специфіка українського національного характеру – це результат комплексного впливу географічних, природо-кліматичних, історичних, соціально-економічних, політичних і культурних чинників, результат специфічної взаємодії українців з іншими народами. Протягом багатьох століть українці виробили власну господарську, управлінську, культурно-звичаєву та духовну самодостатність.

Численні праці з цієї проблематики наголошують, що українцям властиві працьовитість, господарливість, інтроверсійність, глибока емоційна прив'язаність до рідної країни, м'яка, лагідна вдача, гостинність, хлібосолюство, доброзичливість, чутливість, обережність, чуйність, сердечність, поступливість, злагідність, товарищескість, схильність до романтизму та сентиментальності, індивідуалізм, позиція пасивного протесту, відсутність нахилів до насильницької експансивності, толерантність, повага до прав іншої людини, анархізм, протидія будь-яким формам підкорення та підпорядкування, почуття власника, прагнення бути господарем на власній землі, розсудливість, поміркованість, розвинута духовність, яскрава обрядовість, панестетизм, рефлексивно-раціональний тип світосприймання, потяг до освіти, осмислена й недемонстративна релігійність, музикальність, високорозвинене почуття гумору, дошкульна іронічність, особлива роль жінки в соціумі, волелюбність, розвинуте магічне мислення, "землеробський" і "козацький" соціотипи тощо.

Українці дуже гордяться тим, що вони не були поневолювачами й окупантами, не здійснювали пролетарських революцій, депортацій, голодоморів та етноцидів. Не дивлячись на це, деякі сучасні публіцисти описують українців як людей недолугих і зарозумілих, злих і ворожих, відірваних від суспільного життя і обмежених, замкнених і заздрисних, плаксивих і неспроможних до створення держави.

Відомо, що однією з найважливіших об'єктивних причин розвинутої хліборобської культури українців є природні умови України, які сприяють розвинутому землеробству. Природа України (родючі ґрунти, найкращі в світі чорноземи, підвищена вологість, теплий клімат, значна кількість сонячних днів, багато річок і озер) зумовлює такий спосіб життєдіяльності, який посприяв не тільки досить швидкому переходу від привласнюючих форм господарювання (мисливство, рибальство, збирання) до відтворювальних (рільництво і тваринництво), але й закладенню таких рис, як потяг до землеробства, працелюбність, поклоніння сонцю, шанування плідної землі та рясного дощу.

Витоки цих рис національного характеру українців сягають ще індоєвропейських часів, але вони були зафіксовані й закріплені в часи постання слов'янських племен на українських теренах. Землеробська складова національного характеру українців сягає глибинних коренів українства, витоки яких йдуть від індоєвропейської культури. Землеробська культура українців визначала всю систему колективного світосприймання, культурних пріоритетів і соціальної організації. Землеробська сутність національного характеру українців проявляється не тільки в реальній господарській діяльності, але й у космогонії (в українській міфології існує міф про "земне" походження людини: чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку – з тіста), у легендах про божественне походження землеробських знарядь праці, в особливо розвиненому культі хліба, в обожнюванні селянської праці тощо [13, с. 256]. Ілюстрацією цього є спадкоємний розвиток великої кількості українських обрядів і обрядових свят землеробського циклу.

Природне середовище зумовило формування відповідних світоглядних уявлень українців та українського пантеону божеств (а також трансформацію пантеону божеств – Водяник, Лісовик, Мавка були замінені Сва-

рогом, Дажбогом, Перуном). І. Нечуй-Левицький наголошував, що всі образи для своєї релігії давні українці мусили брати з природи, що найдавніші українські міфи були в геоморфній і зооморфній формі, що в українській міфології присутні давні форми пастушого й патріархально-хліборобського побуту, що навіть після прийняття християнства праукраїнський світогляд виявився настільки значущим, що народ переінакшив християнську обрядовість, вклавши в неї свій глибинний зміст, адже вироблені віками етнокультурні константи та стародавні духовні цінності були зумовлені саме природою України [9, с. 3–9].

Природна детермінація українського національного характеру проявляється також через розвинуте магічне мислення українців, через великі магичні традиції, що були закладені ще в епоху неоліту (А. Пономарьов, М. Гримич, О. Губко, М. Кметь та ін.). А. Пономарьов пояснює це однією з рис українців – схильністю до фантазувань, що замішана на глибинних шарах архаїчної землеробської культури, побудованої на міфології, демонології, культі [13, с. 255–257, 295–304].

Свідчення Геродота, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія, візантійських арабських мандрівників та істориків дали змогу сучасним дослідникам виявити певні константи у процесі формування українського національного характеру, адже природно-географічними умовами, у яких формувався, розвивався, стверджувався і поставав український народ, були умови лісостепу в поєднанні із степовими та лісовими зонами, а також з гірською місцевістю. На думку сучасних дослідників, степи викликали широту почуттів, відчуття свободи, ліси – схилили до самозанурення і роздумів, чорноземи – зумовлювали агрокультурну творчість, ріки давали відчуття вічності та глибини існування, потяг до змін тощо. Наприклад, степ, як один з головних образів знаково-символічної системи української культури, зумовлює певну систему світоглядних уявлень українців, передусім такі, як простір, воля і шлях. Образ степу (як важлива ментальна домінанта) репрезентований у творчості багатьох українських письменників і поетів (Т. Шевченко, М. Гоголь, М. Куліш, П. Мирний, Б. Грінченко, В. Винниченко, М. Хвильовий, Г. Косинка, Є. Маланюк, О. Довженко, О. Гончар та ін.).

О. Кульчицький і В. Цимбалістий детально охарактеризували природно-зумовлений архетип українського колективного несвідомого "Магна Матер" [16] (який досить чітко окреслюється в літературній творчості В. Стефаніка та О. Кобилянської). О. Кульчицький підкреслює, що у цьому архетипі віддзеркалився образ доброї, ласкавої, родючої землі, щедрого українського чорнозему, що цей архетип став основою етичних настанов українського народу і сприяв формуванню м'якості, сердечності, лагідності, романтичної емоційності, відчуття єдності з природою та природозберігаючої сутності господарювання українців. Зазначимо, що образ "Магна Матер" має досить почесне місце в українській етнокультурі, оскільки він не тільки шанується і зберігається, але й постійно відтворюється у ментальних настановах, стереотипах мислення і поведінки наступних поколінь. Цікавим є те, що з прийняттям християнства культу жіночих божеств збереглися (хоча пішов у минуле цілий пантеон божеств на чолі з Перуном). Причому образ Великої Богині-Матері [13, с. 255] був значно християнізований і поєднався з культом Богородиці.

Відомо, що у народів, які зберегли систему глибинних зв'язків зі своєю традиційною культурою та давнім архаїчним корінням, етнокультурні стереотипи складають основу їхнього світосприймання, зумовлюючи головні риси національного життя та національного харак-

теру, у народів, які тією чи іншою мірою втратили ці глибинні зв'язки, етнокультурні стереотипи поширюються лише на зовнішні правила поведінки і є декларативними і декоративними. В українців така система глибинних зв'язків частково зруйнована (найбільш значні деформації відбулись за радянських часів), хоча нині чітко простежується тенденція до її відновлення. У цілому сукупність етнокультурних стереотипів (які були окреслені вище) українського народу у її сучасному вигляді становить таку систему поглядів і навіть систему філософії, яка визначає своєрідність національного характеру, моральних цінностей, способу життя і типу поведінки українців.

Отже, можна визначити головні етнокультурні умови формування національного характеру українців: 1) збереження, відтворення і трансляція української етнокультури (її матеріальної і духовної складових), яка втілює долю й історичний досвід народу; теоретичне опрацювання та фіксація власної системи соціальних і моральних норм і духовних цінностей; 2) збереження, відтворення і трансляція архетипів української культури (архетипи Софійності, Слова, Волі, Правди, Трійці, Природи як резонатора людської душі, гармонійної єдності Людини і Природи, Кордоцентризму); збереження та збагачення потужного шару українського фольклору (колядки, щедрівки, веснянки, замовляння, весільні пісні, народні знання, народна мудрість), у якому відобразилась спільна творча діяльність народу, акумулювався життєвий досвід народу, його філософія і мораль, релігійні уявлення, характер родинних і суспільних взаємин, історична пам'ять, сподівання і мрії про майбутнє; 3) закріплення і трансляція стрижневих культурних домінант українського народу (давні землеробські традиції, раціональне землекористування, "порубіжність" власного геокультурного простору, християнізація язичницьких культів, нестримний потяг до волі, рефлексивно-духовне осмислення навколишнього світу та ін.).

Відомо, що з трьох найважливіших джерел української національної культури – етнокультури, античності та християнства – два джерела (античність і християнство) є спільними для всієї європейської цивілізації. Тому розвиток української культури й українського національного характеру потрібно розглядати в руслі середземно-європейської традиції (підтвердженням цьому є наукові праці М. Грушевського та деяких сучасних українських вчених). Європейськість українців (і їхня географічна, духовно-світоглядна й ментальна належність до європейської цивілізації) зумовила відвернення цілковитої загибелі української етнокультури і в роки татаро-монгольської навали, і в добу географічного "розсіяння" українського етносу, і в епоху радянського тоталітаризму.

Основними соціокультурними лініями, що вплинули на формування засадничих структур українського національного характеру, були осілі хліборобські племена Скіфії – племена черняхівської культури – літописні племена Київської Русі (ці лінії охарактеризовані у працях В. Барана, Л. Залізняка, В. Крисаченка [2; 4; 7]). Дослідження етногенетичних процесів (В. Баран, М. Брайчевський, Л. Залізняк, С. Сегеда [4; 15]), археологічних культур (В. Баран, Л. Залізняк) дозволяють зробити висновки про безперервність етногенетичних процесів, спадкоємність археологічних культур та успадкування культурно-мовних цінностей на землях України (Г. Півторак [11]). Т. Воропаєва показала у своїх дослідженнях, що етнокультурна інформація є системоутворюючим елементом національного буття [3, с. 79–86]. Саме діяхронна (міжпоколінна) передача етнокультурної інформації зумовлює процеси трансляції етнокуль-

тури, формування та відтворення етнічності, активізації історичної пам'яті, становлення ментальних структур і національного характеру.

Аналіз етнічної та політичної історії українського народу, специфіки його національного буття дозволяє реконструювати основні лінії формування головних складових національного характеру, що були започатковані в стародавні часи: природозумовлені архетипні праобрази, праїдеї та ментальні уявлення; закорінені в неоліті міфологічні образи, фольклорні мотиви та магічні культу й обряди; емоційно-естетичне світовідчуття й орієнтація на Вищу Правду та Справедливість; "кристалізація" знаково-символічних систем культури, принципів трудової етики (стрижем якої є працелюбність) і національного землекористування; злиття язичницьких світоглядних уявлень з християнською семантикою та символікою; релігійно-просвітницькі світоглядні орієнтири; спадкоємність духовних цінностей і християнсько-гуманістичного світобачення, землеробський і козацький соціотипи; утворення відносно цілісного ментально-поведінкового інваріанту, що реалізується на спільній мовній, культурній і морально-етичній основі тощо. Проведений аналіз дозволяє окреслити "точки кристалізації" української ментальності [3, с. 79–86], які, власне, і зумовили витоки українського національного характеру й основні структурні та змістовні його компоненти: 1) рефлексивно-раціональний тип світорозуміння; 2) нестримний потяг до волі у поєднанні з відсутністю радикалізму та експансивних тенденцій; 3) природо відповідність (природодозволеність); 4) відкритість до різних культур і релігій у поєднанні з доцентровим потягом етнічного ядра; 5) відстоювання власної особистості (активне і пасивне); 6) емоційна чутливість і кордоцентричність; 7) визначальна роль малих спільнот; 8) поліфакторне формування духовності (вплив мистецтва і християнства; духовність, етика та мораль як чинники внутрішньої свободи людини); 9) демократизм суспільного життя (толерантні тенденції, потяг до соціальної справедливості); 10) домінування європейських орієнтацій; 11) взаємодія релігійних і просвітницьких тенденцій, філософської та релігійної систем, єдність віри та моралі (інтегральний образ святості як феноменологія духовних надбань народу); 12) геополітична та соціокультурна "межовість" (розташування України на шляхах між Північчю і Півднем, Європою та Азією), що зумовлює лицарсько-козацький, і "очікувальний", і "мімікрійно-адаптивний" стилі життєдіяльності.

Короткий розгляд поставленої проблеми дозволяє стверджувати, що деякі риси українського національного характеру почали формуватися з давніх часів: 1) тяжіння до землеробства, відчуття своєї єдності з природою, культ родючості, поклоніння сонцю, працелюбство, розвинуте магічне мислення сягають своїм корінням у трипільську добу; 2) волелюбство, культ слави, героїчна жертвовність в ім'я захисту рідної землі від ворогів, геополітична та соціокультурна "межовість" були закладені у скіфську та праслов'янську епоху; 3) злиття язичницьких світоглядних уявлень з християнською семантикою та символікою, домінування європейських орієнтацій, відкритість до різних культур і релігій, плюралізм, толерантність, кордоцентризм, християнсько-гуманістичний тип світобачення, державотворча спрямованість, культурно-цивілізаторське місіонерство та система базових духовних цінностей сягають своїми коренями в епоху Київської Русі; 4) нестримний потяг до волі, боротьба за свободу та незалежність свого народу, своєї держави, обстоювання власної самобутності та суб'єктності (як активне, так і пасивне), демократизм суспільного життя, повага до особистості, релігійно-

просвітницькі орієнтири, потяг до соціальної та національної справедливості, лицарсько-козацький стиль життєдіяльності були закладені в добу козаччини.

Філософсько-світоглядне дослідження поставленої проблеми дає змогу виявити не лише основні риси українського національного характеру та знайти певні "точки кристалізації", але і простежити процес його трансформації та деформації. В умовах колоніального панування інших народів на українських землях у етнічних українців сформувались установки на індивідуальне виживання, "вичікувальний" і "мімікрійно-адаптивний" стилі життєдіяльності, підвищилась роль малих спільнот, колонізатори та завойовники прагнули суттєво зменшити волелюбність, незалежність, суб'єктність, радикалізм, автономізм, і визвольні прагнення українців, спеціально культивували у місцевих мешканців національний нігілізм, поступливість, схильність до компромісів, малоросійство, провінціалізм, почуття "другосортності" і національної неповноцінності. За допомогою каральних акцій, репресій, етноциду та голодоморів (у яких було знищено мільйони українців) цілеспрямовано культивувалося всеохопне почуття страху, яке сьогодні дає про себе знати, сковуючи й гальмуючи політичну активність і нівелюючи протестні настрої українців.

Проте століття колоніального панування, репресії та голодомори, нещадне знищення української мови та культури не змогли стерти національний колорит на українських землях. Українці зберегли і самобутність своєї культури, і самобутність свого характеру – свободолюбність та індивідуалізм, терпеливість і наполегливість, мужність і патріотизм, толерантність і кордоцентризм, миролюбність і естетичне сприйняття світу, давню землеробську культуру та почуття власника, принципи трудової етики та раціональне землекористування, яскраву обрядовість і давній фольклор, життєвий досвід народу й архетипи української культури (архетипи "Матері-Землі", Софійності, Слова, Волі, Правди, Трійці), "землеробський" і "козацький" соціотипи, культ Берегині-Оранти й особливу роль жінки в сім'ї та соціумі.

Узагальнення сучасних українознавчих та етнопсихологічних досліджень дають змогу зробити висновок про головні історичні шари (нашарування), або складові національного характеру українців: 1) землеробська складова, 2) європейсько-цивілізаційна складова, 3) козацька складова. Так, Трипільська і Скіфська доба, епоха Київської Русі та козацька доба поклали початок формуванню цих трьох складових національного характеру українців. Основні риси землеробської складової національного характеру українців – працелюбство, землеробські традиції, сонцепоклонництво та культ родючості – були започатковані в Трипільську добу і закріплені (з певними інноваціями) протягом I–II тис. н. е. Основні риси козацької складової національного харак-

теру українців – волелюбство, нестримний потяг до свободи і героїчна жертвовність в ім'я захисту рідної землі від ворогів, традиції побратимства та лицарства, культура дружинництва, мужність, хоробрість, стійкість і витривалість – були започатковані в Скіфську добу, в антські часи та в добу Київської Русі та закріплені в епоху Козаччини та національно-визвольних змагань. Основні риси європейсько-цивілізаційної складової національного характеру українців – християнсько-гуманістичне світобачення, рефлексивно-раціональний тип світорозуміння, відкритість до різних культур, повага до прав людини, демократизм суспільного життя, особлива роль жінки в соціумі, кордоцентризм, індивідуалізм, поміркованість, толерантність – були започатковані в добу Київської Русі, закріплені в епоху Галицько-Волинської держави, в часи перебування України під владою Литви й Польщі та в добу національного відродження; тенденції до відновлення та посилення цієї складової національного характеру українців простежувалися на початку і в кінці XX ст. і на початку XXI ст.

Лише наявність усіх трьох основних складових національного характеру українців може забезпечити стабільність українського суспільства та його здатність протистояти зовнішнім деструктивним впливам і давати адекватні відповіді на "виклики часу". Значний соціально-психологічний, культурно-історичний і суспільно-політичний потенціал українського національного характеру (за умов обов'язкового відновлення тих рис, які були деформовані російською та радянською імперіями) дозволяє йому стати важливим чинником національного відродження і самоствердження української нації.

Запропонований теоретико-методологічний підхід дає змогу проаналізувати в наступних розвідках процеси деформації та деструкції національного характеру українського народу.

1. Андреева Г. М. Социальная психология. – М., 1980. – С. 220–222.
2. Баран В. Д. Давні слов'яни. – К., 1998.
3. Воропаєва Т. Особливості української ментальності у світлі новітніх досліджень // Календар-Щорічник Українознавство – 2002. – К., 2001. – С. 79–86.
4. Залізняка Л. Л. Первісна історія України. – К., 1999.
5. Кон И. С. К проблеме национального характера // История и психология. – М., 1971. – С. 122–158.
6. Кон И. С. Национальный характер – миф или реальность? // Иностран. лит. – 1968. – № 9.
7. Крисаченко В. С., Мостяев О. І. Україна: природа і люди. – К., 2002.
8. Кульчицкий О. Рисы характерологии украинского народа // Энциклопедия украиноведения. – Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 708–718.
9. Нечуй-Левицкий І. Світогляд українського народу. – К., 2003. – С. 3–9.
10. Пибоди Д., Шмелёв А. Г., Андреева М. К., Граменцкий А. Е. Психосемантический анализ стереотипов русского характера: кросскультурный аспект // Вопр. психологии. – 1993. – № 3. – С. 101–109.
11. Пивторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
12. Политологический словарь / Под ред. В. И. Астаховой, Н. И. Панова. – Харьков, 1997. – С. 126.
13. Пономарьов А. Українська етнографія. – К., 1994. – С. 256; 255–257, 295–304; 255.
14. Потемня А. А. Мысль и язык. – К., 1993.
15. Сегеда С. Антропологический склад українського народу. Етногенетический аспект. – К., 2001.
16. Українська душа. – К., 1993.

Надійшла до редколегії 15.09.05

Л. Божук, здобувач

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОГО ЗАРУБІЖЖЯ ТА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ

Розглядаються концептуальні засади розвитку освіти українського зарубіжжя, проблеми та шляхи реалізації в практиці шкільництва української діаспори.

This article is devoted to conceptual basis of Ukrainian education's development abroad. It's problems and ways of practice are analysed.

Школа є найбільшим скарбом кожного народу. Без неї неможливий його культурно – національний розвиток. Ступінь національної культури визначається, перш за все рівнем школи, її змістом, демократичним характером і доступністю для широких мас населення.

Становлення та розвиток незалежної української держави вимагає від освіти в усіх ланках функціонування

визначитись і діяти в умовах розуміння потреб держави в національній освіті. Вимогою дня є утвердження української національної школи, яка має увібрати в себе кращі національні традиції, здобутки вітчизняної і світової науки. Як зазначено в Державній національній програмі "Освіта. Україна XXI століття" навчально-виховний процес повинен здійснюватися у невіддільності "освіти від

національного ґрунту, її органічному поєднанні з національною історією і народними традиціями, збереженні та збагаченні культури українського народу" [1, с. 9].

Українська національна школа сьогодні започатковується на основі новітньої концептуальної моделі розвитку особистісно зорієнтованого навчання, спрямованого на модернізацію, світоглядний, організаційний, технологічний прориви, етнонаціональне відродження. Оскільки саме освіта завжди дає "можливість конкурувати, випереджати і перемагати у світі постійного самоствердження та відвойовування права на визнання своєї особливості й традиційно виокремлено етнічної закоріненості" [5, с. 79].

Отже, освіта є одним із пріоритетів як поступу людства в цілому, так і кожної нації зокрема. Формуючи українську людину, актуалізуючи історичний досвід, саме освіта стає запорукою цілісності українського світу, єднаючи всіх українців і підтримуючи таким чином національні традиції. У цьому аспекті безпосередня освітня практика, її системність і спрямованість стають дотичними до розвитку національної ідеї, а отже, і до формування національної стратегії України.

"Філософія стратегії" розвитку сучасної української держави передбачає поширення українських національних інтересів поза територіальні межі держави, забезпечення розв'язання національно-культурних і освітніх проблем українців у різних країнах світу.

Зауважимо, що в умовах глобалізації усіх світових процесів і зростання значення національної ідентифікації як однієї з її протиположностей, значно посилюється роль української діаспори як потужного геополітичного фактора.

Історичний досвід провідних країн свідчить про активне використання вихідців із своїх земель задля досягнення власних інтересів у сусідніх і віддалених країнах. Враховуючи сучасні геополітичні реалії це є особливо актуальним. Звідси – важливість формування чіткого ставлення до діаспори як політичної гарантії самозбереження українства.

Сама логіка державотворчих процесів в Україні привела до усвідомлення потреби встановлення та всебічного розвитку зв'язків з українською діаспорою, піклування про забезпечення її національно-культурних, освітніх, інформаційних потреб як бази збереження самотності українства.

Маємо чітко усвідомлювати: "поки існуватиме український етнос, доти житиме й Українська держава". Тому, піклуючись про мільйони українців, які проживають за межами етнічної батьківщини, "дбаючи про те, щоб існував і заявляв про себе у світовому масштабі український етнос, Україна дбає про своє майбутнє" [8, с. 47].

Серед значного кола завдань щодо задоволення культурно-національних потреб українців у країнах проживання чи не найважливішим є шкільна освіта, як основа закладання підґрунтя для інтелектуального розвитку та поширення українського освітнього досвіду. Підтримуючи шкільництво українського зарубіжжя, ми тим самим сприятимемо розвитку українськості, зможемо "поширювати український спосіб життя, українську, освіту та світобачення у розмаїтті світового світоварства" – зазначає В. Піскун [5, с.81].

Узагальнюючи вище зазначене можна зробити висновок – освіта українського зарубіжжя має бути у сфері впливів української держави.

Протягом багатьох десятиліть українська діаспора, попри денационалізаторські й асимілятивні домагання іншонаціонального оточення (як у країнах західного світу, а особливо в державах на пострадянському просторі), зберігає свою культурну і мовну ідентичність, підтримуючи і розвиваючи українське шкільництво в умовах куль-

турного довкілля, серед якого проживає, творчо, з настановою збагачує духовні цінності українського народу як для материка, так і для країн проживання.

Тому вивчення історії української освіти зарубіжжя, педагогічного досвіду, нагромадженого українцями діаспори, має велике значення. Досвід життєдіяльності української діаспори засвідчує, що українці, перебуваючи в іншоетнічному середовищі, не лише зберегли багатовікові здобутки рідного народу в царині навчання й виховання, а й примножили, збагатили національну педагогіку досвідом, набутим на чужині. Цінним надбанням вітчизняної педагогічної науки і національної школи стали праці відомих українських вчених і педагогів Юліана Стечишина, Софії Русової, Степана Сірополка, Августина Волошина, Григорія Ващенко, Івана Огієнка (митрополита Іларіона), Володимира Яніва, Івана Боднарчука, Євгена Жарського та багатьох інших. Наскрізною ідеєю їхніх педагогічних пошукувань є ідея національної школи, національної за змістом і формою освіти. Найкраща школа – національна, побудована на звичаях і традиціях етнопедагогіки з урахуванням здобутків світової та вітчизняної педагогічної науки, школа, де діти навчаються рідною мовою, якнайбільше дізнаються про свій народ, опановуючи досвід попередніх поколінь, свято беруть і примножують як національні, так і загальнолюдські духовні цінності.

Тривалий час, коли український народ не мав політичної незалежності, освіта, шкільництво були одним із найважливіших чинників збереження української культури, нації. Адже саме шкільництво, крім того, що дає знання рідної мови, історії, культури, закладає світоглядні засади і є визначальним чинником етнозбереження для українців, враховуючи характер їх розселення. Принагідно зазначимо, що з огляду на географію та потужний характер розселення українців, Україна належить до країн із найчисленнішою діаспорою. Нині, за різними оцінками, поза межами України проживає від 12 до 20 млн українців. Тобто майже третина українського етносу перебуває за межами своєї історичної батьківщини [6, с. 7].

Можна загалом погодитись з твердженням Павла Магочого щодо самооборонної функції освіти в українських громадах діаспорного розсіяння. Освітні системи, що їх вибудовують держави "дуже часто протиставлені інтересам індивідуальних, національних культур, якими вони володіють. Отже освіта – це традиційно спосіб самооборони, можна навіть сказати спосіб уцілення..." [3, с. 6].

З огляду на загальну логіку викладу, можемо стверджувати: національна освіта в іншопольованому середовищі є важливим чинником етнозбереження. Українські шкільні осередки в кожній країні поселення українців мають свої особливості, проте спільною для них є єдина інтелектуально-освітня мета школи – ідея державно-національного виховання учнів. Родина, церква, школа, організації молоді та культурно-освітні товариства – інституції, що мають дбати про реалізацію цієї мети. Засоби – це цінності української національної та вселюдської культури. Методи – найбільш природні, що спираються на найновіші здобутки науки, доцільно застосовані до віку й індивідуальності дитини.

Молодь потрібно не тільки навчити читати і писати, але й дати їй культурну свідомість – основу відомостей про мову, літературу, історію. Ці знання, передаючись з покоління в покоління, забезпечать збереження національної культури. Найважливішим способом збереження і передачі національної культури є рідна школа, національне шкільництво. "...Завдання українського шкільництва не залишається тільки пізнанням та вивченням фактів, дій, подій; тут має проходити ще інший, дуже важливий процес, що відбувається на підложі вивчених україн-

ським народом культурних дібр. На цей процес складається не тільки розуміння і вживання існуючих культурних надбань, але й витворення нових, а найважливіше – формування нових поколінь на існуючій національній культурі для активної та творчої в ній участі”, – зазначено в ухвалі світової Виховано – Освітньої сесії (СВОС) у межах Світового Конгресу Вільних Українців, що відбувся 11–12 листопада 1967 р. [4, с. 87].

Отже, головною метою українських освітніх закладів на еміграції є забезпечення "систематичного національного виховання молоді", задля вбереження її від процесу денационалізації та навчити її бути "українцем на чужині".

Важливим результатом творчої праці педагогів української діаспори стало затвердження на Світовому Конгресі Вільних Українців у 1967 р. проекту Виховної Системи у вільному світі, розробленого Євгенієм Жарським. Українська виховна система як системний елемент культури має всебічно розвивати й виховувати не лише інтелектуальні, але і вольові й емоційні ознаки та закріпити національну ідентичність. Метою Української Виховної Системи, на думку Є. Жарського, є українська, національно зідентифікована людина, активний член українського суспільства, всебічно розвинена, підготовлена до вимог серйозної геополітичної сили з метою використання її потенціалу задля утвердження інтересів України і українства у всіх сферах світового простору.

В історії українського народу школа завжди виконувала важливу життєву функцію, стоячи на становищі сполучення виховної та навчальної мети. У своїй праці "Українська етнопсихологія і наш національний виховний ідеал" Володимир Янів наголошує, що українська школа на еміграції мусить "зберегти цю свою характеристичну рису, тим більше, що роль двох основних чинників – родини та церкви – в умовах розпорошення серед чужого середовища дуже обмежена, а третього чинника – громади – взагалі нема... Тому, отже, де тільки є українська школа, там вона мусить перебрати на себе велику частину завдань родини та церкви, – зрештою, у тісній співдії з родиною та церквою" [9, с. 69].

Слід зауважити, що характерною рисою української системи освіти та виховання завжди було поєднання зусиль родини, церкви, школи та громадськості. Потреба такого поєднання обґрунтовувалась у дослідженнях відомих українських педагогів: Г. Ващенко, С. Русової, В. Яніва, А. Волошина, І. Боднарчука, І. Огієнка (митрополита Іларіона) та інших.

Відстоюючи українську національну школу, у якій уся система, структура, мета і завдання, принципи, зміст і методи пронизані ідеєю українства, педагоги і вчені українського зарубіжжя, разом з тим, зазначали потребу єдності національного із загальнолюдською культурою.

Міркуючи про єдність національного із загальнолюдською культурою С. Русова зазначала, що "культурно, педагогічно поставлена національна школа ніколи не приводить ані до обмеженого безпросвітнього шовінізму, ані до людодержства. Вона викликає свідоме відношення і до своєї людності, і до чужих, вона пробуджує зацікавленість в учнях, і це зацікавлення тягне їх у що дали ширші обрії, ставати свідомими діячами у всесвітньому культурному житті всіх народів – братів" [7, с. 59].

Як головну умову збереження та розвитку нації розглядає національну школу і відомий вчений-педагог Степан Сірополко. На думку С. Сірополка кожна нація, яка хоче зберегти своє існування, мусить "домагатися рідної школи", де вивчаються рідна мова і література, рідна історія і географія не лише для розумового, але і для "морального, естетичного та горожанського виховання".

Рідні школи, курси українознавства, позашкільні інституції та молодіжні організації в кожній із країн посе-

лення українців мають свої особливості, проте об'єднуючим для них є прагнення до збереження сильної, зорганізованої та свідомої громади на поселеннях, любов до України.

Відомий педагог, один із будівничих українського шкільництва в Канаді Іван Боднарчук також стверджує, що школа перейнята національним духом – головний чинник формування національної свідомості особистості, що йде поруч з родиною, громадськістю, позашкільними освітніми установами, культурно-просвітницькими організаціями. На думку І. Боднарчука, запобігти процесові асиміляції можна шляхом створення системи освітніх закладів у діаспорі, яка охоплювала б дитячі садки, передшкільня, рідні школи, курси українознавства та курси української мови для молодих батьків, позашкільні заклади (літні оселі, табори), що діють при громадських організаціях та церквах як приватні установи. Але, разом з тим, застерігав проти прийняття єдиної системи українського шкільництва для усієї нашої діаспори, оскільки кожна країна мусить придержуватися такої системи, яку їй диктують дані умови життя.

По-різному склалися умови навчання дітей у країнах поселення українців. Скажімо, західна українська діаспора за багато десяти років витворила власну систему українського шкільництва, яка включає в себе дошкільні заклади, школи з українською (чи переважно українською) мовою викладання, що утримуються як громадою, так і державою та позашкільні освітньо-виховні інститути.

Дещо інша ситуація в країнах проживання східної української діаспори, яка і сама ще перебуває у стадії формування. У державах, що виникли на пострадянському просторі, на жаль, до цього часу не сформувалася система української освітньої роботи. Там функціонують переважно суботні та недільні школи, зорганізовані самими українськими громадами і нерідко в умовах відвертої неуваги, а то й протидії з боку місцевої влади. Дають-ся ознаки наслідки довготривалої русифікації й асиміляції українців, почуття меншовартості, слабкість і неорганізованість самих українських громад. Окрім того, у самій Україні певний час спостерігалася орієнтація на західне українство, на вивчення і аналіз його життєдіяльності з метою використання для розвитку незалежної української держави. Вивчення ж східної української діаспори зводилося, в основному, до фіксування статистичних даних, без аналізу логіки процесів і узагальнення.

Без сумніву, важливою передумовою потягу до української освіти українців у країнах проживання стало проголошення та розвиток незалежної української держави. З'явилася можливість безпосередніх контактів з батьківською землею, що психологічно позитивно вплинуло на зарубіжних українців у плані їхньої ідентифікації з українською нацією. А відтак виникла потреба опіки з боку України над українцями поза її межами.

Відношення до закордонного українства, як до важливої складової національного відродження Українська держава визначила конституційно, проголосивши у ст. 12 Конституції наступне: "Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави" [2, с. 8].

Показовим щодо серйозності реалізації намірів стали Державна програма "Українська діаспора" на період до 2000 р. і Національна програма "Закордонне українство" на період до 2005 р. Програмами передбачалося розв'язання, поряд з іншими, і проблем національно-культурного відродження й освітніх проблем закордонного українства. Оскільки для вирішення поставлених державою завдань залучено, поряд з іншими науково-освітніми інституціями, і Київський національний університет імені Тараса Шевченка, то науковці Центру украї-

нознавства зосередили свою діяльність у двох головних напрямках: по-перше, чітко сформулювати філософію української національної освіти відповідно до стратегії розвитку держави – спочатку концептуально, а потім практично поєднати освітянські надбання в Україні та діаспорі, забезпечивши необхідну інтенсивність комунікативних зв'язків; по-друге, залучити до стратегії розвитку української держави українську освіту за кордоном.

Певною межею для розвитку освіти в українському зарубіжжі стали три Міжнародні конференції "Освіта в українському зарубіжжі: досвід становлення і перспективи" проведені Центром українознавства на базі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка за сприяння Міністерства освіти і науки України, Державного Комітету України у справах національностей і міграції, Української Всесвітньої Координаційної Ради, Товариства "Україна – Світ" і за підтримки державних органів. Рішення та підсумки роботи Міжнародних науково-практичних конференцій надали новий імпульс у пошуках ефективних механізмів взаємодії української діаспори й України, а відтак – реалізації державної політики в галузі збереження та розвитку освіти в українському зарубіжжі.

Свій науково-педагогічний потенціал науковці Центру українознавства використовують як для всебічного вивчення історії української діаспори, так і у практичній площині, надаючи науково-методичну допомогу навчальним закладам за кордоном, у яких здійснюється навчання українознавчих предметів українською мовою через розробку навчальних програм з урахуванням національних особливостей і здійснюючи перепідготовку науково-педагогічних і педагогічних кадрів для освітніх установ зарубіжжя.

Організація та проведення курсів підготовки вчителів українського зарубіжжя розглядається як один із важливих напрямів роботи Центру, оскільки саме учителю, на наше переконання, належить ключова роль у вирішенні завдань національної школи. Мета проведення курсів: по-перше, допомогти вчителям зарубіжжя у перепідготовці до роботи в нових історичних умовах; по-друге, підвищити науково-методичний рівень української освіти, що дасть можливість освітянам зарубіжжя виробити оптимальну структуру навчальних закладів рідною мовою.

Здійснивши на початковому етапі теоретико-методологічну розробку програми, науковцями Центру був підготовлений навчальний курс для вчителів української діаспори, що дало можливість з 2001 по 2005 рр. на базі КНУ ім. Тараса Шевченка провести шість навчально-методичних семінарів для освітян українського зарубіжжя з українознавчих предметів (українська мова та література, історія, народознавство, географія України, мистецтво).

Аналіз результатів перших семінарів-практикумів привів нас до усвідомлення наявності спільних ознак, механізмів і напрямів розвитку освітнього процесу в українських національних громадах, зокрема на пострадянському просторі. Ми звернули увагу на те, що в підготовці вчителів українського зарубіжжя та діяльності українських шкіл діаспори акцент ставиться на вивченні української мови та літератури, зразків народно-ужиткового мистецтва і майже не приділяється увага вивченню історії України, історичній місії України й українства, етногенезу українців.

Виходячи з вищезазначеного впливає висновок про необхідність запровадження як обов'язкового навчального предмету не лише в навчальних закладах України, але й у зарубіжних науково-освітніх інституціях курсу українознавства, який є інтегративною системою, об'єд-

ную природознавство й історію, математику й філологію, біологію й географію, політологію та культурологію.

Основна мета інтегрованого предмету "українознавство" – дати учням знання про Україну й українство як цілісність, з одного боку, та органічну спорідненість із вселюдством – з іншого, і сприяти самоусвідомленню, самовизначенню, самоствердженню, самореалізації кожної особистості та нації.

Науково-методичний напрям діяльності Центру українознавства передбачає, крім того, організацію і проведення тематичних конференцій, "круглих столів" з проблем розвитку освіти і шкільництва українського зарубіжжя, семінарів за участю представників діаспори.

Не залишаються поза увагою проблеми українського зарубіжжя в освітній галузі таких держав, як Естонія, Румунія, Польща, Росія, Придністров'я (республіка Молдова), Болгарія, Хорватія. Прикладом творчої взаємодії стало підписання угоди про співпрацю та надання науково-методичної допомоги з українським земляцтвом "Водограй" м. Сілламає (Естонія).

Вагомим науково-методичним доробком науковців Центру є розробка концепції розвитку освіти українського зарубіжжя і на цій підставі – підготовка і видання навчальної програми для початкових класів недільних шкіл "Український світ". На сьогодні програма пройшла апробацію в недільній школі міста Сілламає та віднайшла позитивний відгук Міністерства освіти Естонії, яке дало дозвіл на відкриття та фінансування українських класів. Це дало можливість з вересня 2004 р. при естонській школі відкрити український клас, у якому за програмою "Український світ" навчається 14 українських дітей.

Окремо варто зазначити, що авторським колективом програми "Український світ" запропонована нова методика вивчення абетки в українських школах зарубіжжя – на основі порівняльної мови країни проживання, без використання мови посередника (тобто без використання, як базисної, російської мови, що і дотепер пропагується деякими вітчизняними науковцями і педагогами).

Новаторський підхід до розробки програми "Український світ" полягає у тому, що створювалася вона з врахуванням специфічності проживання українців в Естонії та особливостей завдань, які стоять у освітній сфері. В основу навчального-виховного процесу, за програмою, покладено засади різновікового підходу залучення учнів в межах існуючих вікових категорій. Основними засадами викладу матеріалу є інтегративний підхід. Інтеграція матеріалу відбувається на основі таких загальних понять як Україна й українство у просторі та часі. Тобто предметом вивчення учнями є Україна як батьківщина їхніх предків (чи їх самих) і українці як нація зі своїми культурно-національними особливостями. Об'єктом вивчення є український світ як культурно-історична реальія, що постійно змінюється на основі традиційно-усталених особливостей.

Проводиться робота над впровадженням програми "Український світ" в середніх загальноосвітніх школах групи С у Хорватії. Слід зазначити важливість і перспективність роботи у даному напрямі на майбутнє, оскільки в Хорватії традиційно вивчалася русинська мова і лише декілька років тому було розпочато вивчення української мови й українознавчих предметів. Тривають переговори про впровадження освітньої концепції, розробленої науковцями Центру українознавства, у школах Іспанії та Португалії.

Дослідження й аналіз шкільництва українського зарубіжжя дають нам підстави стверджувати: у багатьох країнах проживання українців до цього часу не сформувалася система української освітньої роботи не лише

через відсутність підтримки з боку держав, але і через слабкість і неорганізованість самих українських громад. Більшість із них концентрує зусилля на культурно-мистецькій діяльності та успіхи там значно вагоміші. Стосовно освітніх питань, то вони вирішуються переважно завдяки розумінню та підтримці з боку шкільної громадськості та дирекцій шкіл. Наша позиція в даному питанні чітка і послідовна – для забезпечення своїх культурно-освітніх потреб потрібна, насамперед, організованість та активність самої української громади, готівність до відстоювання власних інтересів. Справа наразі полягає в тому, що вищий тип взаємодії – на відповідному міжнародно-правовому рівні – можливий лише на груповому рівні. Тобто тоді, коли саме громадські організації, їх органи чи установи в діаспорі співпрацюють із відповідними громадськими чи державними установами й організаціями України. Закордонні українці повинні перестати чекати і сподіватися лише на підтримку Української держави. Спираючись на законодавчу базу країни поселення, вони можуть і повинні добиватися виділення відповідних фінансів на відкриття та функціонування українських шкіл і класів.

Аналізуючи сучасні перспективи світового розвитку маємо усвідомити незаперечний факт – освіта загальнонародський ресурс і її цінність на тлі глобалізаційних процесів зростає. Українці в країнах поселення є громадянами цих держав, вони працюють на ці держави, створюючи їхню економічну і політичну могутність, а відтак мають повне право на задоволення своїх національних культурно-освітніх потреб.

1. Державна національна програма "Освіта. Україна XXI століття". – К., 1994. – С. 9. 2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996. – С. 8. 3. *Магочий П.* Національні культури і університетські катедри: Інавгураційна лекція 22 жовтня 1980. – Торонто, 1980. – С. 6. 4. Педагогічні проблеми та дидактичні поради: Матеріали вишкільного курсу для учителів суботніх шкіл. – Мюнхен, 1969. – С. 87. 5. *Піскуп В.* Освіта українського зарубіжжя: питання взаємокультурного проникнення в країнах проживання // Освіта в українському зарубіжжі: Мат. I Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2001. 6. *Попок А. А., Лазебник С. Ю.* Історична батьківщина – діаспора: Європейський досвід взаємин. – К., 2003. – С. 7. 7. *Русова С.* Націоналізація школи // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С. 59. 8. *Удовенко Г.* Проблеми української діаспори в Російській Федерації (законодавчо-правові аспекти) // Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 22 грудня 2003 р. – К., 2004. – С. 47. 9. *Янів В.* Українська етнопсихологія і наш національний виховний ідеал // Нар. творчість та етнографія. – 1998. – № 5–6. – С. 69.

Надійшла до редколегії 25.08.05

Я. Файзулін, асп.

ЗИМОВИЙ ПОХІД 1921 РОКУ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Розглядаються історіографія та джерела II Зимового походу армії УНР. Значна увага приділяється українській емігрантській історіографії, яка була малодоступною для українського загалу. Вперше зазначаються документальні джерела, які довгий час зберігалися у спецфондах радянських архівів. І лише в умовах незалежної України з'явилася можливість їх використовувати для наукових досліджень.

This article examines the historiography and sources of second winter campaign by UNR army. The substation attention focus, on Ukrainian émigré historiography, which was inaccessible for Ukrainian society. The documental sources, which Dept for a long time in the special funds of soviet archives, denoted for the first time. And only in conditions of Ukraine independence we have possibility to use them for scientific researches.

У час, коли Україна постала перед світом, як суверенна держава, а український народ – як цілісна нація, виникла необхідність продемонструвати світові, що процес формування цих основ не був одноденним, а досить тривалим і поступовим. Однією з його ланок був національно-визвольний рух українського народу на початку 20-х рр. XX ст., з апогеєм у листопаді 1921 р.

Мета даної публікації полягає у систематизуванні історичних знань, з даної тематики, які накопичилися протягом багатьох десятиліть і показати різницю, на прикладі Зимового походу 1921 р., у ставленні до національно-визвольної боротьби українського народу радянської історичної науки й істориків української діаспори.

Українська історична наука була розділена на два напрями: радянську та закордонну (української еміграції), які розвивалися у різних соціально-економічних і політичних умовах. Перебували під впливами різних ідеологій, стояли на принципово різних позиціях у висвітленні історичних питань, особливо тих, які пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу. До першої – належали радянські історики, до другої – західноукраїнські й історики української діаспори. Протягом існування радянської тоталітарної системи відбувалася боротьба між представниками цих наукових течій.

При цьому треба зауважити, що у середовищі українських емігрантських істориків не було єдності. Найгостріша боротьба відбувалася між прибічниками націоналістичної та соціалістично-народницької течії. Прихильниками першої були – Є. Коновалець, М. Андрусак, Є. Маланюк, П. Чулий, які позитивно ставилися до підготовки всенародного повстання проти більшовицького гніту – з метою визволення з-під окупаційної влади та створення власної держави.

Політичними антиподами націоналістичної течії був соціально-народницький напрям, представники якого: М. Грушевський, В. Винниченко та М. Шаповал. Вони зробили значний внесок у дослідженні Української революції. Проте, їхня відверто пробільшовицька орієнтація звужувала розуміння революційних процесів. Вони засуджували повстанство, дії Головного Отамана, Листопадовий похід називали авантюрою Петлюри та польської влади. Ними засуджувалися будь-які виступи проти радянської влади. Зрештою діяльність представників цього напрямку негативно вплинула на підготовку Зимового походу 1921 р.

Одним з осередків, який займався дослідженням визвольних змагань українського народу, була видавнича спілка "Червона Калина". Заснована у Львові, у 1922 р., українськими комбатантами. Нею друкувалися спогади учасників визвольної війни. Більші – видавалися окремими книжками, менші – публікувалися в періодичних органах цієї спілки – "Літописі Червоної Калини", який виходив з 1929 по 1939 рр., та "Історичному календарі-альманасі Червоної Калини", який почав друкуватися в 1922 р. і припинив своє існування напередодні другої світової війни, у 1939 р. Серед них, найбільш важливими для вивчення Листопадового рейду є спогади учасників цієї військової акції: Ю. Отмарштайна [14], В. Заріцького [9], сотн. Петренка [16] та ін.

Еліта військової еміграції, яка перебувала на берегах Польщі, згуртувалася у Українському Воєнно-Історичному Товаристві [32], місцем перебування якого було м. **Каліш**, а згодом – Варшава. Це товариство теж видавало свої періодичні видання. Тут побачив світ військово-науковий журнал "До зброї", військово-науковий

© Я. Файзулін, 2006

журнал "Табор" (до 1939 р. було надруковано 37 номерів). Окрім цього, товариство видало десять збірників матеріалів до історії українського війська, під назвою "За державність" (1927–1939), де розміщувалися спогади та спроби історичних нарисів, що стосувалися певних військових частин армії УНР, або висвітлювали окремі події з української революції. Більшість з цих праць друкувалися окремими книгами та збірниками. Зокрема, в 1932 р., у **Каліші**, було опубліковано збірник спогадів учасників Другого Зимового походу – І. Ремболовича [20], М. Чижевського [30] і багатьох інших, під назвою "Базар".

Але, потрібно зазначити, що видавнича справа цього періоду мала й чимало недоліків. По-перше, вона не була чітко впорядкованою. По-друге, автори праць часто підходили до видань не з позиції науковості, а за критерієм лише купецького інтересу, коли потрібно було випустити книгу, брали наспіх якогось відомого учасника визвольних змагань, який писав свої спогади, або диктував їх журналістам. Проте, не всі спогади друкувалися так. Деякі автори перед тим, як видати якісь історичні матеріали, перевіряли за допомогою всіх можливих джерел. Тому є неоднаковою вартість виданих, навіть одним видавництвом, історичних матеріалів.

Ситуацію ускладнювало ще й те, що в бібліотечних збірках поза межами СРСР не вистачало центральних українських періодичних видань. Навіть найкраще забезпечена поза радянським кордоном бібліотека Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові не могла доукомплектувати українських часописів періоду національної революції.

Інші установи, наприклад, Музей Визвольної Бороти України [2], створений у 1925 р., Український Історичний Кабінет при архіві Міністерства Внутрішніх Справ у Празі [8], Бібліотека ім. С. Петлюри у Парижі [4], мали ще гірше забезпечення.

Однією з найкращих праць до історії українсько-більшовицького протистояння є дослідження П. Шандрука [31], у якому вміщено документи Генерального Штабу армії УНР.

Значних успіхів історична школа державницького напрямку здобула на початку 30-х рр. ХХ ст. У цей час на німецькій мові вийшла праця Василя Кучабського [34], що розповідає про історію боротьби Західної України з Польщею та більшовиками. Надруковано монографію О. Шульгіна [33], у якій поряд з висвітленням роботи державних установ УНР, розповідається про формування тоталітарного культу С. Петлюри.

Важливого значення для дослідження Зимового походу відіграють праці Головного Отамана, Голови Директорії УНР С. Петлюри [15]. Оскільки, вони найкраще характеризують його особу і ту політику, яку він проводив.

Про підготовку Зимового походу 1921 р. і конфлікти, що виникали між С. Петлюрою та Ю. Тютюнником розповідає праця І. Мазепи: "Петлюра на Україну не поїде. Петлюри – нема чого їхати на Україну – хто підготовляє повстання, той і мусить керувати під час самого бою" [13, с. 209].

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. з'являються праці нової когорти емігрантських істориків. Серед яких найбільш відомими були студії О. Терлецького [23], Н. Полонської-Василенко [17], І. Лисяка-Рудницького [12]. Всі вони мають загальноісторичний характер і повстанський рух поч. 20-х рр. ХХ ст. у них згадується побічно.

Значна кількість спогадів та історичних праць друкуються у емігрантській пресі – журнали "Вісті Братства кол. Вояків. УД УНА.", "Вісті Комбатанта", "Українські вісті", "Український історик" та ін.

У радянській Україні розгляд цього періоду нашої історії був зосереджений у так званій "Істпарті" (Історія Комуністичної Партії (більшовиків) України).

Усі події Української революції 1917–1923 рр., у тому числі й Листопадовий рейд, не розглядалися окремо, а досліджувалися в єдиному ракурсі, як боротьба радянської влади з "контрреволюцією" і "білогвардійщиною" [3, с. 3].

Перші радянські праці, які стосувалися "петлюрівського" повстанства, писалися вищим партійним і військовим керівництвом – Х. Раковським [19], Р. Ейдеманом [7]. У цих працях засуджувалася боротьба українського народу за державну та національну самостійність, і характеризувалася ними як прояви бандитизму.

У 1924 р/ надруковано спогади ген.-хор. Ю. Тютюнника [24], у яких у загальних рисах відтворено його біографію. Проте стиль написання цих спогадів викликає сумніви щодо їх автентичності. Адже написані вони з пробільшовицьких позицій.

З 1926 р. продовжується ідеологічний наступ на "петлюрівщину", зумовлено це перш за все смертю самого Головного Отамана. Видаються праці радянських істориків – М. Какуріна [6], Б. Козельського [11], М. Філіпова та ін.

Репресії 30-х рр. внесли свої корективи в історичну науку. Відбулися гоніння академічних установ, унаслідок цього припинилися будь-які серйозні історичні дослідження. Частина праць, що була видана до цього часу зникають з наукового обігу. Ті ж поодинокі монографії, що видавалися не мали жодних відомостей про селянські повстання початку 20-х рр. ХХ ст. [22].

Чистка "прихильників націоналістичних ухилів", на початку 30-х рр. не оминула й "Істпарту" і його видавничого органу. Після неї, історію опанування більшовиками України почав писати "Партвидав" Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України.

Лише на початку 40-х рр. з'явилося декілька праць, які розповідали про "успішну" боротьбу радянської влади з "петлюрівським бандитизмом", та про підтримку селянства в цьому питанні, а саме – статті І. Премислера [18] та А. Слюсарського [21].

Протягом першої половини 50-х рр. ХХ ст. тема селянських повстань взагалі зникає з доробку радянських істориків. Ті нечисленні праці, що й виникали, применшували роль повстанства, або взагалі заперечували його існування. У таких умовах, інформацію, яка хоч якось стосувалася повстанських тем можна було отримати із праць, тематика яких була суміжною з повстанською: із праць у яких розглядалася історія військових частин, каральних органів, міжнародних відносин.

Протягом 70–80 рр. повстанських тем торкалося декілька радянських істориків – О. Кучер, І. Тріфонов, Д. Голінков [3]. У цих працях лише декілька рядків відводилося Зимовому походу 1921 р. Їхні автори не відходили від тенденційного осмислення цього явища: "Наконец-то петлюровцы осуществили свой долго вынашиваемый план вторжения на украинскую землю. Они надеялись, что им удастся привести в движение созданные ими на Украине подпольные организации и вовлечь крестьянство в антисоветское восстание. Но ни крестьяне, ни рабочие не поддержали "тютюнниковский рейд" [3, с. 140].

Якісно новий етап у розробці селянських повстань початку 20-х рр. і Зимового походу 1921 р. розпочався після розпаду Радянського Союзу. Це зумовлено чергою причин – зникнення партійного тиску на істориків, можливістю спілкування з закордонними дослідниками, що дало змогу обмінюватися інформацією, відкриття значної кількості раніше засекречених архівів.

Виходять нові праці, присвячені Листопадовому рейду армії УНР. Зокрема, праця Р. Коваля [10], створена на основі документів з Державного Архіву Служби Безпеки України. У якій надруковані короткі біографічні відомості воїнів УНР розстріляних під Базаром, наприклад: "119. Бичко Стефан Якович. Народився 1898 р. у с. Дерменка Катеринославської губернії. Українець. Селянин. Малограмотний. Безпартійний... Під час Зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон, будучи тяжко пораненим. Розстріляний 23 листопада 1921 р. у м. Базар. Реабілітований 23 листопада 1998 р." [10, с. 50]. Публікується значна кількість спогадів з цієї теми [5], здійснюються спроби комплексного дослідження Листопадового рейду, однією з перших у цьому напрямі є монографія В. Вериги [1]. Однак, значним недоліком цієї праці є те, що автор для її написання не використав архівних матеріалів.

Джерельна база для сучасного дослідника є досить широкою. За ступенем інформативності та достовірності джерельні матеріали поділяються на декілька груп. Найбільш інформативними та достовірними, на нашу думку, є документи, що пов'язані з органами, які займалися підготовкою всенародного повстання, а саме матеріали ППШ і ДЦ УНР. Оскільки, вони були найбільше наближені до цієї роботи. Інформація, яка в них подавалася, направлялася нижчестоящим органам у формі наказів, що виключало дію деяких суб'єктивних факторів: вона була зібрана з декількох джерел, що давало можливість аналізувати їх комплексно. Здебільшого це були конкретні вказівки щодо підготовки всенародного повстання, у яких значно менше перебільшень.

Архів Директорії й уряду УНР спочатку перебував на зберіганні в будинку Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. у Львові. Але, оскільки документи не були власністю НТШ, до них було відповідне відношення. Вони зберігались у підвальному приміщенні, де було волого, через це частину матеріалів з архіву уряду УНР було втрачено. Справа щодо цього архіву розглядалася на одному із засідань НТШ. Пізніше, на нього звернув увагу меценат української науки на Західній Україні, митрополит Андрій Шептицький. За його сприяння документи, що залишилися було перевезено у збудовану за кошти митрополита "Бібліотеку Студіону". Про важливість документів, що зберігалися в архіві свідчить той факт, що одразу після захоплення Львова ними зацікавилися комуністи. І під час другої світової війни більшість матеріалів з архіву УНР було втрачено, а ті, що залишилися потрапили до органів радянської влади.

Українські історики, які працювали в умовах тоталітарної комуністичної системи не мали доступу до цих документів. Вони, навіть, не могли знати, які з українських державних актів потрапили в "чужі" руки. Про це, можна було здогадуватися на основі деяких публікацій радянських дослідників.

В умовах незалежності було відкрито частину спецфондів і науковці отримали можливість опрацьовувати ці документи в українських архівах. Перш за все, у Центральному Державному архіві Вищих органів влади України (ЦДАВОВУ), Центральному Державному архіві Громадських організацій України (ЦДАГОУ) та інших центральних та обласних архівах.

Велика кількість документів про підготовку Зимового походу 1921 р. і всенародного повстання зберігаються в фонді Партизансько-повстанського Штабу при головній команді військ УНР. Вони стосуються організації контрольно-розвідних пунктів, які відігравали важливе значення при підготовці Зимового походу 1921 р., і їхніх

функцій, а саме: "На контрольні пункти покладається: 1. Відправка на Україну осіб, які надсилаються П. Штабом і приймаються прибуваючих з України; ведення їм контролю та учота... 2. Розвідка ворожих сил на терені України..." [27]. У цих матеріалах міститься інформація про чисельність та дислокацію більшовицьких військ на Україні у вересні 1921 р., з яких видно, що більшовики знали про передбачувані напрями розгортання Листопадового походу: "Загальну кількість большевицьких військ на терені України можливо рахувати від 180 тис до 250 тис. багнетів, від 30 тис. до 60 тис. шабель (не рахуючи військ місцевих, формуємих та спеціального призначення. Найбільш густе скупчення большевицьких військ помічається в районі Камянець-Хмельник-Сквира-Черкаси-Умань-Ямпіль на р. Дністер. В цьому районі скуплено біля 6 піших та біля 7 кінних дивізій, причому найбільш густо обсажені румунський кордон від Камянця до Ямпіля та р. Буг. Другим районом обсадженим большевицькими частинами порівнюючи густо являється південний кордон Румунського кордону, а саме: Балта-Вознесенськ-Херсон-Одеса (4 піших та 3 кінних)" [27, спр.14, арк.18]. У цьому ж фонді зберігаються документи, що відображають структуру розвідувальної служби УНР, взаємодію з іншими повстанськими силами, наприклад – Б. Савінковим, про початок і перебіг II Зимового походу [27, спр. 17а].

Збереглися зразки документації, яка заповнювалася окремими українськими розвідниками, що поверталися з завдань: "Квєстїонар перєслухання розвідників власних", "Лїсти перєслухання розвідників" та ін. [27, спр.17а]. З них ми можемо дізнатися про повстанський рух в Україні та про підготовку всенародного повстання, яке мало розпочатися з приходом армії УНР.

Матеріали, що розповідають про організацію розвідки Генеральним Штабом армії УНР – "Організаційні звіти", "Рапорти начальників етапової секції", а також документи, які показують, що інформація, яка потрапляла до ППШ, досить часто, була неправдивою: "Основні принципи всякого донесення достовірність і своєчасність. Як донесення не відповідає їм, то воно не має ніякої вартості. Відомості, надані в Вашому звіті відносно дислокації совіцьких військ на Україні цілком неправдиві" [27, спр.70, арк.24].

Частина документів, що розкривають настрої серед української еміграції, структуру повстанських сил, зокрема, повноваження начальників груп та начальників районів зберігаються у фонді Міністерства іноземних справ УНР: "Командуючий групою підлягає Начальнику Генерального Штабу. Користується правами Командіра дивізії. На терені своїх районів він являється старшим Начальником, як над військовою так і над цивільною владою. Він передає завдання одержані одержані від Генштабу Начальникам районів і слідкує за їх виконанням..." [29]. У цьому фонді зберігається значна кількість матеріалів про підготовку та перебіг Листопадового рейду [29, спр. 530].

Багато корисної інформації з даної теми можна отримати з документів Головного управління Генерального Штабу УНР, а також Канцелярії Директорії УНР.

Другою групою джерел є документи вищих органів радянської влади, частина з яких опублікована, а частина зберігається в зазначених архівах. При дослідженні цих матеріалів потрібно враховувати вплив суб'єктивних факторів, оскільки, установи, що створювали ці документи боролися з повстанцями. Відповідно, негативно до них ставилися, що ми бачимо з текстів документації.

Протоколи засідання Політбюро ЦК КП(б)У, про посилення каральних органів на Правобережній Україні на поч. 1922 р., щоб не допустити всенародного повстання весною 1922 р.: "Слушали: О временном сокращении карательных органов ЧК на правобережье. Постановили: Признать, что правобережье остается угрожаемым по бандитизму, ввиду чего считать необходимым сохранения права за ЧК вынесения высшей меры наказания..." [25], а також протокол засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 2 січня 1924 р. [25, спр.48, арк.4], на якому розглядалася амністія ген. Ю. Тютюнника зберігаються у фонді Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, разом з великою кількістю інших документів, що стосуються Зимового походу 1921 р.

Матеріали, про спроби радянської влади розділити українське повстанство, через створення УНК на чолі з С. Маркотуном [26], роз'єднати українське військо, шляхом проведення часткової амністії [26, спр.28] знаходяться у фонді Народного Комісаріату закордонних справ УРСР. В цьому фонді зустрічається багато документів керівництва повстанням, а саме накази Головного Отамана керівникам II, III і IV повстанських груп, отаманам Орлику, Левченко та Брові [26, спр.28], про те, що всі приготування до всенародного повстання потрібно закінчити до 1 вересня 1921 р., благословення С. Петлюри солдатів та офіцерів армії УНР, що вирушали на Україну: "Генералу-хорунжому Ю. Тютюннику. Пане генерале, виряджаючи Вас, П. Штаб та старшин з козаками на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московських ворогів, від цілого серця хочу побажати успіху в тій важкій боротьбі, яку прийдеється провадити на Україні. Прошу передати старшинам, козакам мій привіт, а при розпочатті справи з'ясувати їм всю історичну вагу та патріотичне значення того великого акту самопосягати, який вони виявлять, вирушаючи на Україну, щоб від ворогів її звільнити та розпочати працю для національно-державної відбудови її. Щасти Боже і Вам і всім старшинам та козакам, що вирушають в далеку та тяжку дорогу. Успіху і слави, на добро і щастя нашої Батьківщині..." [26, спр.28, арк.26], матеріали, які стосуються Бесарабської групи А. Гулого-Гуленка [26, спр.567], звіт на 14 грудня 1921 р. – про розгром армії Тютюнника: "Отряд Тютюнника разбит дивизией тов. Котовского в 70–80 верстах от Киева в направлении на Коростень. Тютюнник скрылся" [26, спр.567, арк.24] та інші документи зберігаються у цьому фонді.

Серед матеріалів Постійної Наради про боротьбу з бандитизмом при Раднаркомі УРСР зустрічаються протоколи допитів учасників походу [28], відомості про влиття більшовицьких таємних агентів в повстанську мережу, а також центральні установи УНР, що займалися підготовкою всенародного повстання та Зимового походу 1921 р.: "Новицкий Владимир недавно прибыл от Петлюры в Елисаветградский уезд в качестве организатора повстанкома и предложил Петренко (сексрторудник) вступить в число членов такового. Петренко согласился и был принят" [28, спр.11]. У цьому фонді зберігається значна кількість документів, що стосуються Листопадового рейду.

Третьою групою джерел є мемуари та спогади учасників тих подій. При їхньому дослідженні потрібно звертати особливу увагу на ту обставину до якого табору належали автори цих праць. Оскільки, майже кожен з них, якщо він належав до повстанців, намагався в найкращих тонах змалювати ці повстання. Відповідно, якщо належав до борців з повстаннями – засуджував дії

опонентів, і пишучи про боротьбу з повстанцями відстоював позиції радянської влади.

Найбільший вплив суб'єктивних чинників спостерігається в іншій групі джерел – у матеріалах радянських, а також українських емігрантських періодичних видань того часу. Оскільки, вони відстоювали позицію тієї сторони, яка утримувала видавництво.

Найбільшими центральними виданнями КП(б)У були "Пролетарская Правда", "Більшовик", "Вісті" та значна кількість інших центральних і місцевих видань. Інформація, що в них подавалася, проходила попередню обробку партійними цензорами та відображала погляди партії на те чи інше питання.

Найвідомішими періодичними виданнями української еміграції були: "Літопис Червоної Калини", "Календар-альманах Червоної Калини", "До зброї", "За державність". У них здебільшого друкувалися спогади учасників Листопадового рейду. Кількість цих видань була значно меншою, ніж кількість радянських видань, що зумовлювалося фінансовими можливостями сторін.

Не дивлячись на те, що проводилася величезна робота з дослідження даної теми, до нашого часу, не створено жодної праці, яка б на основі комплексного аналізу різних груп джерел, висвітлила всі сторони Листопадового рейду. Тому є можливість для сучасних істориків поглибити вже існуючі знання і внести свій вклад у розробку цієї важливої теми.

1. *Верига В.* Листопадовий рейд. – К., 1995. 2. *Вісті Музею Визвольної Боротьби України.* – Прага 1925–1938. – Ч. 1–22. 3. *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. – М., 1986. – Кн. 2. 4. *Додаток до паризького "Тризуба"* від 25.5.1936. 5. *Другий Зимовий похід.* Листопадовий рейд. Базар. Фондація ім. О. Ольжича. – К., 1995. 6. *Ейдман Р., Какурін Н.* Громадянська війна на Україні. – Харків, 1928. 7. *Эйдман Р.* К вопросу о борьбе с бандитизмом // *Армия и революция.* – 1922. – № 2. – С. 3–6. 8. *Животко А.* Десять років Українського Історичного Кабінету (1930–1940). – Прага, 1940. 9. *Заріцький В.* Випад повстанчого загону: від Гусятина під Київ 1921 р. // *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік.* – 1931. – С. 87–97. 10. *Коваль Р.* Рейд у вічність. – К., 2001. 11. *Козельський Б. В.* Шлях зрадництва і авантюри (Петлюрівське повстанство). – Харків, 1927. 12. *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе : У 2 т. – К., 1994. 13. *Мазела І.* Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР // *Україна в огні й бурі революції 1917–1921.* II Зимовий похід. III Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – Дніпропетровськ, 2002. 14. *Отмарштайн Ю.* До історії повстанчого рейду ген.-хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. Доклад Головному Отаманові // *Літопис Червоної Калини.* – 1930. – Ч. 7–8. – С. 17–20. 15. *Петлюра С. В.* Вибрані твори та документи / Уклад. Л.В. Голота. – К., 1994. 16. *Сотн. Петренко.* Листопадовий Рейд 1921 р. через польсько-український кордон (Спомин з II Зимового Походу в листопаді 1921 року) // *Літопис Червоної Калини.* – 1934. – Ч. 6. – С. 6–8. 17. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : У 2 т. – Мюнхен 1976. 18. *Премыслер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921) // *Военно-исторический журнал.* – 1940. – № 9. – С. 38–45. 19. *Раковський Х.* Красная армия и борьба с бандитизмом. – Харьков, 1921. 20. *Ремболович І.* Рейд 1921 р. // *За державність.* – № 3. – С. 156–171. 21. *Слюсарський А. Т.* Комитеты незможных селян в борьбе с бандитизмом // *Научн. Зап. Украинской академии социалистического земледелия им. Артема.* – Харьков, 1941. – Т. III. 22. *Сушино-Хоменко.* Одміни і банкрутство українського націоналізму. Історико-публіцистичні нариси. – Харків, 1927. 23. *Терлецький О.* Визвольна боротьба українського народу. – Лондон, 1950. 24. *Тютюнник Ю.* 3 поляками проти України. – Харків, 1924. 25. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 29. – Арк. 59. 26. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 87. 27. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 17а. – Арк. 113. 28. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 11. 29. *ЦДАВОВУ.* – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 425. 30. *Чижевський М.* 15 діб на окупованій Москвою Україні // *За державність.* – 1932. – № 3. – С. 140–155. 31. *Шандрук П.* Українсько-московська війна 1920 р. – Варшава 1933. 32. *Шанковський Л.* Нарис української воєнної історіографії // *Український історик.* – 1970. – № 4. 33. *Шульгін О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – Париж, 1934. 34. *Kutschabsky W.* Die Westukraine mit Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934.

Надійшло до редколегії 22 09 05

**СИМВОЛИ-ОБЕРЕГИ В ЕЛЕМЕНТАХ УКРАЇНСЬКОГО КОСТЮМА
ЯК ВИЯВ ХУДОЖНЬОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗНОГО СВІТУ
(НА МАТЕРІАЛАХ ФОЛЬКЛОРУ)**

Висвітлено питання, що українське вбрання є однією із найважливіших національних ознак. Подано приклади, де описано символи-обереги народного вбрання на матеріалах українського фольклору.

In article the question is covered that the Ukrainian clothes are by one of the most important of national Ukraine attributes. The examples are submitted, in which are described symbols-defencers of national clothes on the Ukrainian folklore materials.

Народний одяг – один із основних компонентів традиційної культури українців. Його своєрідність упродовж століть була створена різними формами народного вбрання, яке відповідало не лише природно-географічним умовам, трудовій діяльності українців, але й естетичним уподобанням, традиціям і звичаям. Сьогодні, як ніколи, важливо досліджувати та зберігати нетлінну культурно-мистецьку спадщину нашої нації, той світ народного вбрання, який зафіксувався і живе у народному фольклорі, оспіваний народною піснею та тісно переплівся з народною хореографією.

Національний костюм концентрує високі культурні й емоційні якості нашого народу, є унікальним зразком і показником духовної та матеріальної культури нації. Він виконує пізнавально-народознавчу роль, віддзеркалює той знаково-символічний світ, створюючи образ українця.

Українське вбрання – одна із найважливіших національних ознак. Коли ми говоримо – "українець", "білорус", "казах" тощо – обов'язково хочеться зауважити на особливостях національного одягу, проявах традиційної культури. Національний костюм кодує людські цінності і, разом із тим, є їх виразником. Народний стрій тісно пов'язаний з духовним життям народу, з родинними обрядами, а також з обрядодійствами календарного циклу. Слід відзначити, що народний одяг не лише захищав від холоду чи спекотного сонця, але мав і символічно-оберегове значення.

У багатьох фольклорних творах ідеться про людей, які виготовляли одяг, процес виготовлення, сировину, з якої виготовлявся одяг. Звичним явищем було власноручне майстрування костюма з домотканого полотна. Виготовлення тканини, пошиття й оздоблення вбрання – важка праця, яку майже повністю виконували молоді дівчата та жінки. У народній пісні згадується:

"Ой пряду, пряду, спатоньки хочу.
Ой склоню я голівоньку
На білу постілоньку,
Може, я й засну..."

В іншій пісні відбито цілий процес трудових дій, послідовність виготовлення полотна, починаючи з сіяння конопель:

"А вже чужії жінки конопельки сіють,
а моя чепурушка ані думає..." [4, с. 401].

Далі співається про те, як конопельки "вибивають, мочать, тіпають, прядуть" і, нарешті, "полотно виробляють".

Варто зазначити, що народне вбрання вирізнялося і соціальною функцією, яка регламентувала вибір матеріалу з якого виготовляли одяг, оздоблювали його дорогоцінними прикрасами. Заможні, багаті люди носили вбрання із шовкових, парчевих тканин, оздоблених мереживом, дорогоцінним камінням, вишивкою тощо. В одній із жнивварських пісень, записаній М. Максимовичем говориться:

"Наша пані молода,
На ній сукня золота.
На ній сукня шастує,
Свої женчики частує.
Іди, пані, не бійся, в черевички одійся..." [6, с. 124].

Часто у фольклорних творах згадується і власне називається тканина, з якої виготовлено одяг. В одній весільній пісні, яку записав Зоріан Доленга-Ходаківський, зазначається:

"Моя Марисю, хороше ти удалася,
В оксамитні суконьки вбралася,
Оксамитні суконьки до землі,
Червоні черевички на носі..." [15, с.17].

У багатьох колядках і щедрівках присутнє бажання возвеличити господаря, прославити достаток і благополуччя в родині, тому й звертається увага на багатий одяг, а господаря називають паном:

"Гой ти, наш пане, наш Іване,
У тебе вдома так, як у раю...
У тебе шуби соболевії, а горностаї
королевії, у тебе жупани, як у пана..." [5, с. 30].

Прикладом є щедрівка, записана Лесею Українкою:

"Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на весь вечір!
А я знаю, що пан дома,
Сидить собі кінець стола.
А на ньому шуба-люба,
А в тій шубі калиточка,
А в тій калиточці сім червінців..." [7, с. 129].

У фольклорних творах коштовний одяг, прикраси називають "дорогоє сукно", "золотий серпанок", "шовкова хустка", "срібний пояс", "дорогі коралі" тощо.

Великий масив усної народної творчості оспівує одяг простих, незаможних людей:

"А у тих багачок та по сім сорочок,
А у мене одна, та все біла щодня..." [13, с. 438].

Звичайно, бідний одяг як і сама бідність, викликає співчуття до його власника, але у цих піснях підкреслюється чесна праця, бажання дотримуватися чистоти, почуття гідності та якоїсь особливості й індивідуальності. В одній народній приказці говориться:

"Пізнають хлопці і в драній сорочці,
аби полики вишиті" (*драній* – мається на увазі старій).

Можна зазначити те, що, дотримуючись проведення родинних обрядів, обрядодійств календарного циклу, де використовували різні елементи народного вбрання, за допомогою фольклорних текстів маємо можливість проаналізувати світогляд наших пращурів, наповнений людськими цінностями, символами-оберегами. Це є вияв внутрішнього мікросвіту українців через художнє слово.

Найдавнішим різновидом та основою жіночого та чоловічого вбрання була сорочка. Вона відіграла важливу роль у багатьох обрядах, упродовж усього життя служила людині оберегом і мала яскраво виражений знаковий характер. Новонароджену дитину загортали в батьківську сорочку, щоб вона була здоровою. В Україні існував звичай – після купелю загортали дівчинку в сорочку матері, а хлопчика – в сорочку батька.

Микола Сумцов вбачав у цій обрядодії знак засвідчення кровної спорідненості батька та дитини [9, с. 88]. За давнім повір'ям продати свою сорочку – означало продати своє щастя. Інколи малолітнім дітям одягали сорочку навиворіт від "поганих очей". В Україні здавна вірили, що сорочка, вишита рідною чи близькою людиною, дарувалася на добро, хороше життя, була оберегом. Готуючись до весілля, дівчина обов'язково повинна вишити сорочку своєму судженому. В одній веснянці процес вишивання сорочки переплітається з очікуванням дівчиною свого нареченого:

"Шовком да біллю вишиває,
своєму милому пересилає..."
[8, с.80].

Про весільну сорочку, вишиту символічними зображеннями, мовиться і в одній колядці: на Дунаю, на бережку стояв золотий корабель, там сиділа красна панна, шила й вишивала братові сорочку до весілля. На комірці – зоря й місяць, на пазушках – райські пташки, на рукавах – сивці-голубці, на подолках – тури й олені:

"Як ти, брате, будеш женитися
Місяць і зоря будуть світити.
Райські пташки будуть щебетати.
Сивці-голубці будуть гукати..."
[10, с. 422–423].

У наведеному прикладі ми зустріли опис не лише процесу виготовлення сорочки, але й підбір малюнків для вишивання, які мали своє символічне значення. Усе це пов'язано зі світоглядними уявленнями наших пращурів, цілої системи міфологічного мислення.

Вишивка на сорочці й інших елементах українського костюма характеризується зображеннями, які символізують небесні світила, райські птахи, світове дерево тощо. У самому виробничому процесі часто беруть участь надприродні сили – сонце, місяць або вітер.

В одній коломийці співається:

"Гей, закладу білі нити та й си ляжу спати –
Вийде місяць серед неба та й си возьме ткани"
[12, с. 19].

Важливим і багатозначним елементом у національному вбранні є чоботи. Крім чобіт у вжитку, особливо у жінок, були і черевики, які шили не тільки з кольорової шкіри, а й з міцної дорогоцінної парчі. Черевики ще називали сап'янцями. Найчастіше сап'янці носили заміжні жінки. У народній приказці говориться: "Кому хустка на голову, тому й сап'ян на ногу, а в кого стрічка в косі, в того й парча на носі" [2, с. 522].

Дуже гарно описується в українській народній казці "Золотий черевичок" як дівчина-сирота "убралася, в золоті черевички, вбулася і поїхала... Вона як увійшла, то й церкву осіяла" [14, с. 153]. Червоний колір взуття оспівується у весільних піснях як гарна ozdoba для святкового вбрання:

"Січеная калинонька, січеная.
А вже наша Марися звінчана.
Червонії чобітки на носі,
Що купив Іванко в дорозі" [11, с. 430].

Червоний колір чобіт асоціюється з кольором калини – символом дівочої незайманості. У весільному обряді добре відомий звичай в Україні дарувати матері молодій чоботи, який засвідчує купівлю-продаж наре-

ченої, єднання двох родів. В одній пісні, записаній Павлом Чубинським, зазначається:

"Чи се тиї чоботи, що зять дав,
а за ції чоботи дочку взяв?
Та за цюю поганую шкапину
узяв мою коханую дитину" [1, с. 60].

Символіка чобота визначається магічним значенням ноги, сліду у міфологічному світогляді як доторкання до "нижнього" світу. Своєю будовою людина є аналогом космосу, образом світу й існує в межах просторових координат: верх – низ, правий – лівий. Нога людини співвідноситься з "низом", а "низ" несе в собі ідею зачаття та народження. Отже, ноги, за давніми віруваннями, мають зв'язок зі світом предків і живих нащадків. Тому і взуття (чоботи) є завершенням костюмного вбрання внизу, служать людині як оберіг. До сьогодення зберігся весільний звичай переносити наречену через поріг. Це можна пояснити віруваннями наших предків у те, що молода буде щасливою в подружньому житті, якщо нога не ступить на поріг. За давніми уявленнями українців під порогом, як порубіжною межею, жили духи предків (домовики).

Чоботи, черевики стали об'єктом у багатьох дитячих забавлянках і колискових як символ-оберіг маленької дитини, гарного здоров'я та спокійного сну. Прикладом є всім відома забавлянка "Кую, кую ніжку":

"Кую, кую ніжку поїду в доріжку,
куплю черевички, ніжки невеличкі".

У колискових часто згадуються чоботи, які служать оберегом і захистом немовляти:

"Ой ну, люлі, люлі, налетіли гулі...
посідали гулі на воротях у червоних у чоботях.
А я піду познімаю, на ніженьки понадіваю"
[3, с. 40].

Таким чином, український народний костюм, елементи якого оспівуються у багатьох фольклорних творах, є самобутнім, багатогранним явищем культури, національним надбанням, тією невидимою ниточкою, яка єднає майбутні покоління з нашими пращурами. Національний костюм – справжнє народне багатство, феномен української культури, який потрібно глибоко поважати, гідно цінувати та досліджувати.

1. Весілля, записане в селі Млинів Дубенського повіту Павлом Чубинським (II половина XIX ст.) / Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – початку XX ст. – Рівне, 2004. – С. 60. 2. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К., 1993. – С. 522. 3. Дитячий фольклор. Народна творчість / Упоряд. Г.В. Довженок. – К., 1986. – С. 40. 4. Жартівливі пісні. – К., 1967. – С. 401. 5. Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість / Упоряд. Н. Шумада. – К., 1998. – С. 30. 6. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. – К., 2002. – С. 124. 7. Народні пісні в записі Лесі Українки та з її співу / Упоряд. О.І. Дей, С.Й. Грица. – К., 1971. – С. 129. 8. *Соколов В.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. – М., 1979. – С. 80. 9. *Сумцов М.* О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения. – 1880. – ССХП. – № 11–12. – С. 88. 10. *Таланчук О.* 100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002. – С. 422–423. 11. *Таланчук О.* 100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002. – С. 430. 12. *Таланчук О.* Українознавство. Усна народна творчість. – К., 1998. – С. 19. 13. Українська народна пісня. – К., 1936. – С. 438. 14. Українські народні казки / Укладач О. Рогінська. – Д., 1999. – С. 153. 15. Українські народні пісні в записях Зоріана Доленги-Ходаковського // Весільні обряди Рівненщини. Фольклорно-етнографічні записи XIX – початку XX ст. – Рівне, 2004. – С. 17.

Н. Авер'янова, асп.,
Т. Воропаєва, канд. психол. наук

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЦІЛІСНОЇ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*На матеріалі сучасних суспільних трансформацій в Україні проаналізовано становлення цілісної особистості.
The development of whole personality is analyzed on the materials of the transformation ukrainian society.*

*"Особистість не є вішалкою з
начіпленими на неї властивостями"*

Н. Непомняща

*"Допомогти людям стати цілісними
особистостями – це значно важливіше,
аніж допомогти їм стати математиками або
знавцями французької мови"*

К. Роджерс

Активізація глобалізаційних процесів (тотальне поширення інформаційних технологій, потік західних зразків поведінки, норм і стандартів західного стилю життя через засоби масової інформації й Інтернет, проникнення транснаціональних корпорацій у найвіддаленіші кутки земної кулі, посилення тенденцій до взаємопроникнення культур тощо) призводить до прискорення внутрішніх трансформаційних процесів в Україні, що вимагає особливо пильної уваги до проблеми формування національно свідомої та духовно багаті особистості. Адже тільки ті держави, яким вдасться зберегти свою національну ідентичність та національне обличчя, свій тип екзистенції та креативності, свій тип духовності та цілісної особистості не піддадуться глобалізаційним схемам. Отже, проблема становлення й розвитку цілісної особистості в умовах глобалізації є надзвичайно важливою.

Становлення і розвиток цілісної особистості, її самореалізація і самоствердження, якомога ширше розгортання її сутнісних сил є актуальною проблемою сучасної української гуманітаристики. Адже саме цілісна особистість може стати істотним чинником оновлення й очищення українського соціуму, а від того, яким ідеалам і цінностям вона надасть перевагу, як саме трансформується її світогляд та ідентичність багато в чому буде залежати духовне буття українського суспільства в цілому.

Для сучасної науки майже традиційним стало фрагментарне вивчення особистості: досліджуються потреби, бажання, потяги, мотиви, схильності, знання, уміння, навички, емоції, почуття, інтереси, ідеали, переконання, ціннісні орієнтації, ставлення до світу, темперамент, характер, здібності тощо. Відомий російський філософ О. Лосєв абсолютно справедливо стверджував, що "особистість як категорія нічого спільного не має з окремими та ізольованими функціями" [25, с. 151]. Але ідея цілісності людини у взаємозв'язку та єдності часово-просторових та духовно-світоглядних координат реалізується лише в окремих дослідженнях. Серед багатьох західних концепцій розвитку особистості (біогенетична (С. Холл, Е. Кречмер, З. Фрейд); соціогенетична (Е. Торндайк, Б. Скіннер); теорія ролей (К. Левін); психогенетична (Е. Еріксон); когнітивістська (Ж. Піаже, Дж. Келлі); персонологічна (Е. Шпрангер, К. Бюлер); гуманістична (А. Маслоу, К. Роджерс)) лише дві останні прагнуть до реалізації цілісного підходу.

Цілісний підхід до вивчення особистості простежується у працях К. Абульханової-Славської, Л. Божович, Л. Анциферової, О. Запорожця, Є. Ісаєва, Н. Непомнящої, С. Рубінштейна, В. Слободчикова, О. Шорохової та ін. Представники школи Л. Виготського, обговорюючи питання про цілісність особистості, намагались визначити, що саме є ядром особистості. О. Запорожець вважав, що ядром особистості є емоції й афекти; за

Л. Божович, таким ядром є самосвідомість, виражена у внутрішній позиції особистості; за О. Леонтьєвим, головне в особистості – це ієрархія мотивів; за В. Давидовим – творчий потенціал. Як головне конституюче начало особистості дослідники виділяють різні параметри. У К. Платонова – це особистісна спрямованість; у В. М'ясищева – ставлення; у О. Бодальова – спілкування; у М. Добриніна – значущість; у Д. Узнадзе – установка; у Б. Додонова – емоційна спрямованість; у В. Петровського – надситуативна активність людини; за Л. Виготським [13], ядром особистості є вищі психічні функції, за Я. Рейковським [40], – "Я-концепція". О. Асмолов, який розробляє історико-еволюційний підхід до людини, вказує, що сутнісною характеристикою особистості є її багатомірність [3, с. 16].

М. Бахтін [6; 7] вважав, що особистість (як і свідомість) є поліфонічною, багатоголосною і поліцентричною, підкреслюючи велике значення вчинку у становленні особистості. Вчинок М. Бахтін розумів як змістовну думку, яка залишає свій слід у бутті, виокремлюючи такі властивості вчинку: аксіологічність, відповідальність, одиничність, подієвість, цілісність [29, с. 35]. Вчинок, на його думку, містить у собі два моменти: змістовно-смысловий (який є позачасовим) та персональний (який є історичним і розгортається в просторі та часі). Таким чином, окреслюється один із шляхів формування цілісної особистості: вчинок як цілісний і вільний акт з'єднує як онтологічний план з феноменологічним, так і свідомість (яка, за Л. Виготським, має смислову побудову) з особистістю (яка розуміє смисл свого життя, свою роль і місце в історії). Отже, вчинок "породжує" цілісну особистість шляхом модифікації свідомості (піднімаючись з її буттєвого рівня на рефлексивний).

Прагнення виділити конституюче начало особистості є характерним і для деяких зарубіжних вчених (наприклад, інтроверсія – екстраверсія у Г. Айзенка, потяг до домінування – у К. Юнга, природжене почуття неспокою – у К. Хорні, боротьба з фрустрацією – у Е. Фромма, самоактуалізація – у А. Маслоу, самооцінка – у К. Роджерса, "риса-мотив" – у Г. Олпорта, "синтез можливого і необхідного" – у С. К'еркегора, створення власного "феноменального світу" – у К. Ясперса тощо).

Системно-структурний підхід до вивчення особистості використовували українські й російські вчені Б. Ананьєв, К. Ковальов, Г. Костюк, В. Моргун, К. Платонов, П. Пелех, С. Рубінштейн та інші. Вони дійшли висновку, що структура особистості складається з кількох підструктур: біологічно зумовленої (яка піддається тренуванню), психологічно зумовленої (яка формується через вправи), підструктури досвіду (яка формується шляхом навчання) і підструктури спрямованості (яка формується шляхом виховання). Структурно-функціональні взаємозв'язки між елементами

структури особистості будуються за двома принципами: 1) субординаційним (або ієрархічним) і 2) координаційним. Але універсальною основою, яка охоплює усі підструктури особистості, вважалась діяльність.

Діяльнісний підхід до вивчення особистості розвивали представники школи Л. Виготського – О. Леонтьєва, які підкреслювали, що сукупність різних видів діяльності, у які включається людина протягом свого життя, створюють "мережу" зв'язків індивіда зі світом, і це стає основним фундаментом для формування і розвитку особистості. Однією з головних ознак розвитку особистості вони вважали її здатність до творчості, продуктивної діяльності, досягнення суспільно й особистісно значущих результатів. І сьогодні діяльнісний підхід у вихованні особистості залишається доволі впливовим як у вітчизняній педагогічній практиці, так і у педагогічній практиці багатьох європейських країн [23].

Сучасні українські вчені обґрунтовують свої найважливіші наукові положення щодо виховання особистості відомою тезою видатного українського філософа Г. Сковороди: "Спочатку треба знайти в собі людину, а потім діяльність" [32, с. 37–40] (проти зведення особистості до діяльності виступали й відомі вчені С. Рубінштейн [34, с. 314] та Е. Юдін [39, с. 290, 301], які є вихідцями з України), а також враховують думку відомого українського психолога Г. Костюка, який зазначав, що особистість потрібно розглядати не лише в горизонтальному (діяльнісному), а й у вертикальному (тобто духовному) плані [10, с. 10–12].

Оскільки цілісність – це внутрішня єдність, зв'язаність усіх частин чого-небудь у єдине ціле [9, с. 1365], а цілісною є "така система, у якій внутрішні зв'язки частин між собою є переважаючими щодо руху цих частин та зовнішнього впливу на них" [5, с. 67], то особистість є динамічною, соціально зумовленою та внутрішньо інтегрованою системною цілісністю, яка поєднує в собі загальнолюдські, суспільно-значущі та індивідуально-неповторні (відомо, що суспільство приймає, схвалює і культивує лише ті специфічні особливості індивіда, які відповідають нормам, традиціям, цінностям, інтересам і завданням самого суспільства) характеристики, визначаючи спосіб освоєння [21, с. 213–214] індивідом різноманітних суспільних відносин, спосіб оволодіння [8, с. 60] сутнісними силами людини та спосіб реалізації [1, с. 143] індивідом своєї людської сутності. Отже, особистість – це системна соціальна якість (поняття "якість" не даремно використовується у визначенні особистості, адже сучасна наука вважає особистістю будь-яку дорослу, психічно здорову людину. І тому саме соціальні прояви індивіда визначають його "якість", адже особистість можуть розвиватись (особистість дитини) або деградувати (особистість злочинця), вони бувають високоморальними й злочинними, прогресивними й реакційними), яку набуває індивід (індивідні властивості (тип нервової системи, темперамент, природні задатки, прижиттєво набуті знання, уміння, навички та звички) зумовлюються особистісними властивостями, але не навпаки) у процесі функціонування, розвитку й усвідомлення у межах суспільних відносин (соціально-економічних, політичних, соціокультурних, етнонаціональних), унаслідок соціалізації та виховання, що дозволяє йому включатись у різні види діяльності, розгортати, змінювати, утверджувати і вдосконалювати себе, здійснювати своє ставлення до світу, пізнавати і перетворювати його. Ця цілісна система є відкритою, адже справжнє життя особистості, як зазначав М. Бахтін, розгортається "у точці незбігу Людини з самою собою" [6, с. 79]. Особистість – це об'єкт і суб'єкт культурно-історичного процесу та власного життя, ця системна

соціальна якість індивіда виявляється і формується у процесі різних видів діяльності та спілкування. Особистість – це об'єднуюче начало, яке з'єднує різні психічні процеси (пізнавальні, емоційні, вольові) індивіда, це система внутрішніх умов (що виступають опосередковуючою ланкою для зовнішніх впливів на людину) і механізмів, які зумовлюють сталість, специфічність і організацію поведінки особи.

Цілісний підхід до людини передбачає розгляд її в аспекті включеності у загальні взаємозв'язки: 1) єдність Людини і Природи (М. Бердяєв), 2) єдність Людини і Світу (С. Рубінштейн), 3) єдність Людини (як мікрокосма) і Універсума (П. Флоренський). Ці "зовнішні" підстави цілісності особистості реалізуються у її "внутрішній" цілісності, тобто у внутрішньо-особистісному словому та буттєвому центрі [2, с. 42–48], адже онтологічним ядром особистості є її ціннісно-смыслова сфера [11; 12] (саме тому апеляція до самооцінки, самоповаги та системи особистісних смислів є одним з найдієвіших виховних впливів на особистість).

У реальному житті людина постає як єдине ціле, як унікальний суб'єкт у всій різноманітності своїх загальнолюдських, індивідуально-неповторних, соціально-типових та національно-специфічних (відомо, що індивідуальне народжується саме на ґрунті національного, і лише після цього отримує статус загальнолюдського. Всі найдосконаліші здобутки людства з'явилися на національному ґрунті, і продовжували своє існування вже не тільки як національні здобутки, а й вже як загальнолюдські. Національне виступає посередником між загальнолюдським та індивідуальним, а кожна нація робить свій внесок у творення загальнолюдської невичерпної скарбниці. Адже, неможливо увійти в загальнолюдське минаючи національне, оскільки загальнолюдське відірване від національних коренів є власне теоретичною абстракцією) властивостей і проявів. Отже, людина – це тілесно-душевно-духовна цілісність. Узагальнивши дослідження В. Зінченка, Є. Ісаєва та В. Слободчикова [17; 18; 20; 36], можна стверджувати, що основними цілісними модусами людини є: організм (система біологічних і фізіологічних властивостей людини, здатна підтримувати її оптимальну взаємодію із зовнішнім середовищем), індивід (Окрема людина як особина і як самостійно існуюча істота, здатна до усвідомленого способу діяльності; представник роду *Homo sapiens*), суб'єкт (Індивід, локалізований у системі просторово-часових координат, здатний свідомо та цілеспрямовано діяти, а також певним чином ставитися до світу; носій суб'єктивного. Суб'єкт як джерело активності, спрямованої на об'єкт, постає у двох іпостасях – суб'єктивності (як основного репрезентанта душевного життя людини) і суб'єктності (як центрального душевного утворення, яке стає підґрунтям для становлення чітко окресленої самості)), особа (як самість – самість людини розміщується "на порозі між душевним і духовним буттям" [36, с. 340], але вищою інстанцією для самості є особистість), особистість (соціальний індивід, що є суб'єктом пізнання і активного перетворення світу. Саме на рівні особистості вперше постають найвищі людські прояви: духовність, здатність до творчості, моральних вчинків тощо), індивідуальність (це цілісна характеристика окремої особистості (не всякий індивід є індивідуальністю, для цього необхідно спочатку стати особистістю), сукупність неповторно своєрідних рис та унікальних особливостей, що кардинально відрізняє її від інших людей, підкреслюючи її оригінальність і самотність), універсум "Людина як універсум є її особливий образ. Універсум є повнота людської реальності; людина як універсум еквівалентна актуальній та потенційній безкі-

нечності, у ній людина постає як мікрокосм, як тотожність людському роду" [36, с. 209]. Тілесна сутність людини розкривається через її організмові й індивідні характеристики; душевна сутність – через характеристики суб'єкта й особи (як самості); духовна сутність – через особистісні "Цілісна людина як соціальна та психофізіологічна єдність виступає в будь-якому з параметрів, що характеризують структуру особистості" [4, с. 153]: задатки, темперамент, досвід (знання, уміння, навички), здібності, характер, світогляд, спрямованість, свідомість, інтелект, самосвідомість, індивідуальні Єдиний континуум індивідуальності утворюють: 1) формально-динамічні властивості, які є біологічно зумовленими та 2) суб'єктно-змістовні, які є соціально зумовленими й універсальні (тут маються на увазі характеристики, які зумовлюють жертвенні, подвижницькі, героїчні вчинки, здійснені заради людства характеристики (особистісні характеристики розглядаються як цілісні, індивідуальні – як одинично-унікальні, а універсальні – як родові визначення людського способу буття). Людина як особистість є вищою системною цілісністю усіх її складних якостей, психічних процесів, властивостей і станів, свідомості й несвідомого. Отже, розвинута особистість є цілісною, а цілісність людини є особистісною.

Реалізація цілісного підходу до вивчення людини пов'язана також з виділенням основоположних, провідних, фундаментальних підвалин особистості. Сутнісними якостями людини (які проявляються як потенційні здібності), на нашу думку, є: 1) потенційна універсальність (яка забезпечує можливість присвоєння різноманітного змісту, форм і способів життя); 2) потенційна безмежність (яка дозволяє виходити "за межі" звичайного, наявного, відомого, засвоєного); 3) здатність до ідентифікації; 4) здатність до відособлення; 5) рефлексивність; 6) інтенційність; 7) суб'єктність. Усі ці сутнісні якості мають духовну природу, вони є основою власне людського способу життєдіяльності, умовою та підґрунтям особистісної свободи, емпатії, самості, творчості та прагнення до досконалості. Вони взаємопов'язані та взаємозумовлені, оскільки функціонують як певні проєкції цілісної особистості. Саме вони утворюють систему базових підвалин особистості. Дана система є формою реалізації сутнісних якостей людини і репрезентує особистість у цілому, якісно зумовлюючи різні види активності та функціональні вияви останньої (гру, навчання, працю, спілкування, міжособистісні стосунки, творчість тощо). Системна цілісність базових підвалин особистості надає поведінці людини необхідної послідовності й стійкості.

Цілісна особистість як "...упорядкована структура духовних актив..." [38, с. 13] формується не з примусу чи чийсь волі, а за внутрішнім поштовхом самої людини, що передбачає її духовне зростання. Зазначена особливість впливає з самої сутності людини як "тілесно-душевно-духовної цілісності". Що ж саме зв'язує у єдине ціле людську особистість? Наші дослідження показують, що інтегруючою силою є ціннісно-смилова система суб'єкта, а основними засобами такого зв'язування й інтегрування є рефлексія та мотиваційно-смилові механізми. Началом, конституюючим особистість, є духовне буття, яке звернуто до іншої людини, до суспільства, нації, роду людського загалом. Саме духовний принцип зв'язує особистість з нацією, суспільством, усім людським родом у його часово-просторовому та культурно-історичному розгортанні. Саме духовний принцип допомагає особистості адекватно відповісти на світоглядні й сенсожиттєві запитання, визначити, що є найголовнішим і найціннішим для неї. Саме духовність являє собою той необхідний всім нам "соціальний винахід", ту культурну цінність, яка має бути відроджена і

засвоєна українською нацією в умовах глобалізаційного тиску. Таким чином, саме вищі, тобто духовні й особистісні рівні людини створюють підґрунтя для її цілісності (особистісний рівень – для цілісності людини, а духовний рівень – для цілісності особистості).

Оскільки духовна сутність людини характеризується визначальною роллю вищих рівнів щодо нижчих, то для того, щоб сформувати цілісну особистість, треба за допомогою рефлексії і мотиваційно-смилових механізмів: 1) інтегрувати онтологічне ядро особистості (тобто її ціннісно-смилову сферу), створюючи "духовну вертикаль" (термін В. Петренка) в індивідуальній системі цінностей і пріоритетів, втілюючи цю "вертикаль" у конкретних цілях, утверджуючи її діями, вчинками та життєвим вибором; 2) забезпечити повноцінне функціонування і розвиток системи базових підвалин особистості; 3) оптимізувати духовне буття людини (забезпечуючи особистість "духовним обладнанням" (термін В. Зінченка); вводячи її у "духовну майстерню" (термін В. Зінченка) нації та людства, створюючи умови для її духовного формотворення; стимулюючи "духопровідність" (термін В. Соловйова) між полем національної культури та особистістю; активізуючи духовний шар свідомості, який є провідним, оскільки впливає на нижчі шари – рефлексивний і буттєвий). Дані положення необхідно "перекласти" мовою сучасної виховної практики.

Багаторічна практика комуністичного виховання, керуючись тоталітарною ідеологією, принципами класової боротьби та "позаособистісним ідолом прогресу" (вислів С. Булгакова) не звертала уваги на духовний та особистісний розвиток людини, сконцентрувавши свої зусилля на її функціональному розвитку. Але без духовного й особистісного розвитку занепадав і функціональний. "Талантів багато – духу немає", – влучно охарактеризував ситуацію Б. Пастернак. З відомою формулою К. Маркса "сутність людини ... є сукупність всіх суспільних відносин" [27, с. 3] були пов'язані утопічні й демагогічні заклики до всебічного та гармонійного розвитку особистості. Цілий ряд авторів (Б.Г. Ананьєв, Б.С. Братусь, Л.П. Буюєва, В.Е. Давидович, В.П. Зінченко, Е.В. Ільєнков, М.С. Каган, В.Є. Кемеров, Ф.Т. Михайлов) звертали увагу на неточність перекладу французького слова "ensemble" словом "сукупність", що викривляло думку К. Маркса. На жаль, ця марксова формула стала визначальною не лише для радянських ідеологів, але й для серйозних вчених, нівелювавши інші його висловлювання про людську самість, без якої неможливо зрозуміти, де містяться джерела для САМОрозвитку, САМОВдосконалення і САМОстояння особистості, а також тезу про те, що людина тільки в суспільстві може відособлюватися [28, с. 710]. Ці заклики відомий російський та український психолог і філософ В. Зінченко назвав "бур'яном" [19, с. 45] на педагогічній ниві, оскільки радянська система виховання формувала не всебічно розвинену особистість, а "Номо sovieticus", або "людину-гвинтика", не звертаючи жодної уваги на суверенність, самобутність, неповторність, свободу, відповідальність і духовність особистості (згадаймо відомі вислови: "незамінних людей немає", "немає людини – немає проблеми").

Тоталітарний спосіб організації соціального життя в колишньому СРСР привів до панування безособистісних економічних, технологічних, політичних структур над людською індивідуальністю. Це породило суспільну пасивність, безвідповідальність, безсуб'єктність особистого та суспільного буття, привело до трагедій, криз і несвободи. Людина перетворилася на засіб і "сировину", що підлягає обов'язковій цілеспрямованій обробці. Це унеможливило і розвиток унікального людського "Я", і утвердження цілісної особистості. Антилюдська спрямованість тоталітарних систем, як правило, поєднує-

ся з апологетизацією режиму як найкращого із світів. У тоталітарних суспільствах за гаслами високих і гуманістичних цілей практично виявилася повністю втраченою самоцінність кожного індивіда та цілісність особистості.

Сучасна європейська цивілізація базується на принципово інших формах соціокультурного структурування (ніж будь-яке тоталітарне суспільство): в умовах демократично-правового способу організації соціального життя саме людина стає одним з найважливіших чинників суспільного розвитку. Свобода, самобутність, суверенність особистості та нації стають принципом розвитку усєї європейської цивілізації. Суспільство трансформується корінним чином: розпадається система виключно зовнішньої детермінації життєдіяльності людини, формується правова культура, громадянське суспільство, виникають лінії зворотного зв'язку, які зумовлюють залежність соціальних структур від стану духовного світу особистості, руйнується смуга відчуження між владою та народом.

Таким чином, цілісну особистість з високим духовним потенціалом можна сформувати лише в демократичному суспільстві. Адже основним елементом такого суспільства виступає особистість, і всі його соціальні інститути, організації та групи покликані сприяти повноцінній реалізації особистості, її інтересів, цілей, прагнень. Саме від повноцінного становлення цілісності особистості, від якості її властивостей і рис залежить загальний рівень розвитку суспільства та держави загалом.

Однак "постколоніальне українське суспільство, яким воно є за всіма ознаками сьогодні" [14, с. 71] не є ідеальним середовищем для формування цілісної особистості. Найперше це пов'язано із залишками радянської соціальної та політичної культури, суспільною аномією, стереотипами "радянського інтернаціоналізму", деструктивними російськими впливами, догматичним використанням засобів ринкової стабілізації, розроблених для суспільства, що перебуває на доіндустріальному етапі розвитку, тоді як необхідна стратегія переходу до постіндустріального суспільства [30; 33; 37].

В Україні за перехідний період у структурі свідомості пострадянської людини відбулася перебудова – перегляд життєвих ідеалів, переакцентація цілей, смаків та уявлень; здійснилася відмова від найфундаментальніших духовних цінностей, що приводить до особистісної психологічної кризи, до втрати національної ідентичності, і супроводжується посиленням егоцентричних, індивідуалістичних, прагматичних, утилітарних цінностей; плюралізмом в оцінюванні знань і форм поведінки; послабленням патріотичних почуттів і посиленням космополітичних орієнтирів; підвищенням ролі значущості містицизму; устремлінням до "втєчі" від реальності, що зупиняє саморозвиток особистості, реалізацію її творчого й духовного потенціалу, адже духовне життя не знаходить виходу, трансценденції, збагачення.

В українському соціумі сьогодні чітко окреслюються сім основних типів особистості [35, с. 50–51]: 1) "радянська людина" (один з головних персонажів знеособленого тоталітарного суспільства, з міцними радянськими стереотипами та великою ностальгією за СРСР, людина відчужена від української нації); 2) "кризова людина" (повністю зневірена, глибоко занурена в кризове середовище людина, заціклена на факті свого нещасливого існування, навіть не робить спроб подолати наявну кризу; суб'єкт посткомуністичного суспільства, буття якого повністю "зав'язане" на кризу); 3) "людина споживання" (представник суспільства споживання, який відчужений від держави та нації, дистанційований від довкілля, для якого матеріальні цінності завжди домінують над духовними, а мас-культура над національною культурою); 4) "підприємницька людина" (зорієнтована на самоствердження, досить відповіда-

льна та високоініціативна людина з "підприємницькою жилкою"); 5) "маргінальна людина" (особа, що втратила базові цінності та девальвувала етнокультурні засади свого існування; типовий представник перехідного та кризового суспільства); 6) "людина опору" (відповідальна й активна людина, яка впродовж свого життя успішно протистояла усім формам і проявам тиску на людське ество, протистояла зовнішньому та внутрішньому тискові тоталітарного режиму); 7) "європейська людина" (соціально відповідальна людина, закорінена в українській національній традиції та європейській культурі; її діяльність базується на національних і загальнолюдських цінностях, екологічних і правових орієнтирах, на принципах громадянського суспільства).

Особа, яка відчужена від своєї держави та нації і дистанційована від довкілля, яка втратила базові цінності й обереги та "розмила" етнокультурні обшири свого існування, яка тікає від відповідальності, зорієнтована лише на мас-культурний варіант Постмодерну і є споживачем виключно матеріальних благ, не може бути соціокультурним репрезентантом цілісної особистості. Така особа може виступити лише чинником істотного поглиблення загальної кризи в сучасній Україні. Цілісною особистістю можна вважати "людину опору" (приблизно 4 % населення), "європейську людину" (приблизно 14 % населення) і "підприємницьку людину" (приблизно 32 % населення). Доволі піддатливою для конструктивних соціокультурних трансформацій у напрямі до цілісної особистості є "кризова людина" (приблизно 10 % населення). Особистостями розбалансованого, дисгармонійного типу є "людина споживання" (приблизно 5 % населення), "радянська людина" (приблизно 19 % населення) і "маргінальна людина" (приблизно 16 % населення), для яких незрозумілим і проблематичним є духовне життя, духовне зростання, духовне діяння. Ці типи особистості є найбільш байдужими до української держави, нації і її духовності.

Цілісна особистість формується "шляхом духовної роботи, яка не може припинитися до кінця життя. Тому духовні відмінності між людьми набагато більші, ніж біологічні" [16, с. 146]. Цілісна особистість розвивається завдяки наявності глибоких духовних зв'язків зі своєю родиною, нацією, суспільством (бездуховні люди не мають таких зв'язків). "Особистий дух стає самим собою завдяки вrostанню індивіда ... в духовну сферу, культуру, яку він ... може (частково) засвоїти за допомогою виховання і освіти" [16, с. 146]. Специфіка такого "вростання" і характеризує процес становлення цілісної особистості.

Головною метою національного виховання в Україні є набуття молодим поколінням соціального досвіду, упадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді (незалежно від національної приналежності) особистісних рис громадян України, розвинутої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [15, с. 15]. Але сучасний етап розвитку українського суспільства ставить нові вимоги перед особистістю, що формується, і це передбачає ефективне використання наявних і розробку нових засобів, форм і методів якісного вдосконалення системи національного виховання в Україні. Це пов'язано з побудовою такої суспільної практики, яка б спрямовувала розвиток суб'єктивного світу особистості, сприяючи повноцінному засвоєнню нею цілісного світогляду, національного образу світу, духовного досвіду українського народу, морально-етичних норм, духовних потреб, патріотичних настанов, громадянських принципів, гуманістичних іде-

алів, національних і загальнолюдських цінностей. Аналіз виявлених філософською антропологією та філософією освіти [22; 24; 26; 31] загальних законів розвитку особистості, характеру її становлення на різних етапах онтогенезу, дозволяє зорієнтувати педагогічну практику на побудову принципово нової системи національного виховання, спрямованої на формування цілісної особистості з почуттям власної гідності, ініціативної, відповідальної, духовно багатої, з розвинутою творчою активністю та критичним мисленням. Становлення і розвиток цілісної особистості у системі національного виховання передбачає розробку його духовних засад, орієнтацію на принципи природовідповідності, культуровідповідності й аксіологічної відповідності, а також вимагає особливо пильної уваги до розвитку тих параметрів, які спроможні забезпечити цілісність особистості (образ світу, світогляд, свідомість, самосвідомість, "Я-концепція", спрямованість, життєва позиція), і тих механізмів, які каталізують цей процес (ціннісно-смилова сфера особистості). Реалізація цих завдань можлива за активної участі освітян, науковців і митців.

1. Абульханова К. А. Деятельность и психология личности. – М., 1980. – С. 143. 2. Авер'янова Н. Становлення особистості як фундаментальна проблема суспільного розвитку // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : 36. наук. праць. / Відп. ред. М. Бровко, О. Шутов. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 42–48. 3. Асмолов А. Г. Психология личности. – М., 2001. – С. 16. 4. Афанасьев Б. Г. Избранные психологические труды : В 2 т. – М., 1980. – Т. 1. – С. 153. 5. Афанасьев В. Г. О целостных системах // Вопр. философии. – 1980. – № 6. – С. 62–78. – С. 67. 6. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1963. – С. 79. 7. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. 8. Братусь Б. С. Аномалии личности. – М., 1988. – С. 60. 9. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпін, 2003. – С. 1365. 10. Воропаева Т. С. Культурно-історичний підхід до етнопсихологічних явищ // Культура та етнотетика. – К., 1994. – С. 10–12. 11. Воропаева Т. С. Становление и развитие личности в контексте гуманизации и гуманитаризации высшего образования // Высшее педагогическое образование: проблемы и перспективы. – М., 1991. – С. 57. 12. Воропаева Т. С. Структурные и типологические особенности гражданской позиции как системообразующего фактора активности личности : Автореф. ... канд. психол. наук. – К., 1990. – С. 5, 19, 20. 13. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М.; Л., 1934. 14. Грабова І. Україна – простір гендерних утопій чи реальних проблем? // Сучасність. – 2002. – № 6. – С. 71. 15. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI ст.). – К., 1994. – С. 15. 16. Дух // Філософський енциклопедичний словарь. – М., 2003. – С. 146. 17. Зинченко В. П. Миры сознания и структура сознания // Вопр. психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–36. 18. Зинченко В. П. Культурно-историческая психология: опыт амплификации // Вопр. психологии. 1993. – № 4. – С. 5–19. 19. Зинченко В. П. Проблемы психологии развития // Вопр. психологии. – 1992. – № 5–6. – С. 44–53. 20. Зинченко В. П., Моргунов Е. Б. Человек развивающийся. – М., 1994. 21. Кемеров В. Е. Проблема личности: методология исследования и жизненный смысл. – М., 1977. – С. 213–214. 22. Култаева М. Футурологічні розвідки сучасної філософії освіти: теоретичні побудови та проблеми їх здійснення // Філософська думка. – 2002. – № 4. – С. 74–89. 23. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрис. – К., 2000. 24. Ларцев В. С. Социкультурный генезис личности. Социально-философский анализ. – К., 2002. 25. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С. 151. 26. Лутай В. С. Философия сучасної освіти. – К., 1996. 27. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – 1967. – Т. 3. – С. 3. 28. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1955. – 1967. – Т. 12. – С. 710. 29. Махлин В. Л. Михаил Бахтин. Философия поступка. – М., 1990. – С. 35. 30. Медвідь Ф. Национально-державні інтереси та геополітичні пріоритети України в контексті глобалізації та євроінтеграції // Вісн. Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка : Серія "Філософія. Політологія". – К., 2004. – Вип. 70–72. – С. 52–54. 31. Ничкало Н. Г. Філософія сучасної освіти // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 49–57. 32. Потапова В. Д. Не формулюючи, а розвиваючи // Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 37–40. 33. Рибачук М., Бідзюра І. Соціальні зміни як засада реформування українського суспільства // Вісн. Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2005. – № 1. – С. 102–108. 34. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. – М., 1957. – С. 314. 35. Сергійчук В., Піскун В., Воропаева Т., Ціпка А., Щербатюк О. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 50–51. 36. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология человека. – М., 1995. 37. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. "Помаранчева" стадія становлення // Віче. – 2005. – № 2. – С. 49–55. 38. Шелер М. Избранные произведения. – М., 1994. – С. 13. 39. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. – М., 1978. – С. 290, 301. 40. Reykowski J. Osobowosc a prospooleczna perspcja // Studia z psychologii. – Wroclaw, 1977. – S. 31–46.

Надійшла 12 вересня 2005 р.

Т. Печериця, канд. іст. наук

УРЕЧЕВЛЕНИЙ ОБРАЗ УКРАЇНИ Й УКРАЇНЦЯ У БАЧЕННІ СВЯТЛА РЯБКОВА

Розглянута українознавча діяльність вченого-етнографа кінця XIX – першої чверті XX ст. П. Рябкова та його внесок у справу збереження етнокультурної спадщини українського народу.

The ukrainology activity of the scientific ethnographer of the end XIX – first half of XX century P. Ryabkov and its important action to affair of preservation of ethnocultural heritage of the Ukrainian people is considered.

Невід'ємною складовою українознавчих пошукувань науковців, як сьогодні так і минулого, є систематичне та цілеспрямоване колекціонування етнографічних предметів української культури. Збереження предметів матеріальної культури українського народу, центрами яких стали краєзнавчі музеї, є одним із найбільш вагомих шляхів передачі прийдешнім поколінням традицій і звичаїв свого народу. У справу колекціонування етнографічних предметів української культури, внесли свій вклад значна кількість видатних етнографів України, серед яких і визначний українознавець кінця XIX – першої чверті XX ст. Павло Захарович Рябков (1848–1926).

Дослідження українознавчої діяльності П. Рябкова, як і ряду інших визначних представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст., у період панування в СРСР радянської тоталітарної системи перебували під неофіційною забороною. На нашу думку, це було пов'язано, у першу чергу з тим, що П. Рябков наприкінці XIX – на початку XX ст. виступав як активний пропагандист і послідовник української історії та культури. Історіографічна розробка теми розпочалася у 1968 р. статтю М. Чечота, який зробив першу спробу привернути увагу дослідників і громадськості до непересічної особистості визначного українознавця П. Рябкова [16,

с. 109]. У період 70–90-х рр. XX ст. дослідженням творчості П. Рябкова займалися такі науковці як В. Чабаненко [10, с. 44], Н. Бокій [1], Ю. Розуменко [11], С. Проскурова [9]. У 2001 р. вийшла наукова публікація документів листування П. Рябкова з Ф. Вовком члена кореспондента НАН України В. Наулка [7].

Учень українського вченого світового рівня Ф. Вовка, активний член Етнографічної комісії, створеної при Науковому товаристві імені Т. Шевченка [5], співробітник Служетрадського і Херсонського музеїв, а також етнографічного відділу Російського музею (Санкт-Петербург) [15], П. Рябков був надзвичайно багатопланною й ерудованою особистістю. Він займався різноплановою діяльністю і залишив у спадщину добробок наукових праць з етнографії, історії, археології та краєзнавства.

Систематичне й цілеспрямоване колекціонування етнографічних предметів української культури П. Рябков розпочав у 1904 р., після повернення з еміграції. З цього часу він стає, без перебільшення, провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III по Південній Україні. Це був перший у Росії музей національного мистецтва. На початку XX ст., відповідно до прийнятої програми, почалася організація етнографічного відділу [3]. Біля джерел його створення стояли такі видатні етно-

графи, історики і філологи того часу, як Д. Клеменц, М. Могилянський, П. Семенов-Тяньшанський, О. Міллер, Ф. Вовк. Свою роботу етнографічний відділ розпочав у 1902 р. У цьому ж році, відповідно до затвердженої етнографічним відділом Постанови від 6 квітня 1902 р., про призначення І. Зарецького керівником збирання етнографічних колекцій на Україні, було розпочато систематичний збір пам'яток української культури. У комплектуванні українських колекцій приймали участь як спеціалісти в області української і слов'янської етнографії у цілому – Ф. Вовк, М. Могилянський, Л. Уріцька, Н. Фріде, О. Бежкович, О. Зарембський так і місцеві краєзнавці – П. Рябков, В. Бабенко, О. Макаренко, К. Далматов, К. Шероцький і П. Єфименко тощо. Музейні фонди українськими колекціонерами поповнювалися регулярно починаючи з 1902 р. по 1913 р. Саме протягом цих років музеєм проводилася цілеспрямована, систематична робота з етнографічного обстеження та вивчення культури українського народу [14, с. 3–4].

В особистому фонді П. Рябкова зберігається звіт етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III за 1909 р., який дозволяє нам повною мірою відтворити та проаналізувати обсяг і основні аспекти його діяльності. Основна увага відділу концентрувалася, головним чином, на розробці важливих організаційних питань пов'язаних з успішним проведенням збору етнографічних колекцій. У 1909 р. усіх співробітників нараховувалося 70 чоловік – серед яких П. Рябков, С. Руденко, С. Сергель, Н. Біляшівський, В. Бабенко й інші. Всього на збір етнографічних предметів співробітникам у цьому році було виділено 25 тис. 224 крб. 69 коп., у тому числі П. Рябкову – 450 крб. Протягом 1909 р. було зареєстровано: 41 російську (1083 предметів), 18 українських (618) і шість білоруських (296) колекцій [4, спр. 268, арк. 16–19 зв.]. У таблиці основних збирачів українських колекцій, під № 11 знаходимо прізвище П. Рябкова, який протягом 1908–1911 рр. зібрав і передав до етнографічного відділу Російського музею шість колекцій (№ 1488, № 2742, № 2743, № 2765, № 2766, № 2962) у яких було представлено 364 предмети. Переважно це були сільськогосподарські знаряддя; приналежності чабана, зокрема, чабанська повозка ("гарба"); велика колекція рибальських снастей, вудочок; колекція предметів чумацького промислу (чумацький віз), одяг чумака; колекція килимів, вишитих рушників, серед яких рушник початку XIX ст. тощо [14, с. 52–53].

Перебуваючи у постійних пошуках рідкісних етнографічних предметів, П. Рябков досить часто відвідував новоросійські ярмарки, які на думку українознавця, становили собою великий інтерес в етнографічному відношенні. Це пов'язано з тим, що вони були певним з'їздом різних народностей, які населяли Кримський півострів і Новоросію. Свої враження про одну з них – Каховський ярмарок (ймовірно, 1911 р.) він залишив цікаві спогади. Каховський ярмарок у Новоросії П. Рябков вважав Нижнім Новгородом у мініатюрі [4, спр. 255, арк. 1]. За даними етнографа, каховські ярмарки відбувалися двічі на рік – весною (Нікольська) і восени (Покровська). Особливістю цих ярмарків було те, що вони, окрім торгового центру, були ще й робітничими ринками приїжджих сільськогосподарських трударів. Весною їх тут наймали на певний термін, зазвичай до Покрови, а восени вони поверталися сюди з усіх сторін, після отримання розрахунку за виконану роботу. У своїх нотатках П. Рябков зазначає, що всі ярмарки були начебто розраховані на обдирання сільських простофіль. На кожному кроці були різні "кумедії", балагани, трактири, кабаки, публічні будинки тощо.

Зовнішній вигляд ярмарки за описом поданим П. Рябковим "...живописно-оригінальний – тисячі возів, гарб, фургонів різноманітних видів і розмірів, починаючи від витончених з виду легких німецьких фургонів, до незграбних татарських критих..." [4, спр. 255, арк. 3 зв.–4]. Особливу групу тогочасних засобів пресування становили довгі гарби (мажари) із полотняними палатками напівциліндричної форми, які належали виключно селянам с. Маячки. За зовнішнім виглядом це були цілі будинки на колесах у яких вміщувалася ціла сім'я, добре захищена і від сонця, і від дощу. У своїх етнографічних записках про Каховський ярмарок, П. Рябков згадує і про чумаків, і про волів, які, на жаль, уже відійшли в минуле, переживши свою славу. Згідно даних П. Рябкова, основним предметом продажу на Каховському ярмарку були тварини. Найбільшим попитом користувався кінь, потім корови й воли.

Особливо цінним джерелом, яке розкриває широту наукових зацікавлень і завдань, що ставив перед собою П. Рябков, займаючись вивченням населення півдня України, є його листування з проф. Ф. Вовком з питань етнографічних колекцій. З листа етнографа від 8 серпня 1908 р. до Ф. Вовка довідуємося, що у червні 1908 р. П. Рябковим до етнографічного відділення Російського музею був відправлений чумацький віз, а також деякі інші речі та фотографії [4, спр. 255, арк. 1–4].

Найбільш цікавим є лист П. Рябкова від 23 січня 1910 р., також адресований Ф. Вовку. З його змісту нам стає відомо, що протягом 1908–1909 рр. за кошти етнографічного відділення Російського музею П. Рябковим на території переважно Херсонської та частково Таврійської та Бессарабської губерній було зібрано 254 предметів етнографічного характеру. Усі зібрані предмети етнограф поділив на двадцять три групи. Серед предметів, що ввійшли до них, на нашу думку, найціннішими з етнографічного погляду є предмети чумацького промислу – чумацький віз, посуд та основні інструменти, які використовували чумаки; предмети вічарства традиційні для Новоросійського краю – чабанська гарба (катига), костюм чабана та його пояс з інструментами; об'ємна колекція вудочок, які використовувалися головним чином у пониззі Дніпра, модель каюка (дубка); численна колекція молдавських і малоросійських вишивок (більше ста) на сорочках і рушниках; невеличка колекція домотканих килимів, зібраних у молдован й малоросів Олександрійського, Єлисаветградського та Тираспольського повітів у кількості п'ятнадцяти штук та створена П. Рябковим колекція фотографій (більше 150 фото) етнографічних предметів, негативи з яких також були передані до Російського музею. У цьому ж листі П. Рябков, розповідає Ф. Вовку і про розклад своїх майбутніх етнографічних досліджень, які він планував здійснювати переважно у пониззі Дніпра, Бугу, Дністра, Дунаю та степовій частині Таврійської губернії. Саме на цій території, на думку етнографа, найбільш яскраво виражена та визначена фізіономія (своєрідність) Новоросії: "Не відступаючи від загальної програми етнографічного відділу Російського музею, – писав він, – я вирішив діяти таким чином. Збираюся вивчати побут рибалок, сюди увійдуть – колекція етнографічних предметів, характеристика побуту і промислів, виготовлення моделей човнів, рибальських снастей, збирання усної й письмової народної літератури. Почато і буде продовжено – збирання колекцій килимів місцевого виробництва, при цьому особлива увага буде приділена виробництву килимів у болгар Єлисаветградського повіту; народних лікувальних трав і способів виготовлення з них ліків; виробів гончарів і опис гончарного промислу; колекція іграшок, ляльок, малюнків селянських дітей;

збирання пісень з уже зниклих видів господарства – чумацтва, вівчарства; ознайомлення з побутом десятичника малороса й німця" [4, спр. 255, арк. 4 зв.–9 зв.].

Серед архівних матеріалів особистого фонду етнографа знаходимо й декілька листів Ф. Вовка до П. Рябкова, у яких він відзначає високу цінність зібраних останнім колекцій етнографічних предметів. Разом із тим, у листі від 17 вересня 1910 року Ф. Вовк, критикує деякі фотознімки чумацьких предметів зроблені П. Рябковим, які були непридатними для етнографічних колекцій. Це було обумовлено тим, що П. Рябков при фотографуванні не дотримався основних правил етнографічного фото, серед яких одним з основних є правило фотографувати кожен предмет окремо. Імовірно, що П. Рябков, у деякій мірі образився на критику Ф. Вовка, про що свідчить пізніше зроблений ним напис на цьому ж листі: "Фотографії робив поспіхом, на ярмарці й не спеціально для музею, і не за його рахунок" [4, спр. 255, арк. 14–14 зв.]. У період з 1912 по 1914 рр. плідна праця П. Рябкова на ниві етнографії і разом з тим листування з проф. Ф. Вовком дещо загальмувалися. Це було пов'язано, у першу чергу, із важкою хворобою дружини П. Рябкова (сильний нервовий розлад), якій у цей час так необхідні були його щирі серцею увага і догляд, та й сам П. Рябков постійно хворів ревматизмом і на серце. З першого листа Ф. Вовка до П. Рябкова, яке поклато початок новому етапу листування після майже дворічної перерви, від 7 лютого 1914 р. дізнаємося, що і Ф. Вовк у цей час хворів на серце. Хвороба Ф. Вовка спричинила до того, що за умов відсутності його на роботі, один із листів П. Рябкова, імовірно, від 16 січня 1914 р. адресованих йому був підшитий до справи П. Рябкова працівниками музею, і, таким чином, залишився невідомим Ф. Вовку. Лише на початку 1914 р. при перегляді справ, Ф. Вовк випадково натрапив на цей лист П. Рябкова. У зв'язку з вищевказаним, на початку свого листа від 7 лютого 1914 р. Ф. Вовк писав: "Шановний Павло Захарович, я так сильно завинив перед Вами, що навіть не міг наважитися написати Вам, думаючи, що ви, мабуть, дуже на мене ображаєтеся" [7, с. 105]. Слід зазначити, що П. Рябков і Ф. Вовк, до смерті останнього у 1918 р. завжди залишалися не лише співробітниками-колегами етнографічного відділу Російського музею та науковими однодумцями, але й добрими друзями. Про це найбільш яскраво свідчать листи, у яких ми зустрічаємо такі звороти, як "Шановний Павло Захарович чи Федір Кіндратович" або "сердечно чи щиро відданий Вам Ф. Вовк" тощо.

Починаючи з 1913 р., з ім'ям П. Рябкова тісно пов'язаний розвиток музейної справи на Єлисаветградщині, за ініціативою якого було відроджено й продовжено справу видатного українського етнографа, археолога та історика В. Ястребова. У загальному, історія створення перших краєзнавчих музеїв на Україні, сягає ще у дореволюційний період, коли наприкінці XIX ст. в Україні почали виникати провінційні (місцеві) музеї. На Єлисаветградщині основи музею краєзнавчого характеру були закладені у вересні 1883 р. завдяки плідній і самовідданій праці В. Ястребова (1855–1899). Музей було створено на базі Єлисаветградського Вищого земського реального училища, яке було відкрите у 1870 р. на кошти місцевого земства [13, с. 2]. Однак, на жаль, невиліковна хвороба, що стала причиною смерті вченого у 1899 р. зупинила його плідну діяльність. Нового завідуючого музеєм призначено не було, предмети почали розбиратися викладачами для класних занять і посту-

пово втрачались. Музеєм вже ніхто не цікавився, про нього надовго забули.

Другий етап розвитку музейної справи в Єлисаветграді безпосередньо пов'язаний з ім'ям П. Рябкова. Активний член Товариства поширення писемності та ремесел П. Рябков у 1913 р. виступив з ініціативою відновити музей. Про перші кроки музею П. Рябков у листі від 2 березня 1914 р. писав Ф. Вовку: "Окрім приміщення, поки що нічого немає, але я не втрачаю надії закласти початок і дати поштовх музейній справі" [7, с. 117]. За задумом Єлисаветградського Товариства поширення писемності та ремесел новостворений музей мав відноситися до типу музеїв провінційних, обласних. Отже, він повинен був обслуговувати відносно невеликий район, переважно північну частину Херсонської губернії, оскільки південна її частина вже обслуговувалася музеями Одеси та Херсону. Як відзначив П. Рябков у своєму рукописі "Музей Єлисаветградського Товариства поширення писемності і ремесел", більшість музеїв півдня України, а також столиці, постійно обходили наш край (Єлисаветградщину) – не організовували тут розкопок, не звертали увагу на археологічні багатства нашого краю, що в свою чергу призводило до безслідного знищення пам'яток старовини, як для науки так і для освіти народу. Але ж, на думку П. Рябкова, саме Єлисаветград щасливо розміщений на полі подій, що мали тут місце у доісторичну й історичну епохи. Не може бути сумніву у тому, зазначив дослідник, що наш край переповнений пам'ятками старовини" [4, спр. 58, арк. 4–6].

Завідуючим відновленого уперше після смерті В. Ястребова музею, згідно духовного заповіту Н. Рябкової, було призначено П. Рябкова. Усі свої капітали асигнування у розмірі 10 тис. крб., Надія Веніамінівна заповідала Єлисаветградському Товариству поширення писемності та ремесел на влаштування в місті народного університету і при ньому музею з історії, археології та етнографії [6]. Як бачимо, і П. Рябков і його дружина були перейняті місцевим патріотизмом. П. Рябков який очолив музейну справу, у першу чергу, намагався вирішити складні питання його змісту й структури. З цього приводу в особистому фонді краєзнавця зберігається ряд рукописів, серед яких "Записки про структуру музею" [4, спр. 80], "Про відкриття музею та його завдання" [4, спр. 58] тощо. За задумом П. Рябкова у майбутньому при музеї планувалося оформити відділення історії, археології, етнографії, антропології, географії, природознавства, сільського господарства, фабричної та кустарної промисловості. Краєзнавець, був переконаний у тому, що "... музей повинен займатися народознавством у широкому розумінні цього слова. Збирати предмети і колекції для всебічного вивчення історії й природи краю" [4, спр. 58, арк. 29–30].

Слід зазначити, що відновлення діяльності у Єлисаветграді в 1913 р. музею відбулося завдяки спільним зусиллям двох товариств – Товариства поширення писемності та ремесел і новоутвореного єлисаветградського Товариства вивчення місцевого краю. У подальшому передбачалося їх об'єднання в одне ціле [4, спр. 58, арк. 33]. На жаль, грандіозні плани Товариства, щодо розвитку музейної справи, генератором яких був П. Рябков, до кінця не були виконані, цьому завадили події першої світової війни. З початком війни обставини в країні суттєво змінилися, унаслідок чого обидва товариства, а разом з ними і музей припинили свою діяльність.

На початку 1918 р. вперше встановлена на території Єлисаветградщини радянська влада спробувала відновити музейну справу в місті. Унаслідок цього в Єлисаветграді при комітеті Народної освіти було створено музей змішаного типу. Основою музею, стали предмети переважно реквізовані та конфісковані радянською владою у місцевого населення. Розміщено музей було у приміщенні колишньої громадської жіночої гімназії (тепер старий корпус Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка), а його завідуючим було призначено П. Рябкова. Мета музею була чітко визначена в пояснювальній записці: "У Єлисаветграді, як центрі, необхідно відкрити міський музей і його відділи на окраїнах для культурних потреб народних мас." [12, с. 1] Але і ця спроба зазнала невдачі. Великий удар по музейній справі Єлисаветграда було нанесено під час громадянської війни військами Григор'єва та Денікіна. У результаті музей до ниточки був розграбований і частково розібраний господарями експонатів, а те, що залишилося, як відзначив П. Рябков у праці "Музейна справа в м. Зінов'ївську раніше й нині" – "... пішло у піч та на товкучку" [12, с. 2]. П. Рябков боляче переживав черговий занепад музею, з приводу чого з гіркотою писав: "Для Єлисаветградського повіту ще не народилися свої Яворницькі..., старовина ж тим часом гине безслідно, а разом із нею гинуть можливо найцікавіші сторінки минулого нашого півдня" [4, спр. 254, арк. 1–1 зв.].

З остаточним встановленням радянської влади у Єлисаветграді у 1920 р. робиться ще одна спроба відновити музей, цього разу при Комітеті агітаційної пропаганди "Очаг", у колишній міській аудиторії (вул. Леніна, 18) [12, с. 3]. На посаду завідуючого було запрошено одного з найстаріших викладачів міста М. Пашковського. Поступово "Очаг" перетворився у будинок науки та мистецтва, що позитивно вплинуло на стан справ музею, зокрема, до нього були приєднані залишки експонатів історико-археологічного музею колишнього реального училища. Однак, із запровадженням НЕПу, тобто через рік існування, будинок у якому розміщувався музей було віддано під відділення Державного банку, а музей закрито. Експонати, зокрема, археологічні та етнографічні, були приєднані до колекції колишнього музею при реальному училищі. На основі цієї колекції й у цьому ж приміщенні у 1922 р. завдяки наполегливим зусиллям П. Рябкова у місті почало діяти два самостійних музеї: природничо-історичний – завідуючий Д. Карабінович та історико-археологічний – завідуючий П. Рябков. Про стан і роботу цих музеїв свідчать звіти їх керівників. Гірше справи йшли в історико-археологічному музеї, що було зумовлено, у першу чергу, необлаштованістю кімнат відведених під музей, а також значним пошкодженням експонатів і вітрин. Необхідно було негайно здійснити капітальний ремонт приміщення, однак кошти на це не відпускалися [4, спр. 70, арк. 6]. У надзвичайно важких умовах, маючи вже поважний вік (74 роки) П. Рябков прагнув якщо не примножити, то хоча б зберегти надбане протягом багатьох років тяжкою працею: "Робота не може йти успішно, поки не надійдуть необхідні асигнування. Я не можу користуватися навіть трамваем для пересування з одного кінця міста в інший для провозу зібраних експонатів" [2, с. 133–136]. У цей же час за власною ініціативою П. Рябков розпочав роботу спрямовану на створення нової виставки музею – Жовтневої революції, для якої було виділено дві кімнати [17]. Унаслідок цього, у листопаді 1922 р. у Єлисаветграді були відкриті історико-

археологічний музей і його особливий відділ – виставка Жовтневої революції. Не дивлячись на те, що виставка була відкрита, загальна програма побудови експозиції не була виконана. Все це пояснювалося браком коштів і приміщення, яке було б пристосоване для виставки. З кінця 1922 р. почалося клопотання П. Рябкова про виділення окремого приміщення, для музею Революції, у який переросла виставка Жовтневої революції. Лише у 1924 р. клопотання краєзнавця увінчалися успіхом. У 1924 р. було виділено окреме приміщення на вул. Леніна, 18 для музею Революції, який і очолив П. Рябков. У цьому ж році два музеї при реальному училищі об'єдналися в один природничо-історичний та археологічний, а його керівником було затверджено Д. Карабіновича (тепер Кіровоградський обласний краєзнавчий музей) [12, с. 6].

Отже, одночасно із здійсненням наукових досліджень українського етносу, П. Рябков активно й не менш плідно працював над питанням збереження фольклорно-етнографічних пам'яток української минуштини. Будучи провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III по Південній Україні, вчений протягом 1908–1911 рр. зібрав для музею 364 етнографічних предмета, з яких найбільший інтерес становлять знаряддя чумацтва. Крім, Санкт-Петербурзького музею, П. Рябков багато зробив для формування етнографічних колекцій Херсонського краєзнавчого музею й, особливо, заснованого В. Ястребова, Єлисаветградського історико-краєзнавчого музею. Очоливши у 1913 р. музейну справу на Єлисаветградщині, П. Рябков, у першу чергу, намагався вирішити складні питання його змісту й структури. Українознавець був переконаний у тому, що музей повинен бути універсальним за своїм змістом і містити в собі відділення – етнографії, історії, археології, антропології, географії, природознавства, сільського господарства, фабричної і кустарної промисловості [8].

У цілому, заслугою П. Рябкова є те, що він, проявляючи високий рівень національної свідомості, намагався зберегти для науки і для майбутніх поколінь українського народу все те найкраще й найцінніше, що було в його культурі. На думку українознавця, саме етнокультурна спадщина становить собою основу нації та її культури, яка разом з тим найбільшою мірою впливає на всі сфери життя народу, зароджуючи в них елементи духовності і творчості.

1. Бокій Н. Скифский период на пограничье степи и лесостепи в Днепро-Донском правобережье : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1979. 2. Бокій Н. Єлисаветградщина: епізод з часів Гетьманату // Наукові записки з історії України. – Кіровоград, 1998. – Вип. 7. – С. 133–136. 3. Государственный русский музей. – Л., 1968. 4. Державний архів Кіровоградської області, ф. 304, оп. 1. 5. Кіровоградський обласний краєзнавчий музей (далі КОМ), 13300, гр. А1, інв № 5882/2. 6. Науковий архів Інституту Археології Національної Академії наук України, ф. 1, В/3819. 7. Наулко В. Листування П. Рябкова з Ф. Вовком // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 105–125. 8. Печериця Т. Визначний українознавець П.З. Рябков (1848–1926) : Монографія. – Кіровоград, 2003. 9. Проскурова С. Чумацтво як українське соціокультурне явище : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 2001. 10. Радянська енциклопедія історії УРСР. – К., 1972. – Т. 4. – С. 44. 11. Розуменко Ю. Етнографічна діяльність П. Рябкова // Нар. творчість та етнографія. – 1988. – № 5. – С. 40–43. 12. Рябков П. Музейна справа в м. Зінов'ївську раніше і нині (1883–1924 рр.) // КОМ, фонд рукописів, 16520, гр. А1, інв № 7221. 13. Сб. мат. по истории Єлисаветградского земского высшего реального училища. – Одесса, 1872. 14. Українці XIX–XX. Каталог-указатель етнографических коллекций. Государственный музей этнографии народов СССР. – Л., 1983. 15. Херсонський обласний краєзнавчий музей, гр. А1, інв. № 6999. 16. Четот М. Архів П. Рябкова // Нар. творчість та етнографія. – 1968. – № 1. – С. 109. 17. Шевченко С. Організував і завідуючим // Кіровоградська правда. – 1993. – 8 липня.

Надійшла до редколегії 16.06.05

В. Наконечний, асп.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЛЕМКІВ У 1940–1946 РОКАХ ЯК ТРАГЕДІЯ НАЙЗАХІДНІШОЇ ГІЛКИ УКРАЇНСТВА

*Проаналізовано трагічну сторінку українського народу – переселення лемків з рідних земель у 40-х рр. XX ст.
Tragic page of Ukrainian nation – deportation of lemkos from native lands in 40 years of XX century – is analyzed.*

*Як нас виганяли,
дзвони нам дзвонили,
жеби люди пам'ятали
де ся народили.
(Лемківська пісня 40-х рр.)*

Розселені в найзахіднішому українському регіоні лемки протягом усієї своєї історії характеризувалися як "сильна і тверда вітка" нашого народу. У їхній свідомості ніколи не затрачувався кровний зв'язок з Великою Руссю-Україною. Тому, коли після розподілу сфер впливу в Європі між СРСР і Німеччиною в 1939 р. Лемківщина не була приєднана до Української РСР, як Волинь і Східна Галичина, багато корінних жителів Засяння вирішили перебратися за лінію Керзона, поближче до братів-наддніпрянців, що передбачалося спеціальним договором між Москвою та Берліном 16 листопада 1939 р. про обмін населенням [5, с. 12].

Для здійснення цієї акції було організовано репатріаційні комісії у містах Сянок і Новий Санч. Під кінець зими 1940 р. згоду на виїзд до СРСР висловило приблизно 25 тис. лемків [7, с. 57]. До цього спричинилася як московільська агітація, так і ставлення польських властей до корінного населення. Переважно це були лемки з Ду-клянщини, Короснянщини і Змигородщини. Фактично із 25 тис. оголошених лише 5 тис. лемків виїхало до СРСР. Це було наслідком роз'яснювальної роботи серед лемків, яку проводило національно свідоме населення [8, с. 105]. Щоправда, ті хто повірив у "комуністичний рай" в Радянській Україні та досить швидко відчувши на собі всі "переваги соціалістичної системи", бідолашній довірливий лемки кинулися тікати назад за Сян. Однак більшовики не думали вже їх відпускати. Тоді лемки, як і, до речі, холмщаки, почали звертатися до німецьких переселенських комісій, записуючись німцями, і таким чином багатьом вдалося вирватися (таких виявилось близько 9 тисяч) з УРСР ще до нападу Гітлера на Радянський Союз. Інші повернулися на рідні терени вже після початку війни між учоращими союзниками.

Переживши гітлерівську окупацію, під час якої посилювався тиск поляків, населення Лемківщини вірило, що його життя полегшає з приходом Червоної Армії, сподівалося на приєднання до України. Подібні плани тоді мав, між іншим, і керівник УРСР Микита Хрущов. Ним, зокрема, висувалися пропозиції створення у складі УРСР Холмської області та приєднання до Дрогобицької області Надсяння та територій, які пролягають далі на захід: частини Ярославського, Переверського, Перемиського, Новосанцького, Грибівського, Горлицького, Яслівського, Кроснівського, Бжозівського, Сянікського, Лісківського повітів.

Однак, замість приєднання вказаних районів до України, 9 вересня 1944 р. у Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського комітету Національного Визволення Едвард Осубка-Моравський підписали договір про взаємне переселення: українського населення з новоутвореної Польщі в УРСР, а польського – з УРСР до Польщі [5, с. 12].

Як це не дивно, але у 1944 р. геополітична ситуація у Центрально-Східній Європі склалася так, що депортація соціально активних західних українців стала вигі-

дною як для польського еміграційного уряду в Лондоні, так і для СРСР, його комуністичного сателіта у Польщі. Еміграційний уряд С. Миколайчика прагнув відновлення східних кордонів міжвоєнної Другої Речі Посполитої. Про Радянський ПКНВ, що був створений з благословення Сталіна у липні 1944 р. у Москві, а вишколювався у підмосковній Барвісі, розглядав депортації західних українців, як засіб вирішення проблем стабілізації нової мононаціоналістичної держави [5, с. 12].

Треба зазначити, що ґрунт для подібного рішення готувався ще до встановлення нових післявоєнних кордонів між СРСР і Польщею. Так, польські націоналістичні партії (Стронніцтво народове, Стронніцтво праці) навесні 1943 р. вимагали примусового обміну населення з Радянським Союзом і переселення українців-автохтонів на інші польські землі. Політика саме такого розв'язання національного питання здобувала собі дедалі ширшу підтримку в польському суспільстві, у якому побутував, а під час війни ще більше зміцнився, негативний стереотип українця. А коли після вигнання гітлерівців Червона армія передала владу комуністам, новий уряд намагався об'єднати польське суспільство відповідною політикою щодо інших націй, культивуєчи так звану теорію третього ворога. Необхідно також підкреслити роль специфіки польського комунізму, що прив'язував до польських історичних традицій зміцнення польськості. При цьому переймався радянський уряд – проголошення національних прав інших націй "аж до відокремлення", а в реальному житті – депортація цілих народів з їхніх прабатьківських земель [5].

Із "обміном населення", зокрема трансфером українців і поляків, на жаль, погодилися уряди США та Великобританії, які продовжували вважати Польщу сферою своїх геополітичних інтересів. Що ж до Кремля, то він прагнув шляхом депортації ліквідувати у Карпатському краї потужне вогнище українського національно-визвольного руху, стержнем якого була знесилена, але нескорена УПА (у її лавах воювали на кілька фронтів, як західні, так і східні українці, представники ще десятка європейських народів). Для виконання цього зловісного плану Сталін прагнув залучити слухняний йому польський табір. Зокрема, 27 липня 1944 р., коли Червона армія була на берегах Сяну, лідер ПКНВ у Москві підписав таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по "лінії Керзона". При цьому полякам вдалося "вторгнутися" у диктатора чималі терени, на схід від цієї лінії, включаючи українські княжі міста Перемишль, Ярослав і Холм [3, с. 54–55], чим по-справжньому було скривджені українці, залишаючи їх сотні тисяч на рідній землі у складі відродженої Польщі.

Таким чином, ідеї польської еміграції почали втілювати в життя її головні опоненти з обох берегів Західного Бугу та Сяну – більшовики радянські та польські, які не звернули ані найменшої уваги на прохання корінного українського населення про приєднання до України.

Для опрацювання спеціального договору про переселення 1 і 2 вересня 1944 р. до Любліна приїздив Микита Хрущов. У офіційній пресі мета цього візиту подавалася як "двостороння реєстрація людної польської, української, білоруської та русинської" [5, с. 12–13]. А вже 9 вересня цей же Польський комітет підписав угоду з урядом УРСР про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Зрозуміло, що підписання угоди здійснено під пильним контролем Кремля. Відтак договірні сторони зобов'язалися з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. евакуювати "всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в Холмському, Грубешувському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лісковському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі" [3, с. 55].

Далі цинічно стверджено: "Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований як усно, так і подано на письмі" [3]. Однак реалії так званої евакуації перекреслили "добровільність" акції і спричинили масові примусові депортації українців із етнічних українських земель – Лемківщини, Холмщини, Надсяння. Брутально переселялися на німецькі етнічні терени і східногалицькі та волинські поляки.

Нині дослідники виділяють кілька етапів депортацій 1944–1951 рр. Аналіз архівних матеріалів і опублікованих документів дає нам підстави стверджувати, що найповнішим і найбільш детально на сьогоднішній день є аналіз основних етапів переселенської акції 1944–1946 рр. запропонований польським істориком українського походження Євгеном Міслом [9, с. 10–14], який виділяє в її ході чотири етапи: перший: від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р. – переселено 19,899 українців (5,035 сімей) – мешканців кількох десятків українських сіл, спалених навесні і влітку 1944 р. відділами АК і батальйонів хлопських; другий етап депортацій – 1 січня–31 серпня 1945 р. – переселено 209,786 українців (54, 609 сімей) почався тиск адміністрації, а також збройні антиукраїнські акції польського підпілля I корпусу Внутрішньої Безпеки з метою збільшення кількості "бажаючих" виїхати до УРСР; третій: від вересня до кінця грудня 1945 р. – примусове виселення з Польщі до УРСР 81, 806 осіб (22,854 сім'ї) за участю 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська польського [2, с. 59]. Відтак за участю польського війська та окремих підрозділів НКВС депортовано більшість українців Надсяння. Сповільнені темпи депортацій у Ліському, Любачівському та Сяноцькому повітах спричинили відплатні операції загонів УПА-Захід.

Відмова в приєднанні українських етнічних земель до УРСР, глибокий тиск з переселенням викликали велике обурення і глибокий сум серед українців. Про настрої українського населення свідчить, зокрема, звернення лемків, котрих почали переселяти пізніше, передане урядові СРСР через уповноваженого з евакуації в Горлицях:

"Якщо Советський Союз не хоче нашу землю, то і не хоче нас, то і зоставте нас, коли ми Вам не нужні!". [6, с. 95–96].

Українські повстанці руйнували комунікації, проводили контрагітацію проти виселення, блокували діяльність евакуаційних комісій. Щоб перешкодити заселенню спорожнених українських сіл польськими репатріантами, УПА нерідко палила села. За повідомленнями М. Підгорного, Головного уповноваженого уряду УРСР з переселення, відділи УПА вносили сильний розлад у переселенську акцію, сповільнивши її, а це дозволило частині українців залишитися на рідних теренах аж до акції "Вісла" 1947 р. Особливо мужньо захищали краян від терору влади та війська сотні Бур-

лаки, Громенка, Крилача, Ластівки, що здебільшого рекрутувалися з місцевого населення. При цьому робилися спроби, однак безуспішні, порозумітися з командуванням АК [3, с. 56].

Четвертий етап: від 1 січня до 15 червня 1946 р. – примусове виселення 252,422 українців (47,192 сімей) за допомогою 3, 8 і 9 дивізій піхоти ВП, від 5 квітня 1946 р. операційною групою "Жешув", яке характеризувалося зростанням темпу і брутальності акції [2, с. 59]. На думку українського історика Миколи Литвина, на кінцевому етапі виселення українців в УРСР набрало форми етнічної чистки, з чим донині не погоджуються офіційні польські чинники. У другій половині 1945–1946 рр. комуністична польська влада не цуралася нової пацифікації, населення десятків українських сіл, терору проти їхніх мирних жителів. Відтак селяни у відчаї залишали своє майно і без оформлення документів цілими селами нелегально переходили польсько-радянський кордон. Чимало втекло у Словаччину, а згодом у Німеччину, вглиб Польщі [3, с. 56–57].

Порушивши встановлений договором принцип добровільності переселення, комуністичний уряд Польщі при повному схваленні і навіть заохоченні з радянської сторони депортував від початку акції до 2 серпня 1946 р. з території Польщі 122,454 сім'ї (482,109 осіб): з Жешувського воєводства 62,751 сім'ї (260,110 осіб), або 97,4 % від загальної кількості передбачуваних для виселення з території воєводства українців; з Люблінського – 54,795 сімей (200,690) або 96,3 %; з Краківського 4,908 сімей (21,311 осіб) або 90 %.

Згідно з доповідною запискою першого заступника головного уповноваженого В. Кальненка з 10 серпня 1946 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка і міністра внутрішніх справ генерала-лейтенанта Т. Строкача, 80,301 сім'я (322,868 осіб) переселенців була розміщена в шести західних областях Української РСР, інші – у східних. Зокрема, у Дніпропетровській – 5637 (21349), Запорізькій – 8574 (31211) [6, с. 312].

Серед переселених із Польщі було українців – 439,135 осіб, росіян – 23,846, білорусів – 126, русинів – 18,759, інших національностей – 243 особи; згідно з соціальною структурою: селян – 288,444 особи, кустарів – 4,447, робітників – 1,817, службовців – 1,176, сільськогосподарських працівників – 750, вчителів – 759, транспортних працівників – 733, священнослужителів – 287, медиків – 118, науковців – 11, інших фахівців – 964, непрацюючих (переважно похилого віку) – 182,603 особи [1, с. 232].

Згідно зі статистичними даними переселенських комісій на липень 1946 р. у південно-східних воєводствах РП залишалось 3,239 сімей (14,325 осіб) українців, а також 7,214 змішаних сімей (26,927 осіб). Насправді ж кількість українців на той час становила близько 170,000 осіб [2, с. 63].

Невдала спроба остаточного розв'язання українського питання шляхом примусового виселення решти українського населення, здійснена польським урядом у другій половині 1946 р., висунила на перший план пропановану військовими й органами безпеки концепцію переселення українців, які залишилися, на західні та північні землі РП, яка була реалізована в 1947 р. у межах сумнозвісної акції "Вісла".

28 квітня 1947 р. о четвертій годині ранку на теренах, заселених українцями, польське військо розпочало операцію "Вісла". Її метою, згідно з офіційним твердженням, було знищення збройного опору УПА й при цьому шляхом депортації, переселення всіх українців у північно-західні райони Польщі на так звані "повернені землі". Того дня шість дивізій війська польського оточили всі украї-

нські села, а відділи НКВС СРСР і чехословацькі прикордонні війська заблокували східний і південний кордони, щоб допомогти в ганебній акції проти українського народу. Організацією акції займалася створена 17 квітня 1947 р. оперативна група "Вісла", якою керував генерал С. Моссор. Головною метою акції "Вісла" була асиміляція переселенців у польському середовищі.

Операція польської влади за участю війська під назвою "Вісла" 1947 р., під час якої на північ і захід Польщі було виселено не менше 150 тис. українців, практично завершила етнічну чистку східного пограниччя [3, с. 57].

Найбільше українців поселено у воєводствах: Ольштинському (60 тис.), Кошалінському (35 тис.), Щецинському (15 тис.) і Вроцлавському (13 тис.). Частина поселенців скеровувалася у Зеленогурське, Гданське, Бялостоцьке, Познанське, Опольське воєводства. Лемків розпорошено на території всіх північно-західних воєводств, у 45 повітах [4, с. 253].

У сучасній офіційній польській історіографії весь комплекс питань, пов'язаних з операцією "Вісла", висвітлюється однобічно. В основному обговорюється боротьба польського війська проти УПА, людські жертви та матеріальні шкоди цієї боротьби, стратегія польських збройних сил. Саме виселення цивільного населення трактується побіжно, причому замовчується застосування терористичних методів супроти селян, а також той факт, що польські власті за підозрою у співпраці з УПА кинули сотні українців у концентраційний табір Явожно біля Освенцима.

Польський дослідник життя лемків А. Квілецький намагається стверджувати, що виселення було начебто лише "фрагментом військової операції" [4]. К. Пудло вважає, що виселення здійснено "в інтересах самих українців" [1, с. 237].

Унаслідок здійснення злочинної акції "Вісла" була розпорошена етнографічна група українського народу. Однак лемки разом з іншими українцями Польщі в неймовірно важких умовах зберегли свої етнічні ознаки і не розпрощалися з надією на вільний розвиток українського національного життя в майбутньому [8, с. 117].

На думку українського історика Володимира Сергійчука, акція "Вісла" нічим не відрізняється від геноцид-

них актів комуністичного уряду СРСР щодо німців України та Поволжя, кримських татар, чеченців, інгушів, кабардинців, калмиків. Але в колишньому Радянському Союзі депортованим народам бодай дозволили повернутися на свої рідні землі. У нинішній "демократичній" Польщі досі не вибачилися за злочин проти українців – своїх же громадян. Держава вперто не хоче позбутися ганьби, успадкованої від комуністичного режиму [5, с. 14]. Як вважає Микола Литвин, здійсненні тоталітарними режимами репресивно-депортаційні акції щодо українців стали виявом антинародної суті режимів ПНР і СРСР [3, с. 58].

Історик – не суддя і не прокурор, а лише літописець минувшини. Однак фаховий документальний літопис може і повинен прислужитися відновленню історичної пам'яті, а також сприяти конструктивній політиці і чесним політикам. Саме цього вимагають півмільйона українців, яких тоталітарні режими СРСР і Польщі усупереч їх волі виселили у 1944–1951 рр. із сучасної території Польщі в УРСР. Переселенці нині сподіваються, що влада незалежної України, як, зрештою і посткомуністичної Польщі, сповна зрозуміє біль і трагедію сотень тисяч українців, що народилися на крайньому заході українських земель, а нині словом і ділом вболівають за нинішню долю України. Жертви тоталітарного режиму вимагають морально-політичної оцінки тих ганебних процесів, а також матеріальної компенсації за родинні втрати.

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – К., 1994. – С. 232. 2. Козловський І. Депортації українського населення з Польщі у 1944–1946 рр. // *Аннали Лемківщини*. – 2001. – Ч. 6. – С. 59. 3. Литвин М. "Якщо СРСР не хоче нашу землю... то і зоставте нас" // *Лемківський календар*. 2005. – С. 54. 4. Макаруч С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // *Республіканець*. – 1995. – № 1. – С. 253. 5. Сергійчук В. Вигнання лемків з рідної землі // *Український світ*. – 1997 (рік 6. т. 14). – С. 12. 6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 95–96. 7. Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння. – Торонто, 1954. – С. 57. 8. Турчак О. Німецько-фашистська окупація Польщі та колишньої Чехословаччини. УПА. Депортація лемків // *"Лемківщина"*. – Л., 1999. Т. 1. – С. 105. 9. Miśko E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. – Т. 1. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – S. 10–14.

Надійшла до редколегії 22.09.05

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуски 10

Редактор О.Грицаюк

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

Підписано до друку 18.11.06. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 165. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 23-1397.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; (38044) 239 3158; факс (38044) 239 3128
E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>